****

SHREE YOG VASHISTH

(Gujrati)

****

अनुक्रमणिका

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠાંક

૪—સ્થિતિ—પ્રકરણ

૫—ઉપશમ—પ્રકરણ

॥ आदिकवि श्रीवाल्मीकिमुनिप्रणीत ॥

श्रीयोगवासिष्ठ

महारामायण

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર

भाग १ लो

॥ आदिकवि श्रीवाल्मीकिमुनीप्रणीत ॥

श्रीयोगवासिष्ठ

महारामायण

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર

१-वैराग्य-प्रकरण

સર્ગ ૧ લો*

વાલ્મીકિ તથા અરિષ્ટનેમિનો સંવાદ

यतः सर्वाणि भूतानि प्रतिभान्ति स्थितानि च । यत्रैवोपशमं यान्ति तस्मै सत्यात्मने नमः ॥

જેની સત્તાથી સઘળા ભૂત—ભૌતિક પદાર્થો સત્તા પામીને પ્રકટ થયા છે, જેની સત્તાથી જ તે સ્થિતિકાળમાં સ્થિતિ ભોગવે છે અને જેની જ સત્તા રહેતાં પ્રલયકાળમાં જેને વિષે લય પામે છે, તે સત્યસ્વરૂપ પરમાત્માને હું પ્રણામ કરું છું. જાણનાર, જાણવું અને જાણવાના વિષયરૂપ પદાર્થો; જોનાર, જોવાનું સાધન અને જોવાના વિષયરૂપ પદાર્થો તેમ જ કરનાર, ક્રિયા અને ક્રિયા ઉત્પન્ન કરવાનું નિમિત્ત—એ સઘળાં જેની સત્તાથી જ થયાં છે, તે જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાત્માને હું પ્રણામ કરું છું. જેમાંથી સઘળા બ્રહ્માંડની અંદર આનંદના કણો સ્ફુરે છે અને જે સઘળાઓના મૂળતત્ત્વરૂપ છે, તે સચ્ચિદાનંદરૂપ પરમાત્માને હું પ્રણામ કરું છું.

સુતીક્ષ્ણ નામનો એક બ્રાહ્મણ હતો. તેનું મન સંશયથી વ્યાકુળ થઈ ગયું હતું. તે અગસ્તિમુનિને આશ્રમે ગયો અને તેમને આદરપૂર્વક આ પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યો.

સુતીક્ષ્ણ બોલ્યો: 'હે ભગવન્! હે ધર્મનાં તત્ત્વોને જાણનારા! હે સઘળાં શાસ્ત્રોમાં નિશ્ચયવાળા! મને એક મોટો સંશય છે, માટે આપ કૃપા કરી તેનું નિવારણ કરો. મોક્ષનું સાધન શું કર્મ છે, શું જ્ઞાન છે કે એ બંને છે? આપ આ વિષયમાં પૂર્ણ નિશ્ચય કરીને એ ત્રણમાંથી એક કહો.

---

* આ પહેલા સર્ગમાં અપ્સરા તથા દેવદૂતના અને અરિષ્ટનેમિ રાજા તથા વાલ્મીકિના સંવાદનો ઉપક્રમ કહેવાશે.

અગસ્તિ બોલ્યા: આકાશમાં જેમ પક્ષીઓની ગતિ બન્ને પાંખોથી જ થાય છે, તેમ જ્ઞાન અને કર્મ એ બંને સાધનથી જ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. એકલા કર્મથી કે એકલા જ્ઞાનથી મોક્ષ થતો નથી, પણ બંનેથી મોક્ષ થાય છે. આથી જ્ઞાન અને કર્મ એ બંને મોક્ષનાં સાધન છે, એમ મહાત્માઓ જાણે છે. (કર્મ ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા પરંપરાથી મોક્ષનું સાધન છે અને ચિત્તશુદ્ધિ થયા પછી કર્મની અપેક્ષા નહિ રાખતાં કર્મત્યાગપૂર્વક એકલું જ્ઞાન જ મોક્ષનું સાક્ષાત્ સાધન છે.) આ વિષયમાં પૂર્વે થયેલો એક ઇતિહાસ હું તારી પાસે કહું છું. પૂર્વે 'કારુણ્ય' નામનો એક વેદ ભણેલો બ્રાહ્મણ હતો. તે અગ્નિવેશ્યનો પુત્ર હતો અને ગુરુને ઘેર રહી વિદ્યા ભણ્યો હતો. એ બ્રાહ્મણ વિદ્યાભ ણીને વેદ તથા વેદનાં અંગોનો પાર પામી પાછો ઘેર આવ્યો હતો. પણ ત્યાં મનમાં સંશય પડી જવાને લીધે તે વર્ણાશ્રમનાં કર્મો કરતો નહોતો અને ગુપચુપ બેસી રહેતો હતો. આમ પુત્રને કર્મ નહિ કરતો અને નિંદાયોગ્ય થયેલો જોઈને તેના પિતા અગ્નિવેશ્યે તેને તેના હિતને સારુ આ પ્રમાણે ક હ્યું.

અગ્નિવેશ્ય બોલ્યા: હે પુત્ર! તું તારા કર્મનું કેમ પાલન કરતો નથી? કહે, તું કર્મોમાં લાગ્યા વિના શી રીતે સિદ્ધિ પામીશ? અને કર્મોથી અટકવાનું શું કારણ છે, તે પણ કહે.

કારુણ્ય બોલ્યો: જીવતાં સુધી અગ્નિહોત્ર હોમવું અને નિત્ય સંધ્યોપાસન કરવું, એ પ્રવૃત્તિરૂપ ધર્મ શ્રુતિએ અને સ્મૃતિએ કહેલો છે. ત્યારે બીજી શ્રુતિ એમ કહે છે કે, 'ધનથી, કર્મથી કે પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાથી મોક્ષ થતો નથી, પણ કેવળ ત્યાગથી જ મોક્ષ થાય છે અને એ પ્રમાણે ત્યાગ કરવાથી જ કેટલાક સંન્યાસીઓ મોક્ષ પામ્યા છે.' તો હે પિતા! આ બે શ્રુતિઓના ભિન્ન ભિન્ન મતમાં 'મારે શું કરવું?' આ પ્રકારનો સંદેહ પડવાને લીધે હું કર્મથી અટકી બેઠો છું.

અગસ્તિ બોલ્યા: હે સુતીક્ષ્ણ! એટલું બોલીને કારુણ્ય ચૂપ થઈ ગયો. આમ મૌન થયેલા પુત્રને જોઈને અગ્નિવેશ્યે તેને ફરી વાર નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

અગ્નિવેશ્ય બોલ્યા: હે પુત્ર! તું એક કથા સાંભળ. પછી તે કથાનું સઘળું તાત્પર્ય મારી પાસેથી હૃદયમાં ધારીને તું તારી ઇચ્છામાં આવે તેમ કરજે. મોહનાં મંડળોથી ઘેરાયેલું હિમાલયનું એક શિખર છે; તેમાં કામદેવથી તપેલી કિન્નરીઓ કિન્નરોની સાથે રમણ કરે છે અને મહાપાપોના સમૂહનો નાશ કરનારો ગંગાજીનો પ્રવાહ ચાલ્યો જાય છે. ત્યાં 'સુરુચિ' નામની કોઈ અપ્સરાઓના વર્ગમાં ઉત્તમ સ્ત્રી બેઠી હતી. તેણે ઇંદ્રના એક દૂતને અંતરિક્ષમાં જતાં દીઠો. મહાભાગ્યશાળી અને અપ્સરાઓમાં ઉત્તમ તે સુરુચિએ તે દૂતને આ પ્રમાણે પૂછ્યું.

સુરુચિ બોલી: હે દેવના દૂત! હે મહાભાગ્યશાળી! તું ક્યાંથી આવે છે અને તારે હવે ક્યાં જવું છે,* એ સઘળું કૃપા કરીને કહે.

દેવદૂત બોલ્યો: હે સુંદરી! તેં બહુ સારું પૂછ્યું. હું તને સઘળી વાત કહું છું. 'અરિષ્ટનેમિ' નામનો ધર્માત્મા રાજર્ષિ પોતાને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવાથી પુત્રને રાજ્ય આપી દઈને તપ કરવા સારુ વનમાં આવ્યો છે અને તે ગંધમાદન પર્વતમાં તપ કરે છે. તેની પાસે મારે કામ હતું. તે કરીને અત્યારે હું ત્યાંથી આવું છું અને હવે તે વૃત્તાંત નિવેદન કરવા સારુ હું દેવરાજ ઇન્દ્રની પાસે જાઉં છું.

અપ્સરા બોલી: હે પ્રભુ! ત્યાં શી વાત થઈ હતી તે મને કહો. હું વિનયભાવે તમને પૂછવા ઇચ્છું છું. આથી તમારે જવાની ઉતાવળ કરવી જોઈએ નહિ.

દેવદૂત બોલ્યો: હે ભદ્રા! સાંભળ, હું તને તે બનાવ વિષે વિસ્તારથી અને યથાર્થ રીતે કહું છું. હે સુંદર ભ્રૂકુટિવાળી સુંદરી! અરિષ્ટનેમિ

* તું ઉપાધિને લીધે જીવરૂપ થઈને અહીં ક્યાંથી આવે છે અને ઉપાધિ દૂર થતાં પાછો ક્યાં જશે એવો અભિપ્રાય પણ આ પ્રશ્નમાંથી નીકળે છે.

રાજા ત્યાં વનમાં દુષ્કર તપ આચરી રહ્યા છે એ જાણીને દેવરાજ ઈન્દ્રે મને આ પ્રમાણે આજ્ઞા આપી હતી: 'હે દૂત! અપ્સરાઓનાં ટોળાંવાળું, અનેક વાદિત્રો વડે શોભી રહેલું અને ગંધર્વો, સિદ્ધો, યક્ષો તથા કિન્નરો આદિથી દીપી રહેલું એ વિમાન લઈને તેમ જ સાથે બીજાં પણ તાલ, વેણુ અને મૃદંગ આદિ લઈ તું ત્યાં જા. હે દૂત! અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષોથી હોરાયેલા તે 'ગંધમાદન' નામના શુભ પર્વત ઉપર જા અને એ અરિષ્ટનેમિ રાજાને વિમાનમાં બેસાડી તેને સ્વર્ગનાં સુખ ભોગવવા માટે આ અમરાવતી નગરમાં તેડી લાવ.' ઈન્દ્રની એ પ્રમાણે આજ્ઞા થતાં હું સઘળી સામગ્રીઓવાળું તે વિમાન લઈને ગંધમાદન પર્વત ઉપર ગયો. તે પર્વત ઉપર જઈ આવી હું એ રાજર્ષિ અરિષ્ટનેમિના આશ્રમમાં ગયો અને તેને મેં ઈન્દ્રની સઘળી આજ્ઞા કહી જણાવી. હે શુભા! મારું આ વચન સાંભળીને તે રાજા સંશયમાં પડયો અને આ પ્રમાણે બોલ્યો:

રાજા બોલ્યો: હે દૂત! હું તને કાંઈક પૂછવા ઈચ્છું છું તો તારે તેનો ઉત્તર દેવો જોઈએ. સ્વર્ગલોકમાં શા શા ગુણ અને શા શા દોષ છે, તે તું મને કહે. એ સ્થિતિ જાણ્યા પછી હું મને ગમશે તેમ કરીશ.

દૂત બોલ્યો: સ્વર્ગમાં પુણ્યની સામગ્રી અનુસાર ઉત્તમ સુખ ભોગવવા મળે છે. ઉત્તમ પુણ્ય કર્યું હોય તો ઉત્તમ સુખ મળે છે, મધ્યમ પુણ્ય કર્યું હોય તો મધ્યમ સુખ મળે છે અને કનિષ્ઠ પુણ્ય કર્યું હોય તો કનિષ્ઠ સુખ મળે છે. આમાં ફેરફાર થતો જ નથી. પણ પુણ્ય પહોંચતાં હોય ત્યાં સુધી જ સ્વર્ગમાં રહેવાય છે. ત્યાં પરાયાનો ઉત્કર્ષ ખમી શકાતો નથી, પોતાથી ઉત્તમ તથા સમાન એવા લોકોની સાથે સ્પર્ધા રહ્યા કરે છે અને પોતાથી ઓછા સુખવાળા લોકોને જોઈને સંતોષ લેવાય છે. પછી પુણ્યો ખૂટી જાય છે, ત્યારે (જો સારાં કર્મો શેષ રહ્યાં હોય છે તો) તે જીવો મનુષ્યનો આ અવતાર પામે છે. હે રાજન્! એવા અને એવી જાતના બીજા પણ કેટલાએક ગુણો* તથા દોષો+ સ્વર્ગલોકમાં છે. હે ભદ્રા! આ સાંભળીને તે રાજા બોલ્યો.

રાજા બોલ્યો: હે દેવદૂત! આવાં ફળવાળા સ્વર્ગને હું ઈચ્છતો નથી. સર્પ જેમ જૂની કાંચળીને છોડી દે છે, તેમ હું તો હવે મહા-ઉગ્ર તપ કરીને આ અશુદ્ધ શરીરને છોડી દઈશ. (તપથી પાપકર્મનો સમૂળ નાશ થઈ જશે અને પુણ્યો રાગ નહિ હોવાને લીધે બીજો જન્મ આપી શકશે નહિ; માટે આ દેહ પડી જતાં જ મને મોક્ષ મળશે.) હે દેવદૂત! તું જેમ આવ્યો છે, તેમ જ પાછો ઈન્દ્રની પાસે આ વિમાન લઈને ચાલ્યો જા. હું તને પ્રણામ કરું છું.

દેવદૂત બોલ્યો: હે ભદ્રા! રાજાએ આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે હું એ વૃત્તાંત નિવેદન કરવા માટે ઈન્દ્રની સભામાં ગયો. ત્યાં મારી સંપૂર્ણ વાત સાંભળીને સભામાં બેઠેલા લોકોને મોટું આશ્ચર્ય થયું. ફરીથી ઈન્દ્રે મને કોમળ અને મધુર વાણીમાં કહ્યું.

ઈન્દ્ર બોલ્યો: હે દૂત! તું ત્યાં ફરીથી જા અને તે વૈરાગ્યવાન રાજાને આત્મસ્વરૂપનો બોધ કરાવવા માટે એને તત્ત્વવેત્તા વાલ્મીકિ મુનિના આશ્રમે તેડી જા. મહર્ષિ વાલ્મીકિને તું મારો આ સંદેશો કહેજે કે, 'હે મહર્ષિ! આ વૈરાગ્યવાન અને નમ્રતાવાળો રાજા સ્વર્ગને ઈચ્છતો નથી; તો હે મહામુનિ! તમે તેને આત્મજ્ઞાન આપો. એટલે સંસારનાં દુ:ખોથી કાયર થયેલો આ રાજા ક્રમપૂર્વક મોક્ષ પામશે.' આ પ્રમાણે આજ્ઞા કરીને ઈન્દ્રે મને પાછો તે રાજર્ષિ પાસે મોકલ્યો. આમ હું ફરી ત્યાં ગયો અને ત્યાંથી રાજાને તેડી જઈને વાલ્મીકિની પાસે ગયો અને ત્યાં વાલ્મીકિને મેં કહ્યું: 'આ

* મનુષ્યોના કરતાં વિશેષ સ્વતંત્રતા, ઈચ્છાનો અભિઘાત ન થવો, સર્વદા યુવાવસ્થા રહેવી અને શરીરની નીરોગી સ્થિતિ ઈત્યાદિ ગુણો.

+ મરણનું જ્ઞાન હોવાથી થતો ભય ઈત્યાદિ દોષો.

રાજાને ઈન્દ્રે આપની પાસે મોકલ્યો છે અને એને આત્મજ્ઞાન આપવાની આપને ભલામણ કરી છે.' પછી વાલ્મીકિએ ઘણી પ્રીતિપૂર્વક તે રાજાને પુત્રાદિકના કુશળ સમાચાર પૂછ્યા અને તેના આરોગ્યની ખબર કાઢી.

રાજા બોલ્યો: હે ભગવન્! હે ધર્મના તત્ત્વને જાણનારા! હે બ્રહ્મવેત્તા! હે વિદ્વાનોમાં શ્રેષ્ઠ! હું આપની કૃપાદૃષ્ટિથી કૃતાર્થ થયો છું અને એ જ મારું કુશળ છે. હે ભગવન્! હું જે પૂછવા ઈચ્છું છું તેનો આપ મને નિર્વિઘ્ને ઉત્તર આપો. (બીજાને આવા કામમાં દેવતાઓ ઘણાં વિઘ્નો કરે છે, પણ મને તો દેવતાઓના રાજાએ જ મોકલ્યો છે. માટે મારા કામમાં વિઘ્ન થશે નહિ એ ભાવાર્થ છે.) હું શી રીતે સંસારરૂપ બંધનથી થતાં દુઃખોની પીડામાંથી છૂટો થાઉં? તે આપ મને કહો.

વાલ્મીકિ બોલ્યા: હે રાજન્! સાંભળ, હું તને સમગ્ર રામાયણ કહું છું; તે સાંભળીને તથા યત્નપૂર્વક તેને મનમાં ધારણ કરીને તું જીવન્મુક્ત થઈશ. હે રાજેન્દ્ર! મને પરબ્રહ્મના સાચા સ્વરૂપનું જ્ઞાન છે; તો હે જ્ઞાની હું તને વસિષ્ઠ અને રામના સંવાદરૂપે* થયેલી મોક્ષના ઉપાયોવાળી શુભ કથા કહું છું, તે સાંભળ.

રાજા બોલ્યો: એ રામ કોણ હતા? કેવા હતા? કોના પુત્ર હતા? એ કોઈ બંધનમાં પડેલ સાધારણ જીવરૂપ હતા કે સર્વદા મુક્તરૂપ વિષ્ણુનો અવતાર કહેવાય છે તે હતા? હે શ્રેષ્ઠ તત્ત્વવેત્તા! એ સર્વ વાત મને નિશ્ચયપૂર્વક કહો.

વાલ્મીકિ બોલ્યા: રાજાનું સ્વરૂપ ધારણ કરનારા એ રામ પોતે વિષ્ણુ હતા, તોપણ તે પ્રભુ શાપને બહાને (પોતાના ભક્તલોકોનાં વચનોને સાચાં કરવા સારુ) પોતે જ અજ્ઞાનનો સ્વીકાર કરીને અલ્પજ્ઞ થયા હતા.

રાજા બોલ્યો: ચિદાનંદસ્વરૂપ અને મૂર્તિમાન ચૈતન્ય એવા એ રામને શાપ મળવાનું કારણ શું? એમને કોણે શાપ આપ્યો હતો? આપ મને કહો.

વાલ્મીકિ બોલ્યા: એક વાર નિષ્કામ સનત્કુમાર બ્રહ્માની સભામાં બેઠા હતા. ત્યાં ત્રૈલોક્યના અધિપતિ મહાસમર્થ વિષ્ણુ વૈકુંઠમાંથી આવ્યા. બ્રહ્માએ અને બીજા પણ સત્યલોકના રહેવાસીઓએ ત્યાં વિષ્ણુની પૂજા કરી, એક સનત્કુમારે જ તેમની પૂજા કરી નહિ. એ જોઈને વિષ્ણુપ્રભુએ તેમને કહ્યું કે, હે સનત્કુમાર! તમે અભિમાનને લીધે નિઃસ્પૃહપણાનો ડોળ રાખીને અક્કડ રહો છો, એટલા માટે તમે હવે કામનાઓથી ઘેરાયેલા શરજન્મા* થશો.' ત્યારે સનત્કુમારે પણ વિષ્ણુને શાપ દીધો કે, 'તમારામાં જે સર્વજ્ઞપણું છે, તેને છોડીને તમે પણ કેટલાક કાળ સુધી અજ્ઞાની થશો.' વળી (વિષ્ણુને હાથે) પોતાની ભાર્યાને હણાયેલી જોઈને, ક્રોધથી મૂર્છિત થયેલા ભૃગુઋષિએ પણ વિષ્ણુને શાપ દીધો હતો કે, 'હે વિષ્ણુ! તમને પણ તમારી સ્ત્રીનો વિયોગ થશે.' તેમ જ જાલંધરની સ્ત્રી વૃંદાએ પણ વિષ્ણુને શાપ આપ્યો હતો કે, 'તમે છળ કરીને મારા પતિવ્રતપણાનો ભંગ કર્યો છે, એટલા માટે તમે મારા શાપથી સ્ત્રીનો વિયોગ પામશો.' દેવદત્ત નામના બ્રાહ્મણની સ્ત્રી પયોષ્ણી નદીને કાંઠે બેઠી હતી, તે નૃસિંહરૂપધારી વિષ્ણુને જોઈને મરી ગઈ હતી. તેથી સ્ત્રીના વિયોગથી દુઃખાતુર થયેલા તે દેવદત્તે એ નરહરિને શાપ દીધો હતો કે, હે વિષ્ણુ! તમને પણ તમારી સ્ત્રીનો વિયોગ થશે.' આ પ્રમાણે વિષ્ણુને સનત્કુમારે, ભૃગુઋષિએ, વૃંદાએ અને દેવદત્તે શાપ આપ્યા હતા તેથી તે વિષ્ણુ મનુષ્યરૂપે અવતર્યા હતા. હે અરિષ્ટનેમિ રાજા! આ પ્રમાણે શાપનાં મિષ થવાનાં સઘળાં કારણો મેં કહ્યાં. હવે હું મોક્ષના સાધનરૂપ એવું સંપૂર્ણ રામાયણ કહું છું, તે એકાગ્ર બુદ્ધિ-

* વસિષ્ઠે રામચંદ્રજીને બ્રહ્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિના ઉપાયરૂપ યોગ આ ગ્રંથમાં કહ્યો છે; માટે આ ગ્રંથનું નામ 'યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ' છે.

* શર(બરુ)ના વનમાં જેમનો જન્મ થયો હતો એવા કાર્તિકસ્વામી.

થી સાંભળો. ૧—૬૬

एतत्ते कथितं सर्वं शापव्याजस्य कारणम् ।
इदानीं वच्मि तत्सर्वं सावधानमतिः शृणु ॥६६

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્યપ્રકરણનો 'સૂત્રપાતનક*' નામનો સર્ગ ૧ લો સમાપ્ત

સર્ગ ૨ જો+

અધિકારી, ગ્રંથરચના અને જીવન્મુક્તની સ્થિતિ

वाल्मीकिरुवाच

दिवि भूमौ तथाऽऽकाशे बहिरन्तश्च मे विभुः ।
यो विभात्यवभासात्मा तस्मै सर्वात्मने नमः ॥१॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા: જે અખંડ પ્રકાશરૂપ પરમાત્મા મને સ્વર્ગમાં, ભૂમિમાં, આકાશમાં, બહાર તેમ જ શરીરની અંદર પણ ભાસે છે, તે સર્વના સ્વરૂપભૂત પરમાત્માને હું નમન કરું છું.

આ શાસ્ત્રમાં અત્યંત અજ્ઞાની કે અત્યંત જ્ઞાની અધિકારી નથી, પણ જે પુરુષને 'હું આ સંસારમાં બંધાયો છું અને જ્ઞાન મળવાથી હું મુક્ત થઈશ,' એવો નિશ્ચય હોય તે જ અધિકારી છે. જે વિવેકી પુરુષ પ્રથમ પૂર્વરામાયણની કથાઓનો વિચાર કરી તેમાં કહેલાં નીતિ તથા ધર્મ પ્રમાણે ચાલે છે અને ચિત્ત શુદ્ધ થયા પછી આ મોક્ષના ઉપાયરૂપ ઉત્તરરામાયણનો વિચાર કરે છે, તેને પુનર્જન્મ થતો નથી. હે રિપુનાશન ! પ્રથમ પૂર્વરામાયણમાં રાગ આદિ દોષોનું ઉચ્છેદન કરવામાં પ્રબળતા ધરાવનારા રામચંદ્રની કથાઓરૂપ ઉપાયો રચ્યા હતા અને સમુદ્ર જેમ યાચકને મણિ આપે, તેમ પૂર્વે મેં બુદ્ધિમાન અને વિનયવાળા ભરદ્વાજ નામના શિષ્યને તે સાવધાનપણાથી આપ્યા હતા. પછી તે બુદ્ધિમાન ભરદ્વાજે એ પૂર્વ રામાયણરૂપ ઉપાયો મેરુ પર્વતના કોઈ ગહન ભાગમાં બ્રહ્માની આગળ બોલી દેખાડયા હતા. એટલે લોકોના પિતામહ અને ઉદાર મનવાળા ભગવાન બ્રહ્માએ સંતોષ પામીને ભરદ્વાજને કહ્યું કે 'હે પુત્ર! તું મારી પાસેથી વર માગ.' (બ્રહ્માનું એ વચન સાંભળી ભરદ્વાજે નીચે પ્રમાણે વરદાન માગ્યું.)

ભરદ્વાજ બોલ્યા: હે ભગવન્ ! હે ભૂત-ભવિષ્યના સ્વામી! જે ઉપાયથી જનતા સંસારરૂપી દુ:ખમાંથી મુક્ત થાય તે ઉપાય કહો. હમણાં તો મને એ જ વરદાન રુચે છે.

બ્રહ્મા બોલ્યા: હે પુત્ર! આ વિષયમાં તું પ્રયત્નપૂર્વક તારા ગુરુ વાલ્મીકિની જ સત્વર પ્રાર્થના કર કે, 'તમે આ જે અનિંદિત રામાયણ કરવા માંડયું છે, તે પૂરું કરો.' એ રામાયણ પૂરું થયા પછી સાંભળવામાં આવશે, તો લોકો જે પ્રમાણે અપાર ગુણવાળા સેતુ(રામે બાંધેલા પુલ)થી સમુદ્રનો પાર પામે છે, તે પ્રમાણે મનુષ્ય અપાર ગુણવાળા એ રામાયણથી સઘળા મોહને પાર કરી જશે.

વાલ્મીકિ બોલ્યા: પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરનાર એ બ્રહ્મા આ પ્રમાણે ભરદ્વાજને કહીને તે ભરદ્વાજની સાથે જ મારા આશ્રમે આવ્યા. મેં તે દેવની તરત અર્ઘ્ય તથા પાદ્ય આદિથી પૂજા કરી. પછી મહાન સત્ત્વવાળા અને સર્વ પ્રાણીઓનું હિત કરવામાં તત્પર રહેનારા તે બ્રહ્માએ મને કહ્યું: 'હે મહામુનિ! તમે રામના સ્વભાવનું વર્ણન કરવાને સારુ આ જે ઉત્તમ ગ્રંથ રચવા માંડયો છે, તે તમે કાયર થઈને વચમાં છોડી દેશો નહિ; તમારે તેને સમાપ્ત કરવો જ જોઈએ. કારણ કે લોકો જેમ નૌકાથી ઝટ સમુદ્રને પાર કરે છે, તેમ તેઓ એ ગ્રંથથી તુરત આ સંસારરૂપી સંકટ પાર કરશે. હું તમને આ ભલામણ કરવા સારુ જ અહીં આવ્યો છું. માટે લોકોના હિત માટે તમે એ શાસ્ત્ર પૂરું જ કરો.' બ્રહ્માએ મને આ પ્રમાણે કહ્યું. પછી જેમ જળનો થોડી વારમાં ઊઠેલો મોટો તરંગ થોડી જ વારમાં અદૃશ્ય થઈ જાય, તેમ તે ભગવાન પણ મારા એ પવિત્ર આશ્રમમાંથી

* દોરી છાંટવી

\+ આ બીજા સર્ગમાં અધિકારી, કથાના ઉપાયોનો સંબંધ, બ્રહ્માની આજ્ઞાથી ગ્રંથની રચના અને જીવન્મુક્તની સ્થિતિ કહેવામાં આવશે.

અદૃશ્ય થઈ ગયા. તે સમયે મને ભારે આશ્ચર્ય થયું હતું. એટલે ભગવાન બ્રહ્મા ગયા પછી મેં ચિત્તને સ્વસ્થ કરી ભરદ્વાજને ફરી પૂછ્યું કે, 'હે ભરદ્વાજ! બ્રહ્માએ મને આ શું કહ્યું, તે તું તરત મને કહે.' મેં આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે એ ભરદ્વાજે મને ફરી નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

ભરદ્વાજ બોલ્યા: તમે જેમ પૂર્વરામાયણ કર્યું છે, તેમ જ સર્વ લોકોના હિત માટે તમે સંસારરૂપ સમુદ્રમાંથી ઉદ્ધાર કરે એવું ઉત્તરરામાયણ પણ કરો, એમ ભગવાને આપને કહ્યું છે. હે ભગવન્! મહાત્મા રામ, ભરત, શત્રુઘ્ન, લક્ષ્મણ, યશસ્વિની સીતા અને રામને અનુસરનારા મહાબુદ્ધિમાન મંત્રીઓના પુત્રો—એ સૌ આ સંસારરૂપી સંકટમાં કેવા વ્યવહારથી વર્ત્યાં હતાં? તેઓ કેવી રીતે નિર્દુ:ખપણું પામ્યાં હતાં? આપ મને આ સ્પષ્ટતાથી કહો, એટલે હું આ બીજા લોકોની સાથે તેવી સ્થિતિને પામું. હે રાજેન્દ્ર! પછી ભરદ્વાજે મને આદર સહિત કહ્યું: 'આપ એ કથા કહો.' એટલે હું બ્રહ્માની આજ્ઞા પાળવા માટે ઉત્તરરામાયણ કહેવા લાગ્યો. હે પુત્ર! ભરદ્વાજ! હું તારા પૂછવા ઉપરથી કહું છું તે સાંભળ. તે સાંભળવાથી તું (આત્મતત્ત્વના અજ્ઞાનરૂપી) મોહને પૂરો દૂર કરી નાખીશ. હે બુદ્ધિમાન! કમળલોચન મહાશય રામ, લક્ષ્મણ, ભરત, શત્રુઘ્ન, કૌશલ્યા, સુમિત્રા, સીતા, દશરથ અને રામના મિત્ર કૃતાસ્ત્ર તથા અવિરોધ—એ સૌ સુખી હતાં, છતાં અનાસક્ત મનથી વ્યવહાર કરતાં હતાં. તું પણ તે જ પ્રમાણે સઘળા વિષયોમાં અનાસક્ત બુદ્ધિથી વ્યવહાર કર. બોધનો પાર પામેલા વસિષ્ઠ તથા વામદેવ નામના બે બ્રહ્મર્ષિઓ તથા ધૃષ્ટિ, જયંત, ભાસ, સાચું બોલનારો વિજય, વિભીષણ, સુષેણ, હનુમાન અને ઈન્દ્રજિત વાનર—એ આઠ મંત્રીઓ તેમ જ તેવી રીતના બીજા મહાત્માઓ જીવન્મુક્ત હતા, ચિત્તમાં સમતાવાળા હતા, વૈરાગ્યવાળા હતા અને બહારના પ્રારબ્ધથી જે પ્રાપ્ત થાય તેને અનુસરનારા હતા. હે પુત્ર! તેઓ જેમ હોમ કરતા હતા, દાન આપતા હતા, ધનાદિક ગ્રહણ કરતા હતા અને નિવાસ તથા સ્મરણ આદિ વ્યવહારોથી વર્તતા હતા, તેમ તું પણ જો વર્તીશ, તો આ સંસારરૂપી સંકટમાંથી તું મુક્ત જ થઈશ. આ અપાર સંસારરૂપી સમુદ્રમાં પડેલો હોવા છતાં પણ જે માણસ સરસ મુક્તિ મેળવી ઉત્તમ જ્ઞાનરૂપી બળને દૃઢ કરે છે, તે માણસ શોક પામતો નથી તેમ દીનતા પણ પામતો નથી. તે તો અભિમાનના તાપથી મુક્ત થઈ નિરતિશય આનંદસ્વરૂપે નિત્ય તૃપ્ત રહે છે. ૧—૩૧

अपारसंसारसमुद्रपाती लब्ध्वा परां मुक्तिमुदारसत्त्वः । न शोकमायाति न दैन्यमेति गतज्वरस्तिष्ठति नित्यतृप्तः ॥३१॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્યપ્રકરણનો 'સૂત્રપાત' નામનો સર્ગ ૨ જો સમાપ્ત

સર્ગ ૩ જો*

દૃશ્યબાધનો ઉપાય, વાસનાભેદનું લક્ષણ તથા રામની તીર્થયાત્રા

भरद्वाज उवाच

जीवन्मुक्तस्थितिं ब्रह्मन्कृत्वा राघवमादितः ।
क्रमात्कथय मे नित्यं भविष्यामि सुखी यथा ॥१॥

ભરદ્વાજ બોલ્યા: 'હે બ્રહ્મન્! પ્રથમ રામના ચરિત્રનો સંબંધ લઈને આપ અનુક્રમે મને જીવન્મુક્તની સ્થિતિ કહો; એટલે તેનું અનુસંધાન રાખીને હું સર્વદા સુખી રહીશ.

વાલ્મીકિ બોલ્યા: 'હે સાધુ! આ જગતરૂપી ભ્રમ આકાશમાં દેખાતા નીલવર્ણ જેવો છે (જેમ આકાશમાં નીલવર્ણ સાચો જ નથી, તેમ પરબ્રહ્મ વિષે જગત પણ સાચો જ નથી, એ તો ભ્રમ છે.) કોઈ સમયે પણ તેનું પાછું સ્મરણ ન થાય એવું વિસ્મરણ થવું એ મુક્તિનું સર્વોત્તમ લક્ષણ અને સ્વરૂપ છે એવો મારો નિશ્ચય

* આ ત્રીજા સર્ગમાં દૃશ્ય પદાર્થોના બાધ કરવાનો ઉપાય, વાસનાના ભેદનું લક્ષણ અને રામની તીર્થયાત્રા વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે.

છે. દૃશ્યમાત્ર એકદમ અસ્તિત્વરહિત છે, એવો બોધ* થયા વિના આ વાત કોઈ સમયે પણ કોઈના અનુભવમાં આવતી નથી; અને એ બોધ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થયા વિના થતો નથી. એટલા માટે ઉપાયથી સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર સિદ્ધ કરવો જોઈએ. આ શાસ્ત્ર યથાર્થ રીતે સમજવામાં આવે તો એ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય; એટલા માટે તત્ત્વનો નિર્ણય થતાં સુધી તું આ વિસ્તીર્ણ શાસ્ત્ર સાંભળીશ તો તને એ સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત થશે; તે સાંભળ્યા વિના થશે નહિ. હે નિષ્પાપ! **જેમ આકાશનો નીલવર્ણ પ્રત્યક્ષ દેખાતાં છતાં પૂર્ણ વિચારથી જોતાં 'નથી જ' એમ અનુભવમાં આવે છે, તેમ આ જગતરૂપ ભ્રમ પ્રત્યક્ષ દેખાતા છતાં પણ આ ગ્રંથના વિચારથી 'નથી જ' એમ અનુભવમાં આવે છે. 'જે દૃશ્ય પદાર્થ છે તે કાંઈ છે જ નહિ,' એવા બોધથી જો મનમાંથી દૃશ્ય પદાર્થનું જ માર્જન થઈ જાય, તો તેથી સ્વરૂપનો અનુભવ થતાં સર્વોત્તમ મોક્ષસુખ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.** બાકી અનાદિ કાળના અજ્ઞાનથી ઘેરાયેલા અને અહીં બહિર્મુખ શાસ્ત્રોરૂપી ખાડાઓમાં લોટયા કરતા તમને લોકોને આ ગ્રંથના અભ્યાસ વિના હજારો કલ્પો વીતતાં પણ મોક્ષસુખ મળવાનું નથી. હે બ્રહ્મન્! વાસનાઓનો સમૂળગો ત્યાગ એ જ ઉત્તમ મોક્ષ કહેવાય છે; અને તે ચિત્તશુદ્ધિ થયા પછી શ્રવણમનનાદિક નિર્મળ ક્રમથી પ્રાપ્ત થાય છે. હે બ્રહ્મન્! જેમ ઠંડી ઓછી થતાં હિમનો કણ તુરત પીગળી જાય છે, તેમ વાસના ક્ષીણ થતાં વાસનાઓના સમૂહરૂપ મન પણ તરત જ પીગળી જાય છે. જેમ અંદર પરોવેલો ઝીણો દોરો મોતીઓના સમૂહને ધરી રાખે છે, તેમ વાસના જ આ ભૂતના **સમુદાયથી** બનેલા દેહને ધરી રાખે છે. એક 'શુદ્ધ' અને બીજી 'મલિન' એમ બે પ્રકારની વાસના છે, જેથી જન્મ આપે છે તે વાસનાને મલિન જાણવી અને જેથી જન્મનો નાશ થાય છે તે વાસનાને શુદ્ધ જાણવી. પ્રબળ અહંકારરૂપી માળીથી પોષાતી અને અજ્ઞાનરૂપ ખેતરમાં (વિષયોના અનુસંધાનને કારણે) ઘાટી તથા અત્યંત દૃઢ જામતી મલિન વાસનાને પંડિતોએ પુનર્જન્મ આપનારી કહી છે. જે શુદ્ધ વાસના કહી છે, તે તત્ત્વબોધમાં ઉપયોગી છે, ભૂંજેલા બીજની જેમ અંકુરરહિત છે, પુનર્જન્મ આપતી નથી અને તાત્કાલિક દેહને જ ધારણ કરે છે. પુનર્જન્મ ટાળનારી શુદ્ધ વાસના જીવન્મુક્ત પ્રાણીઓનાં શરીરમાં ચાકડાના ભ્રમણ પેઠે રહે છે. (જેમ કુંભારનો ચાકડો હાથથી ફેરવવાનું છોડી દીધા છતાં પણ વેગના સંસ્કારથી થોડી વાર સુધી ફર્યા કરે છે, તેમ જીવન્મુક્તનો દેહ ફર્યા કરે છે.) જેમની વાસના શુદ્ધ હોય, તેઓ ફરી વાર જન્મરૂપી અનર્થના પાત્ર થતા નથી. તેઓ પરમ તત્ત્વને પામેલા, જીવન્મુક્ત અને મહાન બુદ્ધિમાન કહેવાય છે. મહામતિમાન રામ જે પ્રકારે જીવન્મુક્તિનું પદ પામ્યા હતા, તે પ્રકારે હું તારી પાસે જરા તથા મરણની શાંતિ વાસ્તે કહું છું તું તે સાંભળ. હે મહાબુદ્ધિમાન ભરદ્વાજ! આ રામનો શુભ અનુક્રમ હું એવી રીતે કહીશ કે, જેથી તું સર્વદા સઘળું સમજી શકીશ. કમળનયન રામ (વિદ્યાભ્યાસ પૂરો થતાં) વિદ્યાશાળામાંથી નીકળીને ઘેર આવ્યા અને ત્યાં નિર્ભયપણે અનેક પ્રકારના વિનોદોથી દિવસો કાઢવા લાગ્યા. આ સમયે દશરથ રાજા પૃથ્વીનું પાલન કરતા હતા અને સઘળી પ્રજાઓ શોકરહિત તથા સંતાપ રહિત હતી. એવામાં કોઈ એક દિવસે ગુણશાળી રામને મનમાં અનેક તીર્થો અને પવિત્ર આશ્રમો જોવાની અત્યંત ઉત્કંઠા થઈ. **તે વિચાર કરીને પિતાની પાસે આવ્યા અને હંસ જેમ નવીન અને કેસરવાળાં બે કમળોનું ગ્રહણ કરે, તેમ તેમણે પિતાનાં સુંદર અને નખોરૂપી કેસરાવાળાં બે ચરણકમળનું ગ્રહણ કરી**

*** પ્રતીત થતા પદાર્થમાં મિથ્યાપણાના સંશય-વિપર્યયથી રહિત સુદૃઢ નિશ્ચય, જેમ મૃગજળ પ્રતીત થતાં છતાં વિવેકીને એ જળ નથી એવો સુદૃઢ નિશ્ચય રહે છે તેમ.**

આ પ્રમાણે વિનતિ કરી.

શ્રીરામ બોલ્યા : હે પિતા હે સ્વામી ! મારા મનમાં તીર્થો, દેવમંદિરો, વનો અને ક્ષેત્રો જોવા માટે ઉત્કંઠા થઈ છે. માટે આ મારી પહેલી માગણી આપે સફળ કરવી જોઈએ. હે નાથ ! આપે જેને માન ન આપ્યું હોય એવો કોઈ પણ અર્થી આ જગતમાં નથી. આ પ્રમાણે રામે પ્રાર્થના કરી, એટલે દશરથ રાજાએ વસિષ્ઠ મુનિની સાથે વિચાર કર્યો અને રામે એ પહેલી જ માગણી કરી હતી તેથી તેમને યાત્રાએ જવાની આજ્ઞા આપી. પછી શુભ નક્ષત્રવાળા દિવસે રામચંદ્રજી લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્નની સાથે યાત્રામાં નીકળવા સજ્જ થયા. બ્રાહ્મણોએ તેમને સ્વસ્તિવાચન કર્યું, માતાઓએ તેમને આશીર્વાદ આપ્યા, આલિંગન કર્યાં અને તેમને શણગાર ધરાવ્યા. તેમણે પોતે પણ માંગલિક પદાર્થોથી શરીરને સુશોભિત કર્યું. ત્યાં શાસ્ત્રોને જાણનારા કેટલાક બ્રાહ્મણો વસિષ્ઠની આજ્ઞાથી તેમની સાથે આવવાને સજ્જ થયા. આમ એ બ્રાહ્મણોની સાથે તથા કેટલાક સ્નેહી રાજકુમારોની સાથે રામ તીર્થયાત્રા કરવા સારુ ઘરમાંથી બહાર નીકળ્યા. હવે તે અયોધ્યા નગરમાંથી નીકળ્યા એટલે નગરજનો વાજિંત્ર વગાડીને તેમને માન આપવા લાગ્યા અને નગરની નારીઓ ભમરાનાં ટોળાંની જેમ ચંચળ નેણે તેમના મુખારવિંદને પી રહી. હિમાલય જેમ હિમથી ઢંકાઈ જાય, તેમ ગ્રામીણ લલનાઓનાં વિલોલ હસ્તકમળોમાંથી પડતી લાજાની વૃષ્ટિથી રામ ઢંકાઈ ગયા. આ પ્રમાણે ગામ બહાર નીકળી રામે બ્રાહ્મણસમૂહોને દાન–માન આપી વશ કર્યા અને પ્રજાવર્ગની આશિષો સત્કારપૂર્વક સાંભળી. પછી દિશાઓના ભાગોને જોતા જોતા તે જુદાં જુદાં વનોમાં ફરવા લાગ્યા. પોતાના કોશલદેશથી માંડી માર્ગમાં કોઈ સ્થળે પણ સ્નાન, દાન, તપ અને ધ્યાન આદિ નિયમો નહિ છોડી, તેઓ અનુક્રમે પવિત્ર નદીઓનાં તીરો, વનો, ક્ષેત્રો, દેશના છેડાનાં જંગલો, સમુદ્ર તથા પર્વતોની પાસેના પ્રદેશોને જોવા લાગ્યા. ચંદ્ર સમાન સ્વચ્છ જળવાળાં ભાગીરથી, કમળો જેવી નિર્મળ યમુના, સરસ્વતી, શતદ્રૂ (સતલજ), ચંદ્રભાગા, ઇરાવતી, વેણી, કૃષ્ણાની સાથે મળેલી વેણી, નિર્વિંધ્યા, સરયૂ, ચર્મણ્વતી (ચંબલ), વિતસ્તા, વિપાશા, બાહુદા, પ્રયાગ, નૈમિષારણ્ય, ધર્મારણ્ય, ગયા, કાશી, શ્રીશૈલ, કેદાર, પુષ્કર, ક્રમથી પ્રાપ્ત થયેલું માનસસરોવર, ઉત્તરમાનસ, હયગ્રીવતીર્થ, અગ્નિતીર્થ, ઇન્દ્રદ્યુમ્નસર નામનું મહાતીર્થ, કાર્તિકેયસ્વામી, શાલગ્રામ, વિષ્ણુ, વિષ્ણુનાં તથા સદાશિવનાં ચોસઠ સ્થાનકો, અનેક આશ્ચર્યોવાળા ચાર સમુદ્રના તટો, વિંધ્યાચળની કુંજ, મંદરાચળની કુંજ, કુલપર્વતોનાં સ્થળો, મહાન રાજર્ષિઓના આશ્રમો, બ્રહ્મર્ષિઓના આશ્રમો, દેવતાઓ તથા બ્રાહ્મણોના પવિત્ર શુભ આશ્રમો અને એ સિવાયના બીજાં પણ તીર્થોના સમૂહો, સરોવરો, નદીઓ, નદો તથા ધરાઓમાં રામ પોતાના ભાઈઓની સાથે વારંવાર ફર્યા. આ પ્રમાણે માનદાતા રામે પોતાના બંને ભાઈઓ સાથે ચાર દિશાઓના છેડા ઉપરના સર્વ પૃથ્વીભાગોની વારંવાર યાત્રા કરી. હવે દિશાઓમાં વિહાર કરીને શિવજી જેમ શિવલોકમાં પાછા ફરે તેમ દેવો, કિન્નરો તથા માનવોથી સન્માનિત થયેલા એ રઘુનંદન રામ આ અખિલ પૃથ્વીનાં દર્શન કરી પોતાને ઘેર પાછા ફર્યા. ૧—૪૨

अमरकिन्नरमानवमानितः समवलोक्य महीमखिलामिमाम् । उपययौ स्वगृहं रघुनन्दनो विहृतदिक् शिवलोकमिवेश्वरः ॥४२॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્યપ્રકરણનો 'તીર્થયાત્રા પ્રકરણ' નામનો સર્ગ ૩ જો સમાપ્ત

સર્ગ ૪ થો*

રામનુ તીર્થયાત્રાથી પાછા ફરવું

श्रीवाल्मीकिरुवाच

रामः पुष्पाञ्जलिव्रातैर्विकीर्णः पुरवासिभिः ।
प्रविवेश गृहं श्रीमाञ्जयन्तो विष्टपं यथा ॥१॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા: અયોધ્યાનિવાસીઓએ રામને પુષ્પાંજલિઓના સમૂહોથી વધાવ્યા અને ઈન્દ્રપુત્ર જયંત જેમ સ્વર્ગમાં પ્રવેશ કરે તેમ રામે ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. એ પ્રથમ પ્રવાસથી આવીને રામે પિતાને, વસિષ્ઠને, ભાયાતોને, બાંધવોને, બ્રાહ્મણોને તથા કુળના વૃદ્ધ પુરુષોને પ્રણામ કર્યા. સંબંધીઓએ, માતાઓએ, પિતાએ તથા બ્રાહ્મણોએ વારંવાર આલિંગન કરી તેમનો સદાચાર કર્યો. તે સમયે રામ જાણે આનંદથી સમાતા નહોતા. ત્યારે દશરથનંદનના ઘરમાં લોકો પરસ્પર મધુર અને પ્રિય વાતો કરવા લાગ્યા અને કોમળ બંસરીના મધુર સૂર જેવા તેમના શબ્દોથી દિશાઓ ગાજી રહી. આમ રામનું આગમન થતાં આઠ દિવસ સુધી ઓચ્છવ ચાલ્યો અને તેમાં સુખને લીધે લોકોએ જાણે ગાંડા થઈને ગાનતાનથી ભારે કોલાહલ કરી મૂક્યો. ત્યાર પછી રામ પોતાના ઘરમાં આનંદથી રહેવા લાગ્યા અને તે તે માણસોની આગળ પોતે જોયેલા જુદી જુદી ઢબના દેશાચારોનું વર્ણન કરવા લાગ્યા. રામ નિત્ય પ્રાતઃકાળમાં ઊઠી શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે સંધ્યાવંદન કરતા અને પછી પોતાના ઈન્દ્ર સમાન પિતાનું દર્શન કરવા માટે સભામાં પધારતા. ત્યાં તે વસિષ્ઠ આદિ મહાત્માઓની સાથે આદરપૂર્વક અનેક પ્રકારનાં જ્ઞાનોથી ભરેલી વાતચીત કરતા. પછી ભોજનાદિક ક્રિયાઓ કરી લઈ ચોથે પહોરે પિતાની આજ્ઞા લઈ, તે મૃગયાની ઈચ્છાએ મોટી સેનાથી વીંટાઈને સૂવર અને પાડાઓથી ભરેલા વનમાં પધારતા. વનમાંથી પાછા ઘેર પધારી તથા નિયમ પ્રમાણે સ્નાન આદિ કરી તે રાતે મિત્રો તથા બાંધવોની સાથે ભોજન કરતા અને પછી સ્નેહીઓને પોતાની પાસે રાખી રાત ગાળતા. તીર્થયાત્રામાંથી આવ્યા પછી, રામ ઘણું કરી નિત્ય આ રીતે દિનચર્યા રાખી, પોતાના ભાઈઓની સાથે પિતાના ઘરમાં રહેતા હતા. આમ હે નિષ્પાપ! રાજરીતિને અનુસરતા વ્યવહારને લીધે મનનું હરણ કરનારી, સજ્જનોના મનમાં ચાંદનીની પેઠે આનંદ આપનારી અને ઝરતા અમૃતના રસની પેઠે મધુરતાવાળી ચેષ્ટાથી રામ પોતાના દિવસો ગાળતા હતા. ૧—૧૨

नृपतिसंव्यवहारमनोज्ञया सुजनचेतसि चन्द्रिकयानया । परिनिनाय दिनानि स चेष्टया स्रुतसुधारसपेशलयाऽनघ ॥१२॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્યપ્રકરણનો 'દિવસવ્યવહારનિરૂપણ' નામનો સર્ગ ૪ થો સમાપ્ત

સર્ગ ૫ મો×

રામના વૈરાગ્યનું વર્ણન

श्रीवाल्मीकिरुवाच

अथोनषोडशे वर्षे वर्तमाने रघूद्वहे ।
रामानुयायिनि तथा शत्रुघ्ने लक्ष्मणेऽपि च ॥१॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા: આ સમયે રામની પોણાસોળ વર્ષની અવસ્થા થઈ હતી. શત્રુઘ્ન તથા લક્ષ્મણ પણ રામને અનુસરીને ચાલતા હતા. ભરત ઘણું કરી સર્વદા મોસાળમાં જ રહીને વિનોદ કરતા હતા. ત્યારે રઘુકુળના અગ્રણી મહાવિદ્વાન દશરથ રાજા યોગ્ય રીતે અખિલ પૃથ્વીનું પાલન કરતા હતા અને મંત્રીઓની સાથે નિત્ય પુત્રોનાં સગપણ સંબંધી વિચાર કર્યા કરતા હતા. તીર્થયાત્રા કરીને આવ્યા પછી રામ તો પોતાના ઘરમાં જ રહેવા લાગ્યા અને શરદઋતુમાં જેમ નિર્મળ તળાવ દિવસે દિવસે

* આ ચોથા સર્ગમાં રામ તીર્થયાત્રામાંથી આવ્યા પછી, તેમણે કરેલી સગાંસંબંધીઓને રાજી રાખવાની તથા મૃગયા આદિની કથા કહેવામાં આવશે.

× આ પાંચમા સર્ગમાં રામના શરીરમાં વૈરાગ્યને લીધે નિર્બળપણા આદિની સ્થિતિ થઈ, દશરથ રાજાને તેનું કારણ જાણવાની ઈચ્છા થઈ અને તે ઉપરથી વસિષ્ઠે ઉત્તર દેવાનો આરંભ કર્યો; આટલી કથા કહેવાશે.

સુકાઈ જાય છે તેમ તે સુકાવા લાગ્યા. ભ્રમરોની પંક્તિવાળું અને પાકીને ઊઘડી ગયેલી પાંદડીઓ-વાળું શ્વેત કમળ જેમ ફિક્કું પડે, તેમ તે રાજ-કુમારનું વિશાળ લોચનવાળું શ્વેત મુખકમળ પણ ફિક્કું પડવા લાગ્યું. રામ ચિંતામાં પરવશ થઈ રહ્યા અને પદ્માસન વાળી, ગાલ ઉપર હાથ મૂકી બેસી રહેવા લાગ્યા. તે સઘળાં કામો મૂકીને જાણે મૂંગા જેવા બનવા લાગ્યા. આમ, રામ ચિંતાએ કરીને શરીરે લેવાઈ ગયા હતા, મનમાં અત્યંત ખેદ પામ્યા હતા અને ચિત્રમાં ચીતરેલા માણસની જેમ તે કોઈની સાથે કશું પણ બોલતા કરતા નહોતા. સેવક લોકો જ્યારે વારંવાર પ્રાર્થના કરે ત્યારે જ કંટાળીને રામ દિવસનાં પોતાનાં આવશ્યક કાર્યો કરતા હતા અને તેમનું મુખકમળ તો કરમાયેલું જ રહેતું હતું. ગુણના ગુણનિધિ એ રામને એવી સ્થિતિમાં જોઈને એમના ભાઈ-ઓ લક્ષ્મણ તથા શત્રુઘ્ન પણ એવી જ દશાને પ્રાપ્ત થયા. એ પ્રમાણે એ પુત્રોને મૂંઝાતા અને દૂબળા પડતા જોઈને દશરથ રાજા તથા તેમની રાણીઓ સૌ ચિંતાથી વિવશ થઈ ગયાં. સ્નેહભર્યા શબ્દોમાં રાજાએ રામને વારંવાર પૂછ્યું: 'ઓ દીકરા! તને એવી તે શી ભારે ચિંતા આવી પડી છે?' પણ રામે તેનો કશો જ ઉત્તર આપ્યો નહિ. પિતાના ખોળામાં બેઠેલા એ રામે આટલું જ કહ્યું: 'હે પિતાજી! મને કાંઈ જ દુ:ખ નથી.' એમ કહીને કમલનયન રામ ચૂપચાપ બેસી રહ્યા. પછી દશરથરાજે સઘળાં કાર્યોને જાણનારા અને વક્તાઓમાં ઉત્તમ એવા વસિષ્ઠ મુનિને પૂછ્યું કે, 'રામ શા માટે મૂંઝાય છે?' રાજાએ આ પ્રમાણે પૂછ્યું એટલે વસિષ્ઠ મુનિએ વિચાર કરીને ઉત્તર આપ્યો કે, 'હે શ્રીમાન મહારાજ! તમે ખેદ કરશો નહિ. રામને ચિંતા થવામાં (પરિણામે સુખદાયી થાય એવુ) કંઈ કારણ છે. હે રાજા! જેમ બ્રહ્માંડમાં પંચમહાભૂતો સૃષ્ટિના કે સંહારના વેગ-રૂપી મોટું કારણ ઉત્પન્ન થયા વિના અલ્પકારણ-થી વધવાઘટવારૂપ વિકારને પ્રાપ્ત થતાં નથી, તેમ સત્પુરુષો પણ મોટા અને મહત્ત્વના કારણ વિના માત્ર સ્વલ્પ કારણથી કોપ, ખેદ કે મોટા હર્ષરૂપ વિકારને પામતા નથી.' ૧—૧૫

कोपं विषादकलनां विततं च हर्षं नाल्पेन कारण-वशेन वहन्ति सन्तः । सर्गेण संहृतिजवेन विना जगत्यां भूतानि भूप न महान्ति विकारवन्ति ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્યપ્રકરણનો 'કાર્શ્યનિવેદન' નામનો સર્ગ ૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬ ઠ્ઠો+

વિશ્વામિત્રનું આગમન

श्रीवाल्मीकिरुवाच

इत्युक्ते मुनिनाथेन सन्देहवति पार्थिवे । खेदवत्यास्थिते मौनं किञ्चित्कालं प्रतीक्षणे ॥१॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા: એ મુનિવર વસિષ્ઠ આ પ્રમાણે વાત કરતા હતા અને સંદેહ તથા ખેદથી ઘેરાયેલા રાજા દશરથ ચિંતાનું કારણ જાણવા માટે મૌન ધરીને કંઈ વાર સુધી રાહ જોઈ રહ્યા હતા; ત્યારે રાજાના રાણીવાસમાં સર્વ રાણીઓ ઉદાસ થઈ ગઈ હતી અને રામની ચેષ્ટા સંબં-ધમાં સાવધાન રહી બેઠી હતી. એ જ સમયે 'વિશ્વામિત્ર' નામના પ્રખ્યાત મહર્ષિ અયોધ્યા-નરેશ દશરથ રાજાને મળવા સારુ ત્યાં આવ્યા. ધર્મનાં કાર્યોમાં તત્પર રહેનાર એ બુદ્ધિમાન વિશ્વામિત્રના યજ્ઞનો ઉન્મત્ત થયેલા રાક્ષસલોકો માયાના બળથી તથા શરીર આદિના બળથી ભંગ કરી નાખતા હતા. આમ વિઘ્ન પડવાથી વિશ્વામિત્ર પોતાના યજ્ઞને નિર્વિઘ્ને સમાપ્ત કરી શકતા નહોતા; તેથી તે યજ્ઞની રક્ષા કરવા સારુ તેમણે રાજાને મળવાની ઈચ્છા કરી. આમ એ રાક્ષસોના વિનાશ માટે સજ્જ થયેલા તે મહાતેજસ્વી તપોનિધિ વિશ્વામિત્ર અયોધ્યા નગરીમાં આવ્યા હતા. રાજાના દર્શનની ઈચ્છા-થી વિશ્વામિત્રે ત્યાં દ્વારપાલોના વડાને કહ્યું કે,

+ આ છઠ્ઠા સર્ગમાં વિશ્વામિત્ર આવ્યા, દશરથ રાજાએ તેમની વિધિપૂર્વક પૂજા કરી અને તે પછી હર્ષપૂર્વક તેમનું કામ કરી દેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી એ કથ કહેવામાં આવશે.

'હું ગાધિનો પુત્ર કુરુકવંશી વિશ્વામિત્ર આવ્યો છું. રાજાને ઝટ ખબર આપો.' એમનું એ વચન સાંભળીને સર્વ દરવાનો મનમાં ગભરાઈ ગયા અને એમના વચનથી પ્રેરાઈને રાજમંદિરમાં ગયા. ત્યાં રાજમહેલે જઈને તે પ્રતિહારોએ પોતાના ઉપરીને સમાચાર આપ્યા કે, વિશ્વામિત્ર ઋષિ આવ્યા છે. એટલે તે વડા છડીદારે સભામાં રાજાઓના મંડળથી વીંટાઈને બેઠેલા દશરથ રાજાની પાસે તુરત આવીને વિજ્ઞપ્તિ કરી કે, 'હે દેવ! દેવડીએ એક મહાતેજસ્વી શ્રીમાન પુરુષ ઊભા છે. બાલસૂર્યના જેવી તેમની કાંતિ છે અને લાલ લાલ અગ્નિના જેવો તેમનો જટાજૂટ છે. ઝગઝગતી ધ્વજાઓની ટોચો, ઘોડાઓ, હાથીઓ અને આયુધો સાથેનો એ આખો પ્રદેશ તેમણે પોતાનાં તેજકિરણોથી કાંચનવરણો કરી દીધો છે. એવા એ વિશ્વામિત્ર મુનિ પધાર્યા છે.' છડીદારે આ પ્રમાણે વિનયભરી વાણીમાં રાજાને નિવેદન કર્યું. છડીદારનાં આ વચન સાંભળતાં જ નૃપતિશ્રેષ્ઠ દશરથ સુવર્ણના સિંહાસન ઉપરથી ઊઠયા અને સાથે તેમના સામંતો તથા મંત્રીઓ પણ ઊભા થયા. રાજાઓના સમૂહથી વીંટાયેલા અને રાજસમૂહના મંડળથી સ્તુતિ પામતા એ દશરથ રાજા એકદમ વસિષ્ઠ અને વામદેવની સાથે ત્યાંથી પગે ચાલી નીકળ્યા અને જ્યાં એ મહામુનિ વિશ્વામિત્ર ઊભા હતા ત્યાં પહોંચી ગયા. ત્યાં તેમણે એ મુનિવરને દેવડી આગળ ઊભેલા જોયા. ત્યારે બ્રહ્મતેજ અને ક્ષાત્રતેજથી ભરપૂર ભરેલા એ મહાતેજસ્વી વિશ્વામિત્ર જાણે કોઈ કારણથી સૂર્યનારાયણ પૃથ્વી પર આવ્યા હોય તેવા દેખાતા હતા. વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે ધોળી થયેલી અને નિત્ય તપના પ્રકર્ષને લીધે રુક્ષ થયેલી તેમની જટાની લટો ખભાઓ ઉપર વીંટાયેલી હતી, તેથી તે જાણે સાયંકાળનાં વાદળાંઓથી વીંટાયેલો કોઈ પહાડ હોય એવા લાગતા હતા. એમનું શરીર સૌમ્ય અને સુંદર હતું. તેજના અંબારને લીધે સામે જોઈ શકાય એમ નહોતું. તે અવયવોની પ્રૌઢ રચનાવાળું, વિનયવાળું, કાંતિવાળું અને કોઈના તેજથી દબાય નહિ એવું હતું. એમની પ્રભા રુચિકર, અત્યંત ભયાનક, સ્વચ્છ, ચકચકિત તથા ગંભીર હતી અને જાણે અમાપ તેજથી રંગાયેલી હતી. પ્રસન્ન મનવાળા એ મુનિએ હાથમાં આનંદિત, સ્નિગ્ધ અને અનંત કાળ સુધી ચાલેલા પોતાના જીવનના મિત્રરૂપ એવું એક કમંડલુ ધારણ કર્યું હતું. તેમનું ચિત્ત કરુણાથી ભર્યું હતું, તેથી પ્રસન્નમધુર ભાષણોથી તથા કટાક્ષોથી તે જાણે આ સર્વ પ્રજાને અમૃતથી નવડાવી રહ્યા હતા; એમની આંખની ભ્રમરો ધોળી તથા ઊંચી હતી અને અંગ ઉપર એમણે યોગ્ય ઉપવીત ધારણ કર્યાં હતાં. જોનારાઓના મનમાં એ જાણે અપાર વિસ્મય ઉત્પન્ન કરતા હતા. એવા મુનિને જોઈને દશરથરાજે દૂરથી સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. તે વખતે તેમના મુકુટમાંના મણિઓ પડવાથી પૃથ્વી જાણે મણિઓની માળાવાળી થઈ ગઈ. ત્યારે સૂર્ય જેમ ઇન્દ્રને આશીર્વાદ આપે, તેમ વિશ્વામિત્રે પણ મધુર અને ઉદાર વાણીથી તે પૃથ્વીનાથને આશીર્વાદ આપ્યા. પછી વસિષ્ઠ આદિ સઘળા બ્રાહ્મણોએ પણ એમને આદરપૂર્વક સ્વાગત આદિ ક્રમથી સત્કાર આપ્યો.

દશરથ બોલ્યા: હે મહાત્મા! સૂર્ય જેમ દર્શન આપીને કમલવનોને અનુગ્રહ કરે છે, તેમ આપ તેજસ્વીએ આમ એચિંતા દર્શન આપીને અમને અનુગ્રહ કર્યો છે. હે મુનિ! અનાદિ, વિકારરહિત અને વિનાશરહિત જે અખંડ સુખ છે, તે આજ મને આપના દર્શનથી મળ્યું છે. આજ આપે અહીં પધારી અમારી ભાળ લીધી છે, તેથી કરીને અમે સાચે જ ધર્મરીતિએ ભાગ્યશાળી લોકોમાં પ્રથમ ગણનાપાત્ર થયા છીએ.

વાલ્મીકિ બોલ્યા: આ પ્રમાણે બોલતા બોલતા બીજા રાજાઓ અને મહર્ષિઓ પણ યોગ્ય ઉપચાર કરી સભાના સ્થાનમાં આવ્યા અને પોતપોતાનાં આસનો પર બેઠા. તપની

લક્ષ્મીથી દીપી રહેલા તે ઋષિવરને જોઈ, પ્રસન્ન મુખવાળા દશરથરાજાએ અપરાધ* થવાની બીકથી પોતાને હાથે જ અર્ઘ્યનું જળ લાવીને તેમને નિવેદન કર્યું. રાજાના અર્ઘ્યનો સ્વીકાર કર્યા પછી મુનિએ શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે પ્રદક્ષિણા કરતા તે રાજાની કેટલીક પ્રશંસા કરી. આમ દશરથરાજે મુનિનું પૂજન કર્યું અને મુનિએ પ્રસન્ન મુખે રાજાને તેના મંત્રી તથા પુત્ર આદિના કુશળ વિષે તેમ જ ભંડારના ભરપૂરપણા વિષે સમાચાર પૂછ્યા. પછી તે મુનિવર હસીને વસિષ્ઠને મળ્યા અને તેમને યથાયોગ્ય સત્કાર આપીને તેમણે તેમના શિષ્ય તથા આશ્રમ આદિનું કુશળ પૂછ્યું. આ પ્રમાણે તેઓ થોડી વાર યથાયોગ્ય રીતે એકબીજાને મળ્યા અને એકમેકને માન આપીને મનમાં પ્રસન્ન થયા. હવે તે સર્વે તેજસ્વી લોકો રાજસભામાં યોગ્ય આસનો પર બેસીને આદરપૂર્વક પરસ્પરનું સ્વસ્થપણું પૂછવા લાગ્યા. રાજાએ આસન પર બિરાજેલા એ મહાબુદ્ધિમાન વિશ્વામિત્રને વારંવાર પાદ્ય, અર્ઘ્ય, ગાય તથા વસ્ત્રાદિક અર્પણ કર્યાં. પછી તેમનું વિધિપૂર્વક પૂજન કરીને તેણે સાવધાન રહી પ્રસન્નતા સાથે તેમને આ પ્રમાણે કહ્યું.

દશરથ બોલ્યા: આ આપનું પધારવું અમને અમૃતની પ્રાપ્તિ જેવું છે, દુષ્કાળમાં વૃષ્ટિ થયા જેવું છે અને આંધળાને આંખ મળ્યા જેવું છે. આપનું આ આગમન અપુત્ર પુરુષને પ્રિય પત્નીના સમાગમથી પુત્ર થાય અને સ્વપ્નમાં દીઠા પ્રમાણે જાગ્રદવસ્થામાં અર્થલાભ થાય, તેના જેવું સંતોષ દેનારું છે. ઈષ્ટ વસ્તુના સંયોગથી, પ્રિયજનના આવવાથી અને ગયેલી વસ્તુ પાછી મળવાથી જેવો હર્ષ થાય, તેવો આપના પધારવાથી અમને હર્ષ થયો છે. હે બ્રહ્મન્! મરી ગયેલો માણસ આકાશમાર્ગે પાછો આવે તેથી તેના સંબંધીઓને જેવો આનંદ થાય, તેવો આ આપના આવવાથી અમને આનંદ થયો છે. હે મહામુનિ! આપનું સ્વાગત હો. હે મુનિ! બ્રહ્મલોકમાં રહેવાનું કોને આનંદ ન આપે? આપના આવવાથી અમને તેવો આનંદ મળ્યો છે, એ હું સાચું જ કહું છું. હે મહારાજ! આપને શી મોટી કામના છે? આપની હું શી સેવા કરું? હે વિપ્ર! આપ પરમ ધર્માત્મા છો અને સર્વ સ્વીકારવાને પાત્ર છો. હે ભગવન્! પ્રથમ આપ રાજર્ષિ હતા અને પછી તપ કરી ભારે તેજ મેળવીને આપ બ્રહ્મર્ષિપણું પામ્યા છો. આપ મારે પૂજવા યોગ્ય છો. ગંગાજળમાં નાહવાથી જેવી પ્રીતિ થાય, તેવી પ્રીતિ મને તમારા દર્શનથી થઈ છે અને તે મારા અંતરાત્માને શીતળતા આપે છે. આપ ઈચ્છા, ભય, ક્રોધ, રાગ અને સંતાપથી રહિત છો. હે બ્રહ્મન્! એવા આપ આજ મારી પાસે આવ્યા, એ ઘણું અદ્ભુત છે. હે શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મવેત્તા! આ જ હું મારા આત્માને નિર્દોષ થયેલો, શુભ ધામમાં રહેલો અને જાણે ચંદ્રના મંડળમાં ડૂબેલો માનું છું. હે મુનિ! આ જ આપ મારી પાસે પધાર્યા છો, તે હું જાણે સાક્ષાત્ બ્રહ્મા પધાર્યા છે એમ માનું છું. આપના આવવાથી હું પવિત્ર થયો છું અને અનુગ્રહ પામ્યો છું. હે મહાત્મા! આજ આપના આગમનરૂપી પુણ્યથી રંગાઈ જવાને લીધે મારો જન્મ સફળ થયો છે અને જીવિત પણ સુજીવિત થયું છે સમુદ્ર જેમ ચંદ્રને દેખીને પોતામાં સમાતો નથી. તેમ અહીં પધારેલા આપનાં દર્શન, પૂજન અને નમન કરીને હું પણ સમાઈ રહેતો નથી. હે મુનિવર! આપને જે કંઈ કાર્ય હોય અથવા જે કોઈ અર્થથી આપ અહીં પધાર્યા હો, તે કાર્ય અને તે અર્થ મેં કર્યા જ છે, એમ આપ સમજો; કારણ કે આપ સર્વદા મારે માન્ય છો. હે કૌશિક! આપે આપના કાર્ય માટે કશો જ સંશય નહિ રાખવો. હે ભગવન્! આપને ન આપું એવી કોઈ વસ્તુ મારી પાસે છે જ નહિ. (કારણ કે તમને આપવાથી તે વસ્તુનું પણ સાર્થક થશે.)

* પુજ્ય પુરુષના અર્ઘ્ય માટેનું જળ સેવક પાસે મંગાવવું તે અપરાધ ગણાય છે.

આપે આપના કામના સંબંધમાં કાંઈ પણ પ્રકારે સંદેહ રાખવો જોઈએ નહિ. આપનું જે કાંઈ કામ હશે તે હું ધર્મની રીતિ પ્રમાણે સઘળું કરી આપીશ. આપ મારા પરમ ઈષ્ટદેવ છો.

ગુણ અને યશમાં પ્રખ્યાત એવા એ મુનિ-શ્રેષ્ઠ વિશ્વામિત્ર પોતાના પ્રભાવને જાણનારા દશરથરાજાનાં આવાં અત્યંત મધુર કાનને સુખ-દાયી, વિનયભરેલાં અને ઉત્તમ ગુણોથી ભરેલાં વચનો સાંભળીને પરમ હર્ષ પામ્યા. ૧—૫૫

इदमतिमधुरं निशम्य वाक्यं श्रुतिसुखमात्मविदा विनीतमुक्तम् । प्रथितगुणयशा गुणैर्विशिष्टं मुनिवृषभः परमं जगाम हर्षम् ॥५५॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્યપ્રકરણનો 'વિશ્વામિત્રાભ્યાગમન' નામનો સર્ગ ૬ઠ્ઠો સમાપ્ત

સર્ગ ૭ મો.*

વિશ્વામિત્રની રામને મોકલવાની માગણી

શ્રીવાલ્મીકિરુવાચ

तच्छ्रुत्वा राजसिंहस्य वाक्यमद्भुतविस्तरम् । हृष्टरोमा महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥१॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા: એ પ્રમાણે સિંહસમા દશરથરાજાનાં અદ્ભુત અને વિસ્તારભર્યાં વચન સાંભળીને મહાતેજસ્વી વિશ્વામિત્ર હર્ષથી રોમાંચિત થયા અને દશરથ રાજાને નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.

વિશ્વામિત્ર બોલ્યા: હે રાજસિંહ! પૃથ્વીમાં મહાવંશમાં જન્મેલા અને વસિષ્ઠના કહ્યા પ્રમાણે વર્તનારા તમને આવું બોલવું યોગ્ય જ છે. પણ હે રાજસિંહ! મારા મનમાં રહેલું જે વચન છે, તે કરી આપવાનો નિશ્ચય રાખજો. અને તમારા ધર્મનું પાલન કરજો. હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! હું સિદ્ધિને વાસ્તે યજ્ઞ કરવાનો આરંભ કરું છું. પણ ભયંકર રાક્ષસો મને તેમાં વિઘ્ન કરવામાં સજ્જ રહે છે. જ્યારે જ્યારે હું યજ્ઞથી દેવતાઓના સમૂહનું યજન કરું છું, ત્યારે ત્યારે રાક્ષસો મારા યજ્ઞને રંજાડ કરે છે. મેં ઘણી ઘણી વાર યજ્ઞ માંડી જોયો, પણ ફેરે ફેરે એ રાક્ષસનાયકો યજ્ઞભૂમિને માંસથી તથા લોહીથી છાંટી દે છે. આ પ્રમાણે મારા ઘણા યજ્ઞો વીંખાઈ ગયા અને મારો પરિશ્રમ માથે પડયો, એટલે ઉત્સાહરહિત થઈને હું તે સ્થળેથી અહીં આવ્યો છું. હે રાજા! એ રાક્ષસોને શાપ આપવાની મને ઈચ્છા થતી નથી, કારણ કે એ કર્મ જ એવું છે કે તેમાં કોઈને શાપ અપાય નહિ. એ મહાયજ્ઞ સંબંધમાં મારી આવી યજ્ઞદીક્ષા છે; માટે જો તમે કૃપા કરો તો જ મને નિર્વિઘ્ને દીક્ષાનું મોટું ફળ મળે. હું પીડિત છું અને શરણ મેળવવાની ઈચ્છાથી આવ્યો છું. તમારે મારું રક્ષણ કરવું જોઈએ; કેમ કે સારા યાચકોને નિરાશ કરી પાછા વાળવા એ એક રીતે તેમનો પરાભવ કરવા જેવું છે. તમારે મદોન્મત્ત સિંહના જેવા પરાક્રમી અને ઈન્દ્રના જેવો વીર્યવાન રામ નામે શ્રીમાન પુત્ર છે. તે રાક્ષસોને ચીરી નાખે એમ છે. હે રાજસિંહ! માથામાં જુલફાંવાળો અને સાચા પરાક્રમવાળો તમારો એ શૂરવીર પાટવીપુત્ર રામ તમારે મને સોંપવો જોઈએ. હું મારી દિવ્ય શકિતથી તેનું રક્ષણ કરીશ, એટલે એ રામ મારા યજ્ઞનો ભંગ કરનારા રાક્ષસોનાં માથાં કાપી શકશે. હું એ રામનું ઘણા પ્રકારનું અનંત કલ્યાણ પણ કરીશ. અને તેથી તે ત્રણે લોકમાં પૂજ્ય થશે. જેમ હરણાં ક્રોધ પામેલા કેસરીને જોઈને વનમાં તેની સામે ઊભાં રહી શકતાં નથી, તેમ એ રાક્ષસો પણ રામને જોઈને રણમાં સામા ઊભા રહી શકશે નહિ. જેમ મદોન્મત્ત હાથીઓની સાથે યુદ્ધ કરવામાં ક્રોધ પામેલા કેસરી વિના બીજો કોઈ સમર્થ નથી, તેમ એ રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરવામાં રામ વિના બીજો કોઈ પુરુષ સમર્થ નથી. એ પાપી રાક્ષસો ખર તથા દૂષણના સેવક છે, પરાક્રમથી છકી ગયા છે, રણમાં કાળકૂટ જેવા છે અને કોપ

*.આ સાતમા સર્ગમાં વિશ્વામિત્ર મુનિએ કરેલાં દશરથ રાજાનાં વખાણ, યજ્ઞના વિઘ્નનું નિવેદન અને રાક્ષસોને મારવા માટે રામને મોકલવાની માગણી કહેવામાં આવશે.

પામેલા કાળ જેવા છે, તોપણ હે રાજસિંહ! જેમ રજના કણો વરસાદની સતત પડતી ધારાઓને સહન કરી શકતા નથી, તેમ તેઓ રામનાં બાણોને સહન કરી શકશે નહિ. હે રાજા! તમારે પુત્રનો અતિ સ્નેહ રાખવો યોગ્ય નથી, કેમ કે આ સંસારમાં મહાત્માઓને અપાય નહિ એવી કોઈ પણ વસ્તુ નથી. રાક્ષસો મૂઆ જ પડયા છે એમ હું જાણું છું અને તમે પણ એમ જ સમજો, કારણ કે અમારા જેવા જ્ઞાનીઓ સંદેહભરેલી વાતમાં પડે જ નહિ. કમળ સરખાં નેત્રવાળા મહાત્મા રામને હું જાણું છું, તેમ મહાતેજસ્વી વસિષ્ઠ તેમ જ બીજા દીર્ઘદ્રષ્ટાઓ પણ તેમને જાણે છે. જો તમારા મનમાં ધર્મનું, મહત્તાનું અને યશનું રક્ષણ કરવાની ઈચ્છા હોય, તો મેં ધાર્યું છે તે પ્રમાણે તમારે રામને મારા હાથમાં આપવા જોઈએ. મારો એ યજ્ઞ દશ અહોરાત્ર પહોંચે એમ છે અને તેમાં રામે યજ્ઞનો ભંગ કરનારા મારા વેરી રાક્ષસોને મારવાના છે. હે કકુત્સ્થવંશી દશરથ! વસિષ્ઠ આદિ તમારા સર્વ મંત્રીઓએ પણ આ વિષયમાં સંમતિ આપવી યોગ્ય છે. આથી તેમની સંમતિ લઈને રામને મોકલો. હે કાલવેત્તા રઘુવંશી! મારો યજ્ઞ કરવાનો સમય ચાલ્યો જાય નહિ તેમ કરો. તમે મનમાં કોઈ જાતનો શોક રાખો નહિ. તમારું કલ્યાણ થાઓ. યોગ્ય સમયે કરેલું નાનુંસરખું કામ પણ ઉપકારક થાય છે; અને સમય વીતી ગયા પછી કરેલું મોટું કામ પણ નકામું નીવડે છે.

વાલ્મીકિ બોલ્યા: મહાતેજસ્વી અને ધર્માત્મા એવા એ મુનીશ્વર વિશ્વામિત્ર ધર્મ તથા અર્થથી ભરેલાં આટલાં વચન બોલીને બંધ રહ્યા. મોટા પ્રભાવવાળા દશરથ રાજા મુનીશ્વર વિશ્વામિત્રનાં વચન સાંભળી તેમને યુક્તિભર્યો ઉત્તર દેવા સારુ જરાવાર ચૂપ રહ્યા; કારણ કે જેનું મનમાં ધારેલું કરી આપવાનું ન હોય, તે બુદ્ધિમાન પુરુષ યુક્તિભરેલો ઉત્તર મળ્યા વિના સંતોષ પામે નહિ. ૧—૨૮

श्रुत्वा वचो मुनिवरस्य महानुभावस्तूष्णीमतिष्ठदुपपन्नपदः स वक्तुम्। नो युक्तियुक्तकथनेन विनैति तोषं धीमानपूरितमनोऽभिमतश्च लोकः॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્યપ્રકરણનો 'વિશ્વામિત્રવાક્ય' નામનો સર્ગ ૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮ મો×

દશરથ રાજાને થયેલો ખેદ

श्रीवाल्मीकिरुवाच

तच्छ्रुत्वा राजशार्दूलो विश्वामित्रस्य भाषितम्।
मुहूर्तमासीन्निश्चेष्टः सदैन्यं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા: આમ રાજસિંહ દશરથ વિશ્વામિત્રનું એ બોલવું સાંભળી ઘડીભર તો જડ જેવા થઈ ગયા અને પછી રાંકપણે નીચે પ્રમાણે બોલ્યા:

દશરથ બોલ્યા: અરે! એ કમળલોચન રામને હજી પૂરાં સોળ વર્ષ પણ થયાં નથી, માટે રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરવાની હું એનામાં યોગ્યતા જ દેખતો નથી. હે પ્રભુ! આ પૂરી અક્ષૌહિણી* સેના સજ્જ છે. હું તેનો સ્વામી છું. એ સેનાથી વીંટાઈને હું પોતે તે રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરીશ. આ મારા સેવકો શૂરા છે, પરાક્રમી છે અને વિચાર કરવામાં વિચક્ષણ છે. વળી હું પણ હાથમાં ધનુષ ધરીને રણમોખરે એનું રક્ષણ કરીશ. કેસરી જેમ મદોન્મત્ત હાથીઓ સાથે યુદ્ધ કરે, તેમ હું એ લોકોની સહાયથી ઈન્દ્ર કરતાં પણ અધિક પરાક્રમવાળા વીર લોકોની સાથે યુદ્ધ કરીશ. રામ તો બાળક છે અને તેને સૈન્યનાં બળાબળની ભાળ સરખીય નથી. અંતઃ-

× આ આઠમા સર્ગમાં સ્નેહને લીધે દશરથ રાજાએ કરેલું યુદ્ધમાં રામની અયોગ્યતાનું વર્ણન અને રાવણ આદિનું બળ જાણીને રાજાને થયેલો ખેદ કહેવામાં આવશે.

* એકવીસ હજાર આઠસો સિત્તેર રથ, એકવીસ હજાર આઠસો સિત્તેર હાથી, પાંસઠ હજાર છસો ને દશ ઘોડા અને એક લાખ છ હજાર ત્રણસો પચાસ પાળા મળીને એક અક્ષૌહિણી સેના થાય છે.

પુરમાં આલેખેલી રણભૂમિ વિના એણે બીજી સાચી રણભૂમિ જોઈ પણ નથી. તેની પાસે ઉત્તમ શસ્ત્રાસ્ત્રો નથી, તેમ તે યુદ્ધમાં કુશળ નથી. વળી અનેકાનેક શૂરવીરોથી ભરેલી રણ-ભૂમિથી તે પૂરો જાણીતો નથી. કેવળ ફૂલવાડી-ઓમાં, નગરનાં ઉપવનોમાં અને બગીચાઓની વનકુંજોમાં નિત્ય ફરવાનો જ એને અભ્યાસ છે. વેરેલાં પુષ્પોની સુંદર સજાવટભરી પોતાના ઘરઆંગણાની વાડીઓમાં જ એને રાજકુમારોની સંગાથે વિહાર કરવાનું આવડે છે. તેમાં વળી હે બ્રહ્મન્! મારું ભાગ્ય અવળું ફર્યું છે, એટલે તો હિમથી પીળા તથા દૂબળા પડી જતા કમળની જેમ એ રામ પણ પીળો અને દૂબળો પડી ગયો છે. એ નથી અન્ન ખાઈ શકતો અને નથી ઘરની ભૂમિમાં વિહરી શકતો. એનું મન ઊંડા ઊંડા ખેદથી ભરાઈ ગયું છે અને સાવ સૂનમૂનની જેમ એ પડી રહે છે. હે મુનિનાયક! એને કારણે હું મારી પત્નીઓ અને મારા સેવકો શરદઋતુની મેઘની જેમ ખાલી ખાલી થઈ ગયાં છીએ.

આમ મારો એ બાળકુમાર પીડાથી આવો પરવશ થઈ ગયો છે, તો હું તેને કેમ કરીને રાક્ષસો સામે યુદ્ધ કરવા સારુ તમને સોંપું? હે મહાત્મા! હે મહાબુદ્ધિમાન! પુત્ર ઉપરનો સ્નેહ તો મુગ્ધા સ્ત્રીના સંગ કરતાં, અમૃતના રસ કરતાં અને રાજ્ય કરતાંયે વધારે સુખકારી છે. ત્રણે લોકમાં (તપ આદિ) જે કાર્યો મહાકષ્ટે અને લાંબે ગાળે પૂરાં થાય છે, તે કાર્યો પણ સત્પુરુષો પુત્રના સ્નેહને લીધે નિઃસંશય કરે છે. મનુષ્યો પ્રાણને, ધનને અને સ્ત્રીઓને સહજ-માં છોડી દઈ શકે છે, પણ તેઓ પોતાના પુત્રને છોડી દઈ શકતા નથી. હે મુનિવર! પ્રાણીઓમાં આ સ્વાભાવિક જ છે. રાક્ષસો ક્રૂર કામો કરનારા છે અને કપટભર્યું યુદ્ધ કર-વામાં કુશળ છે. આ બાજુ રામની આવી સ્થિતિ છે એટલે રામને એ રાક્ષસો સાથે યુદ્ધ કરાવવું એ યોજના જ અતિ અસહ્ય છે. જીવવાની ઇચ્છાવાળો હું રામ વિના એક ઘડી પણ જીવી શકું એમ નથી. આથી આપે રામને લઈ જવા યોગ્ય નથી. હે વિશ્વામિત્ર! નવ હજાર વર્ષ સુધી મેં પુત્રેચ્છાથી અનેક યત્નો કર્યા, ત્યારે અશ્વમેધ અને પુત્રેષ્ટિ આદિ ક્રિયાથી મને માંડ માંડ હમણાં ચાર પુત્રો થયા છે. તે ચારમાં કમળલોચન રામ મુખ્ય છે. મારા ત્રણ પુત્રો પણ એ રામ વિના પ્રાણ ટકાવી શકશે નહિ. છતાં આપ રામને રાક્ષસો સામે લડવા લઈ જ જશો, તો મને પુત્રથી રહિત થયેલો અને તત્કાલ મરણ પામેલો જ માની લેજો. ચારે દીકરાઓમાં મને રામ ઉપર જ વધારે પ્રીતિ છે, માટે પાટવીકુંવર અને ધર્મમાં તત્પર રહેનારા એ રામને આપે લઈ જવો યોગ્ય નથી. આપ જો રાક્ષસોના સૈન્યને હણાવવા જ ઇચ્છતા હો, તો ચાલો, મારી ચતુરંગ (રથ, હાથી, ઘોડા તથા પાળા) સેના સાથે મને લઈ જાઓ. તે રાક્ષસો કેવા વીર્યવાન છે? કોના પુત્રો છે? કેવું વર્તન રાખે છે? કેટલા છે? કોણ કોણ છે? આ બધું આપ ફોડ પાડીને મને કહો. હે બ્રહ્મન્! કપટથી યુદ્ધ કરનારા એ રાક્ષસો સાથે રામે, મારા બાળકોએ અથવા મારે કેવી રીતે યુદ્ધ કરવું? એ દુર્ભાગી રાક્ષસો સામે મારે મહા-સંગ્રામમાં કેવી રીતે ઊભા રહેવું? હે ભગવન્! આપ આ બધું મને કહો, કારણ કે રાક્ષસો બળથી ઉત્કટ હોય છે. સંભળાય છે કે વિશ્રવા-મુનિનો પુત્ર અને સાક્ષાત્ વૈશ્રવણ (કુબેર)નો ભાઈ એવો રાવણ નામનો એક મહાબલવાન રાક્ષસ છે. તે દુર્મતિયો જ જો આપના યજ્ઞમાં વિઘ્ન કરતો હોય, તો તો અમે એ દુરા-ત્માની સામે સંગ્રામમાં ઊતરી શકીએ એમ નથી. હે બ્રહ્મન્! કોઈ સમયે કાળની ગતિથી પ્રાણીઓમાં ભારે પરાક્રમ અને ભારે વિભૂ-તિઓ ઉદય પામે છે અને કોઈ સમયે કાળની ગતિથી તે અસ્ત પણ પામે છે. એટલે આજને સમયે અમે રાવણ આદિ શત્રુઓની સામે થવાને અશક્ત છીએ. હમણાં ઈશ્વરની એવી જ ઇચ્છા છે. માટે હે ધર્મજ્ઞ! આપ મારા પુત્ર

ઉપર કૃપા કરો. હું હીનભાગી છું. આપ જ મારા પરમ દેવતરૂપ છો. દેવ, દાનવ, ગંધર્વ, યક્ષ, પક્ષી અને નાગલોકો પણ રાવણની સાથે યુદ્ધ કરવાને સમર્થ નથી. તો પછી માનવીના તો ભાર જ શા? રાવણ રાક્ષસ મહાબળવાનોના બળને પણ યુદ્ધમાં તોડી નાખે છે; માટે એની અથવા એના પુત્રોની સાથે પણ અમે યુદ્ધ કરી શકીએ એમ નથી. આ કાળ કોઈ બીજી જ રીતનો છે, તેમણે સજ્જનોને નિર્બળ કરી નાખ્યા છે અને તેથી રઘુવંશનો ધુરંધર હું પણ ઘડપણથી જર્જરિત થઈને દીનતા પામ્યો છું. અથવા મધુનો પુત્ર લવણાસુર આપના યજ્ઞનો નાશ કરતો હોય તો તે કહો, છતાં પણ હું મારા પુત્રને મોકલીશ નહિ અથવા વિવસ્વાન યમના જેવા સુંદ–ઉપસુંદના પુત્ર મારીચ અને સુબાહુ આપના યજ્ઞમાં વિઘ્ન કરતા હોય તો તેવું કહો, છતાં પણ હું મારો પુત્ર આપને આપીશ નહિ. આમ છતાં આપ જો રામને લઈ જ જશો, તો આપે મને મારી જ નાખ્યો એમ સમજીશ. રામને મોકલવાથી કોઈ રીતે મારું સુખ અવિચળ રહે એમ હું ધારતો નથી.. મુનિનું વચન માનવું કે નહિ માનવું એવા સંશયરૂપી મોટા તરંગમાં ડૂબેલા તે રઘુશ્રેષ્ઠ મહાત્મા દશરથરાજ આ પ્રમાણે કોમળ વચન બોલીને જાણે મોટા તરંગો ઊછળતા સાગરમાં ગળકાં ખાતા હોય તેમ મૂંઝાઈ ગયા; તેમને કોઈ જાતનું સુખ મળ્યું નહિ તેમ તે કોઈ નિશ્ચય ઉપર આવ્યા નહિ. ૧–૩૮

इत्युक्त्वा मृदुवचनं रघूद्वहोऽसौ कल्लोले मुनिमतसंशये निमग्नः । नाऽऽज्ञासीत्क्षणमपि निश्चयं महात्मा प्रोद्वीचाविव जलधौ स मुह्यमानः॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્યપ્રકરણનો 'દશરથવાક્ય' નામનો સર્ગ ૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯ મો*

વિશ્વામિત્રનાં તપોબળ ઇત્યાદિનું વર્ણન

श्रीवाल्मीकिरुवाच

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य स्नेहपर्याकुलेक्षणम् । समन्युः कौशिको वाक्यं प्रत्युवाच महीपतिम् ॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા: દશરથરાજાનાં એ વચન સાંભળી વિશ્વામિત્ર રોષ પામ્યા અને સ્નેહથી ભરાઈ ગયેલી આંખોવાળા એ રાજાને આ વચનો કહેવા લાગ્યા.

વિશ્વામિત્ર બોલ્યા: તમે એક વાર કહ્યું કે, હું તમારું કામ કરીશ અને હવે બીજી વાર તમે તે પ્રતિજ્ઞાને ફોક કરવા ઇચ્છો છો? આ તો જાણે તમે કેસરી સિંહ થઈને હરણું થવા ઇચ્છો છો. આમ બોલેલાં વચન ખોટાં કરવાનું રઘુવીરોના આ કુળને શોભતું નથી. શીતળ કિરણવાળા ચંદ્રમામાંથી ક્યારેય ઉષ્ણ કિરણો નીકળે જ નહિ. હે રાજન્! તમે તમારું વચન પાળવા સમર્થ ન હો તો આ હું જેમ આવ્યો છું તેમ પાછો જઈશ. હે કકુત્સ્થવંશજ! પણ હવે તમે પ્રતિજ્ઞા ઉપર પાણી ફેરવીને ભલે તમારા બંધુઓ સાથે સુખી થાઓ!

વાલ્મીકિ બોલ્યા: આ પ્રમાણે મહાત્મા વિશ્વામિત્ર કોપથી વ્યાપ્ત થઈ ગયા, ત્યારે સઘળી પૃથ્વી ધ્રૂજવા લાગી અને દેવતાઓને પણ ભય ઉત્પન્ન થયો. જગતના મિત્ર એવા એ મહામુનિ વિશ્વામિત્રને આમ ક્રોધાયમાન થયેલા જાણીને ધીરજવાળા અને ઉત્તમ નિયમો પાળનારા બુદ્ધિમાન વસિષ્ઠમુનિએ રાજાને આ વચન કહ્યાં.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: તમે દશરથરાજ ઇક્ષ્વાકુના કુળમાં જાણે સાક્ષાત્ બીજા ધર્મ જ અવતર્યા છો. તમે શ્રીમાન છો અને ત્રણે લોકોના ગુણોથી વિભૂષિત છો. મોટી સમૃદ્ધિવાળા તમે ધીરજવાળા અને સદાચારવાળા છો. આમ હોઈને-

* આ નવમા સર્ગમાં વિશ્વામિત્રનો કોપ અને તેમનાં તપોબળ તથા અસ્ત્રબળ કહીને વસિષ્ઠે કરેલું દશરથ રાજાના મનનું સમાધાન કહેવામાં આવશે.

તમારે સ્વધર્મ છોડી દેવો જોઈએ નહિ. તમે ત્રણે લોકમાં પ્રખ્યાત છો અને ધર્મ તથા યશથી સંપન્ન છો, માટે તમે સ્વધર્મને અનુસરો અને ધર્મનો ત્યાગ ન કરો. ત્રિભુવનના સ્વામી એવા આ મુનિનું વચન તમારી માથે ચડાવવું જ જોઈએ. હે રાજન્! તમે પ્રથમ 'કામ કરીશ' એવી પ્રતિજ્ઞા કરી ચૂકયા છો. હવે તમે તે નહિ કરો તો તેથી તમારો યજ્ઞ અને જલાશય આદિ કરવારૂપ ધર્મ નિષ્ફળ થશે. માટે તમે રામને મોકલો. તમે ઈક્ષ્વાકુના વંશમાં જન્મ્યા છો અને વળી પોતે દશરથ છો; છતાં તમે વચન નહિ પાળો, તો પછી બીજો કોણ પોતાનું વચન પાળશે? તમારા જેવાઓએ બાંધેલા નિયમો ઉપરથી તો બીજા લોકો પણ મર્યાદા છોડતા નથી, તો તમારે તો એ મૂકવી જ ન જોઈએ. રામે ભલે અસ્ત્ર-વિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો હોય કે ન કર્યો હોય, પરંતુ જેમ અગ્નિએ રક્ષેલા અમૃતનો બીજાઓ પરાભવ કરી શકયા નહોતા, તેમ આ પુરુષશ્રેષ્ઠ વિશ્વામિત્રે રક્ષેલા એ રામનો પણ રાક્ષસો પરાભવ કરી શકશે નહિ. આ વિશ્વામિત્રમુનિ મૂર્તિમાન ધર્મ છે, સૌ પરાક્રમીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, સર્વ લોકમાં અધિક બુદ્ધિમાન છે અને તપના પરમ નિવાસરૂપ છે. એ વિશ્વામિત્ર વિવિધ અસ્ત્રોને જાણે છે. સચરાચર ત્રૈલોકયમાં બીજો કોઈ પુરુષ તે જાણતો નથી અને જાણશે પણ નહિ, દેવો, ઋષિઓ, અસુરો, રાક્ષસો, નાગો, યક્ષો અને ગંધર્વો એ સઘળા ભેગા થાય તોપણ તે કોઈ વિશ્વામિત્રની તોલે આવે એમ નથી. આ વિશ્વામિત્ર પૂર્વે જ્યારે રાજ કરતા હતા, ત્યારે તપથી પ્રસન્ન થયેલા સદાશિવે એમને 'કૃશાશ્વ' નામના પ્રજાપતિએ ઉત્પન્ન કરેલાં સર્વ દુર્જય અસ્ત્રો આપ્યાં છે. સંહાર કરવામાં રુદ્રની સમાનતા ધરાવનારા, વીર, દીપ્તિ-વાળા અને અદ્ભુત સામર્થ્યવાળા એ કૃશાશ્વના પુત્રો (અસ્ત્રો) વિશ્વામિત્રનું સેવન કરે છે. 'જયા' અને 'સુપ્રભા' નામની દક્ષપ્રજા-પતિની સુંદર કેડવાળી બે પુત્રીઓ કૃશાશ્વ પ્રજાપતિની સ્ત્રીઓ હતી. તે સ્ત્રીઓમાં કૃશાશ્વ પ્રજાપતિએ કોઈથી પણ જિતાય નહિ એવા સો પુત્રો (અસ્ત્રોના દેવ) ઉત્પન્ન કર્યા હતા. પૂર્વે જયાએ પતિની સેવા કરીને વરદાન મેળવ્યું હતું અને પચાસ પુત્રોને જન્મ આપ્યો હતો. તેઓ અસુરોનાં સૈન્યોનો વધ કરવામાં સમર્થ છે અને પ્રયોગ કરનારની ઈચ્છા પ્રમાણે ચાલે છે. બીજી સુપ્રભાએ 'સંઘર્ષ' નામના પચાસ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા. તેઓ દુર્ધર્ષ છે, તીક્ષ્ણ આકારવાળા છે અને બળવત્તર છે. યોગના બળથી સઘળા જગતને જોઈ શકનારા આ મહા-તેજસ્વી વિશ્વામિત્રમુનિ આવા વીર્યવાન છે, માટે રામને એમની સાથે મોકલવામાં તમારે તમારી બુદ્ધિને ગાભરી કરવી જોઈતી નથી. હે સદ્‌રાજન! આ અપાર શક્તિશાળી મુનિરાજ સમીપમાં હોય, ત્યારે કોઈ પુરુષનું મૃત્યુ આવી ચૂકેલું હોય તોપણ તે પુરુષ અમરતા પામે છે; માટે તમે મૂઢ મનુષ્યની પેઠે દીનતા પામો નહિ.

अस्मिन्महासत्त्वतमे मुनीन्द्रे स्थिते समीपे पुरुषस्य साधो। प्राप्तेऽपि मृत्यावमरत्वमेति मा दीनतां गच्छ यथा विमूढः ॥२३॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્યપ્રકરણનો 'વસિષ્ઠસમાશ્વાસન' નામનો સર્ગ ૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦ મો*

રામની સ્થિતિ

શ્રીવાલ્મીકિરુવાચ

तथा वसिष्ठे ब्रुवति राजा दशरथः सुतम्। सम्प्रहृष्टमना राममाजुहाव सलक्ष्मणम् ॥ १ ॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા: વસિષ્ઠે એ પ્રમાણે કહ્યું એટલે દશરથરાજા મનમાં હર્ષ પામ્યા અને તેમણે લક્ષ્મણની સાથે પુત્ર રામને બોલાવવા સારુ આજ્ઞા કરી.

દશરથ બોલ્યા: ઓ દ્વારપાલ! વિશ્વામિત્ર-મુનિનું ધર્મસંબંધી કાર્ય નિર્વિઘ્ને સંપાદન કરવા

* આ દશમા સર્ગમાં દ્વારપાળોએ અને રામના અનુચરોએ દશરથ રાજાની પાસે રામની સ્થિતિનું નિવેદન કર્યાની કથા કહેવામાં આવશે.

માટે તું વીર અને સત્ય પરાક્રમવાળા રામને લક્ષ્મણ સહિત અહીં તરત બોલાવી લાવ. એ પ્રમાણે રાજાએ મોકલેલો દૂત દ્વારપાળ અંતઃ-પુરમાં આવેલા રામના મંદિરે ગયો. તુરત (રામ-ના અનુચરોની સાથે) તે પાછો આવ્યો અને રાજાને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો: 'હે દેવ! હે પોતાના બે હાથથી સઘળા શત્રુઓને મસળી નાખનારા! બિડાયેલા કમળમાં બેઠેલા ભ્રમરની પેઠે રામ તો પોતાના આવાસમાં અત્યંત ઉદાસ થઈને બેઠા છે. એક તરફથી તે કહે છે કે, 'હું આ ઘડીએ આવું છું, પણ બીજી તરફથી તો કોઈ વિચારમાં ડૂબી જાય છે અને મનમાં મૂંઝાઈને કોઈની પાસે ઊભા રહેવાને ઇચ્છતા નથી.' એ પ્રમાણે દ્વારપાળે કહ્યું એટલે દશરથ-રાજે રામના સર્વ અનુચરોને આશ્વાસન આપ્યું અને અનુક્રમથી પૂછ્યું કે, 'રામ શું કરે છે અને કેવી સ્થિતિમાં છે?' રાજાએ આ પ્રમાણે પૂછ્યું એટલે ખેદ પામેલા રામના અનુચરે રાજાને આ વચન કહ્યાં: 'હે દેવ! આપના પુત્ર રામનું શરીર ખેદને લીધે કરમાઈ ગયું છે, તેથી અમે પણ ખેદ પામીને દૂબળા થઈ ગયા છીએ. કમળ સરખાં નેત્રવાળા રામ જ્યારથી બ્રાહ્મણોની સાથે તીર્થયાત્રામાંથી પાછા આવ્યા છે, ત્યારથી તે આજ દિવસ સુધી તે મનમાં કચવાયા કરે છે. અમે ઘણા યત્નથી પ્રાર્થના કરીએ છીએ, ત્યારે રામ કરમાયેલા મોઢે પોતાના દિવસ સંબંધી કાર્યો કદી કરે છે અને કદી નથી પણ કરતા. સ્નાન, દેવપૂજન, દાન અને ભોજન આદિ ક્રિયાઓને વિષે એ રામ તો કચવાતે મને વર્તે છે અને અમે વીનવીએ છીએ તોપણ પૂરું જમતા નથી. અંતઃપુરની ચપળ દાસીઓ ક્રીડા કરવાનાં સ્થાનોમાં હિંડોળા બાંધી રાખે છે, તોપણ બપૈયા જેમ વરસાદની ધારાઓની સાથે ક્રીડા કરે તેમ તે લીલાથી તેમની સાથે ક્રીડા કરતા નથી. હે રાજન્! જેને સ્વર્ગમાંથી પડવાનો કાળ પાસે આવ્યો હોય, તેને જેમ સ્વર્ગ આનંદ આપતું નથી, તેમ કળી જેવાં માણિક્યોથી જડેલા બાજુબંધ અને કડાંનાં જૂથો પણ એ રામને આનંદ આપતાં નથી. જેમાં ક્રીડા કરતી સ્ત્રીઓ વારંવાર જોયા કરતી હોય અને જેમાં ફૂલોના સુગંધવાળા પવન ચાલ્યા કરતા હોય, એવા લતામંડપની કુંજોને વિષે પણ રામ અત્યંત ખેદ પામે છે. જે પદાર્થ યોગ્ય, સ્વાદિષ્ટ, સુકોમળ અને ચિત્તને હરનાર હોય, તે પદાર્થથી પણ તે ખેદ પામે છે અને તેથી તેમની આંખો પણ જાણે આંસુના પૂરથી ઊભરાઈ રહે છે. સ્ત્રીઓ નૃત્ય–વિલાસો કરે છે, ત્યારે તે 'આ નારીઓ શરીર હલાવી હલાવીને મને શા માટે દુઃખ દે છે?' એમ બોલીને તેમની નિંદા કરે છે. ભોજન, શયન, વાહન, વિલાસ, સ્નાન અને આસન એ બધાં યોગ્યતાવાળાં હોવા છતાં પણ તે ઘેલા માણસની પેઠે તેના ઉપર રુચિ કરતા નથી. 'સંપત્તિ હોય તોપણ શું? વિપત્તિ હોય તોપણ શું? ઘરમાં શો સાર છે? મનોરથ કરવાથી શું વળે? એ તો સઘળું મિથ્યા છે' એમ બોલીને તે ગુપચુપ એકલા બેસી રહે છે. વિનોદમાં એ આનંદ લેતા નથી, ભોગમાં આસક્ત થતા નથી અને કામમાં ચિત્ત પરોવતા નથી, માત્ર ચૂપ થઈને જ બેસી રહે છે. હરિણીઓ જેમ વનમાં ઝાડને આનંદ આપી શકતી નથી, તેમ ફરફરતી કેશ-લટોવાળી અને ફરકતી વિલાસભરી આંખોવાળી સુંદરીઓ પણ એમને આનંદ આપી શકતી નથી. એ તો પામર લોકોમાં વેચાયેલા માણસની પેઠે એકાંતરૂપ દિશાઓના છેડાઓમાં, નદી આદિનાં તીરોમાં, વનોમાં અને અરણ્યોમાં જ રુચિ પામે છે. આમ હે રાજન્! વસ્ત્ર, પાન, ભોજન અને જોઈતી વસ્તુઓનું ગ્રહણ ઇત્યાદિ-કમાં આવી વિમુખતા સેવવાથી તે સંન્યાસના ધર્મ પાળનારા તપસ્વીઓને અનુસરે છે. હે જને-શ્વર! તે નિર્જન પ્રદેશમાં એકલા જ રહે છે અને એકાકાર બુદ્ધિને લીધે તે હસતા નથી, ગાતા નથી કે રોતા પણ નથી. તે તો પદ્માસન વાળી શૂન્ય મનથી બેસી રહે છે અને કેવળ

ડાબા હાથની હથેળી ઉપર ગાલને ટેકવી રાખે છે. તે કોઈ પણ જાતનું અભિમાન ધરતા નથી, રાજા થવાને ઈચ્છતા નથી, સારો પદાર્થ મળવાથી રાજી થતા નથી અને અનિષ્ટ પદાર્થ મળવાથી ખેદ ધરતા નથી. એ પોતે શી રીતે ચાલે છે? શું કરે છે? શું માગે છે? કોની ચિંતા કરે છે? કેમ આવે છે? કયો નિયમ રાખે છે? કોને અનુસરે છે? એ વિષે અમે કશું જ જાણતા નથી. શરદ ઋતુના અંતમાં ઝાડની પેઠે તે દિવસે દિવસે દૂબળા પડતા જાય છે, પીળા પડતા જાય છે અને રૂક્ષ થતા જાય છે. હે રાજન્! એમને અનુસરનારા લક્ષ્મણ તથા શત્રુઘ્ન પણ તેમના પ્રતિબિંબની પેઠે તેમના જેવા જ થઈ ગયા છે. સેવકો, રાજાઓ અને માતાઓ રામને વારંવાર પૂછે છે, છતાં એ તો 'કાંઈ જ નથી' એમ કહીને કશી સૂચક ચેષ્ટા વિના મૂંગા બેસી રહે છે. કદી પોતાની પાસે કોઈ વિવેકી સ્નેહી બેઠો હોય છે, તો તે તેને શિખામણ આપી બેસે છે કે, 'ઉપર ઉપરથી જ હૃદયહારી લાગતા આ સાંસારિક સુખભોગમાં મન ઘાલીશ નહિ.' અનેક પ્રકારના વૈભવોથી રમણીય લાગતી સ્ત્રીઓ પોતાની સામે સભામાં બેઠી હોય, તોપણ તે તેમને વિષે કાંઈ પ્રીતિ કરતા નથી અને જાણે તેમનો વિનાશ જ સમીપમાં દેખતા હોય એમ વર્તે છે. 'અનાયાસે મળે એવા પદને નહિ મેળવતાં મેં બહારની પ્રવૃત્તિઓ કરીને આટલાં વરસોને પાણીમાં નાખ્યાં' એમ વારંવાર તે મધુર ધ્વનિથી ગાયા કરે છે. કોઈ પોતાની પાસે રહેનાર સેવક તેમને 'ચક્રવર્તી થાઓ અને રાજસૂય યજ્ઞ કરજો' એમ કહે છે, તો પોતાનું મન તે વિષયમાં નહિ હોવાને લીધે તે મૂંગા રહે છે અને કહેનાર જાણે બકબક કરતો ઘેલો માણસ હોય તેમ તેને હસી કાઢે છે. તે કોઈના કહ્યા ઉપર ધ્યાન આપતા નથી, પાસે પડેલા પદાર્થ પર દૃષ્ટિ કરતા નથી અને પોતાને જોઈએ તેવી વસ્તુ મળ્યા છતાં પણ તેની અવજ્ઞા કરે છે. 'જો આકાશમાં મોટું વન હોય અને તે વનમાં વળી કમળ સંભવિત હોય તો આત્મામાં મન સંભવે અને મનમાં વિસ્મય સંભવે' એવા વિચારથી એમના મનમાં કોઈ વસ્તુને જોઈને આશ્ચર્ય થતું નથી. એ રામ કામિનીઓની મધ્યમાં બેઠા હોય, તોપણ જેમ વરસાદની ધારાઓ મોટા પથરાને ભેદી શકતી નથી, તેમ કામદેવનાં બાણો એમના અભેદ્ય મનને ભેદી શકતાં નથી. કોઈ પોતાની પાસે ધન માગવા આવે, તો તેને 'ધન તો આપદાઓના મુખ્ય સ્થાનકરૂપ છે, તેને તું શા માટે ઈચ્છે છે?' એમ કહીને સઘળું ધન આપી દે છે. 'આ આપત્તિ છે અને આ સંપત્તિ છે, એ તો મોહ છે, અને તે માત્ર કલ્પનાથી જ ઊભો થાય છે.' એવા અર્થના શ્લોકો તે ગાયા કરે છે. વળી તે બોલ્યા કરે છે કે, 'હાય! હું માર્યો ગયો! હાય! હું અનાથ છું!' એવી રીતે લોકો રોયા કરે છે, તોપણ તે લોકોને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થતો નથી; એ આશ્ચર્ય છે.' રઘુવંશરૂપી વનનાં ઊંચા શાલવૃક્ષ જેવા અને શત્રુઓને હણનારા એ રામ હમણાં આવી સ્થિતિમાં વર્તે છે, તેથી અમે અત્યંત ખેદ પામ્યા છીએ. હે મહાબાહુ! રામનું ચિત્ત એવું થઈ ગયું છે કે તેનું શું કરવું એ જ અમને સમજાતું નથી; માટે હે કમલનેત્ર! આ વિષયમાં આપ જ અમારા આધાર છે. હે પ્રભુ! કોઈ રાજા અથવા બ્રાહ્મણ એમની આગળ બેસી એમને રાજનીતિનો કે વ્યવહારનો ઉપદેશ કરે છે, તો તે પોતે એકમાર્ગી હોવાથી તેમને જાણે મૂર્ખ ગણીને હસી કાઢે છે અને તેમની વાત કાને ધરતા નથી. 'આ બાહ્ય દૃષ્ટિથી જ જણાતું જે વિનાશી તથા વિસ્તીર્ણ જગત ઊઠયું છે, તે વાસ્તવિક નથી અને હું તો કોઈ એથી જુદો જ છું.' એવો નિર્ણય કરીને એ રામ તે વિષે વધારે સમજણ મેળવવા ઈચ્છે છે. હે વિભુ!! શત્રુમાં, પોતાના દેહમાં, મિત્રમાં, રાજ્યમાં, માતામાં, સંપત્તિમાં કે વિપત્તિમાં એમનું મન લાગતું જ નથી, તેમ વળી બહારના વિષયોમાં પણ એમના મનની પ્રવૃત્તિ થતી જ નથી.

એમને સ્વાધીન વિષયો ઉપર રુચિ નથી, પરાધીન વિષયોની આશા નથી, કોઈ વસ્તુની ઇચ્છા નથી અને છતાં એમના મનને વિશ્રાંતિ મળતી નથી. એ પોતે વિવેકી છે તેથી એમને મૂઢ કહી શકતા નથી અને એમને વિશ્રાંતિ મળી નથી તેથી મુક્ત પણ કહી શકતા નથી. આથી અમે બહુ જ સંતાપ પામ્યા-કરીએ છીએ. 'ધનનું શું કામ છે? માતાઓનું શું કામ છે? રાજ્યનું શું કામ છે? અથવા ઉદ્યમનું શું કામ છે? એમ મનમાં નિશ્ચય કરીને તે જાણે મરવાની જ વાટ જોતા હોય તેમ દેખાય છે. વરસાદ રોકાઈ જવાથી જેમ બપૈયો ઉદ્વેગ પામે, તેમ રામ ભોગ, આયુષ્ય, રાજ્ય, મિત્ર, પિતા અને માતા વિષે અત્યંત ઉદ્વેગ પામ્યા કરે છે. આ પ્રમાણે આપના પુત્ર ઉપર ઘણી શાખાઓના વિસ્તાર-વાળી વિપત્તિ આવી પડી છે, માટે આપે દયા કરીને તે વિપત્તિને ઉખેડી નાખવાને પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. હે પ્રભુ! રામનો આવો સ્વભાવ થઈ જવાને લીધે સઘળા વૈભવોવાળી આ વિસ્તીર્ણ સંસારરૂપી જાળ તેમને ઝેર જેવી પ્રતિ-કૂળ લાગે છે.* આ પૃથ્વી ઉપર એવો મહાશય કોણ મળે કે જે રામને રાજ્ય સંબંધી યોગ વ્યવહારમાં નાખવાને સમર્થ થાય? જેમ સૂર્ય અંધારું મટાડીને જગતમાં પોતાના પ્રકાશક-પણાને સફળ કરે છે તેમ એ મહાત્મા એ રામના મનમાં રહેલા સઘળા દુ:ખદાયી મોહને મટાડીને કોણ પોતાના ઉપદેશકપણાને સફળ કરે?' ૧—૫૧

मनसि मोहमपास्य महामनाः सकलमार्ति-तमः किल साधुताम् । सफलतां नयतीह तमो हरन् दिनकरो भुवि भास्करतामिव ॥६१॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્યપ્રકરણનો 'રામની સ્થિતિ' નામનો સર્ગ ૧૦ મો સમાપ્ત

*** શ્રીરામના અનુચરોએ શ્રીરામની જે અવસ્થાનું વર્ણન કર્યું છે, તેવી અવસ્થા પ્રાપ્ત થયા વિના અર્થાત્ હૃદયમાં વિષયવૈરાગ્ય પ્રકટયા વિના સત્ શાસ્ત્રનું શ્રવણ તત્ત્વસાક્ષાત્કાર કરવામાં સમર્થ થતું નથી.**

સર્ગ ૧૧ મો×

રામનું દશરથરાજાએ કરેલું સાન્ત્વન

વિશ્વામિત્ર ઉવાચ

एवं चैतन्महाप्राज्ञा भवन्तो रघुनन्दनम् । इहाऽऽनयन्तु त्वरिता हरिणं हरिणा इव ॥१॥

વિશ્વામિત્ર બોલ્યા: હે મહાવિચક્ષણ અનુચરો! જો એમ હોય, તો જેમ મૃગો પોતાના યૂથપતિને લઈ આવે, તેમ તમે તરત રઘુનંદન રામને અહીં લઈ આવો. રઘુપતિ રામને આ જે મોહ થયો છે, તે કોઈ જાતની આપત્તિઓથી કે કોઈ જાતના રોગથી થયો નથી, પણ તે વિવેક અને વૈરાગ્યને લીધે થયો છે. એ મોહ નથી પણ બોધ જ છે અને તેનું ઉત્તમ ફળ આવશે. રામ અહીં તરત આવે, એટલે જેમ પવન પર્વત ઉપરનાં વાદળાંને દૂર કરી નાખે છે, તેમ અમે તેમના મોહને તરત જ દૂર કરી નાખીશું. મોહ યુક્તિપૂર્વક દૂર કરવામાં આવશે, એટલે તે રામ અમારી પેઠે સર્વોત્તમ પદમાં વિશ્રાંતિ પામશે. પછી તે અમૃતપાન પામેલા પુરુષની પેઠે યથાર્થ સુખને, આનંદને, જ્ઞાનસંપન્ન-પણાને, વિશ્રાંતિને, તાપરહિતપણાને, પુષ્ટપણાને અને શરીરમાં શુભ વર્ણપણાને પ્રાપ્ત થશે. આમ મનમાં પરિપૂર્ણ થઈને તે પોતાના કુળની ચાલી આવેલી વ્યવહારની પરંપરાને અખંડ-તાએ અનુસરશે. તે વ્યવહારમાં માનપાત્ર થશે અને વ્યવહાર કરતાં છતાં પણ મહાધૈર્ય-વાન રહેશે. તે બંધ તથા મોક્ષનાં કાર્યકારણના જ્ઞાતા થશે, સુખદુ:ખની દશાથી રહિત થશે અને ઢેફામાં, પથરામાં તથા સોનામાં સમદૃષ્ટિ રાખશે. મુનિવર વિશ્વામિત્રે આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે દશરથ રાજાનું મન આનંદથી ભરાઈ ગયું અને તેમણે રામને બોલાવવા માટે ફરી વાર દૂતો ઉપર દૂતો મોકલ્યા. એટલી વારમાં જેમ

× આ અગિયારમા સર્ગમાં વિશ્વામિત્રની આજ્ઞાથી સભામાં આવેલા રામનું દશરથ રાજાએ આશ્વાસન કર્યાની તથા પીડા આદિનું કારણ પૂછ્યાની કથા કહેવામાં આવશે.

ઉદયાચળમાંથી સૂર્ય ઊગે તેમ રામ પણ પિતાની પાસે આવવા માટે પોતાના આસન પરથી ઊઠયા. આમ તે કેટલાક સેવકો તથા પોતાના બે ભાઈ-ઓની સાથે ઈન્દ્રના સ્વર્ગ જેવી પોતાના પિતાની એ પવિત્ર સભામાં આવ્યા. રામે દૂરથી જ પોતાના પિતા દશરથરાજાનાં દર્શન કર્યાં. તે સમયે તે રાજા દેવતાઓના સમૂહથી વીંટાયેલા ઈન્દ્રની પેઠે રાજાઓના સમૂહથી વીંટાયેલા બેઠા હતા. વસિષ્ઠ તથા વિશ્વામિત્ર તેમને બે પડખે બેઠા હતા અને મધુર વચનોથી તેમને રાજી કરતા હતા. સઘળાં શાસ્ત્રોના અર્થને વિસ્તારનારો સમજુ મંત્રીઓનો સમૂહ તેમને શોભા આપી રહ્યો હતો; ત્યાં જાણે દેહધારી દિશાઓ ઊભી હોય, તેમ સુંદર દાસીઓ હાથમાં સુંદર ચામરો લઈને તેમની યથાયોગ્ય સેવા કરતી હતી. ત્યાં દશરથ-રાજાએ અને વસિષ્ઠ તથા વિશ્વામિત્ર આદિ લોકોએ પણ કાર્તિકેયસ્વામી જેવા રામને દૂરથી આવતા દીઠા. એ રામ સઘળાઓએ સેવવાયોગ્ય, ગંભીર, સ્ફુટ અને સત્ત્વમય* સ્થિતિવાળી શીતળતા+ વડે હિમાલયની પેઠે સંયુક્ત હતા. એમનું શરીર સૌમ્ય, સમાન અંગવાળું, શુભ આકારવાળું, કમનીય અને ઉપશાંત હતું. એમનું મન વિનયથી ઉદાર હતું અને તે પરમ પુરુષાર્થના પાત્ર હતા. એમનાં અંગોમાં જુવાનીનો આરંભ થયો હતો અને વૃદ્ધ પુરુષની પેઠે તે ઉપશમથી શોભી રહ્યા હતા. એ ઉદ્વેગરહિત હતા, પણ તેમને પરમ આનંદ મળ્યો નહોતો, વૈરાગ્યને લીધે એમના મનોરથો ઘણું કરીને પૂર્ણ સ્થિતિમાં હતા. સંસારની સર્વ ગતિઓનો એમણે વિચાર કર્યો હતો અને પવિત્ર ગુણના એ નિવાસરૂપ હતા. જાણે સઘળા સદ્ગુણો કોઈ મહાશય પુરુષમાં રહેવાના એકમાત્ર લોભથી એમનામાં જ આવીને વસ્યા હતા. કોઈ રીતે ક્ષોભ નહિ પામતી વૃત્તિને લીધે એ પોતાના સર્વોત્તમ અંતઃકરણને ઉદાર, આર્ય અને ભરપૂર દેખાડતા હતા. એમણે પહેરેલાં હાર અને વસ્ત્રો મંદ હાસ્યની ઝાંખીથી બહુ જ સ્વચ્છ લાગતાં હતાં. આવા અનેક ગુણોથી ભરેલા રઘુવર રામે ધરતીકંપથી ડોલી રહેલા મેરુપર્વતના જેવી શોભાવાળા અને ચળકતા ચૂડામણિનાં સુંદર કિરણોવાળા પોતાના મસ્તક વડે દૂરથી જ પ્રણામ કર્યાં. હજી તો મુનીન્દ્ર વિશ્વામિત્ર રામને વિષે બોલતા જ હતા, તેટલી વારમાં કમળ સરખા નેત્રવાળા રામ પિતાના ચરણમાં પ્રણામ કરવા સારુ પોતે જ આવી પહોંચ્યા. ઉદારચિત્ત રામ પ્રથમ પિતાને, પછી માન્ય પુરુષોએ સન્માનેલા બે મુનિઓને, પછી બીજા બ્રાહ્મણોને, પછી બંધુ-ઓને અને તે પછી ગુરુલોકોને પગે લાગ્યા, ત્યારે રાજાલોકોએ એમને એકાએક પ્રણામો કર્યાં. તે એમણે ક્યારેક દૃષ્ટિથી, ક્યારેક જરાક નમાવેલા મસ્તકથી તો ક્યારેક વાણીથી સ્વીકાર્યા. પછી દેવ જેવા સોહામણા અને લોભ તથા અલાભમાં મનની સમાન સ્થિતિવાળા એ રામને બંને મુનિઓએ આશીર્વાદ આપ્યા અને તે પછી તે પોતાના પવિત્ર પિતાની સમીપ ગયા. આમ રામ પિતાના ચરણમાં અભિવંદન કરવા લાગ્યા એટલે તરત જ દશરથરાજે તેમનું માથું સૂંઘ્યું અને તેમને વારંવાર ચુંબન કર્યું. ગાઢ સ્નેહવાળા અને શત્રુવીરોને હણનારા એ રાજાએ એ જ પ્રમાણે લક્ષ્મણ તથા શત્રુઘ્નને આલિંગન કર્યું અને રાજહંસ જેમ બે કમળોને ચુંબન કરે, તેમ તેમણે તેમનાં મુખોને ચુંબન કર્યાં. 'હે પુત્ર! મારા ખોળામાં બેસો' એમ દશરથ રાજા બોલે તેટલી વારમાં તો સેવકે પૃથ્વી પર પાથરેલા એક વસ્ત્ર ઉપર રામ બેસી ગયા. પછી દશરથ-રાજાએ તેમને નીચે પ્રમાણે વચન કહ્યાં.

રાજા બોલ્યા: હે પુત્ર! તું વિવેકી છે અને વળી અનેક શુભ ગુણોના પાત્રરૂપ છે; માટે તારે મૂર્ખની પેઠે શિથિલ બુદ્ધિથી તારા આત્માને ખેદને સ્વાધીન કરવો ન જોઈએ. તારા જેવાએ તો વૃદ્ધો, વિપ્રો અને ગુરુઓનું કહેલું કરવું જોઈએ. પુણ્યપદ એમ જ સાંપડે છે અને

* ધૈર્ય અને પશુ આદિ જીવો.
+ તાપ મટાડી આહ્‌લાદકપણું અને ઠંડી.

મૂંઝાયા કરવાથી તે મળતું જ નથી. હે પુત્ર! જ્યાં સુધી મોહને પ્રસરવાનો અવકાશ આપવામાં આવે નહિ, ત્યાં સુધી જ આપત્તિઓ દૂર રહે અને કદાચ પાસે આવે છે, તો પોતાનું કામ કરી શકતી નથી.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રાજકુમાર! હે મહાબાહુ! તમે શૂરા છો અને ભારે દુ:ખદાયી તથા મુશ્કેલીથી જીતી શકાય એવા વિષયોરૂપી શત્રુઓને પણ તમે જીતી લીધા છે. તો પછી અજ્ઞાનીઓને જ યોગ્ય એવા આ અનેક તરંગોથી ભરેલા અને ભારે જડતાવાળા* મોહરૂપી સમુદ્રમાં તમે કેમ અવિવેકીની જેમ ડૂબકાં ખાઓ છો?

વિશ્વામિત્ર બોલ્યા: 'હે રામ! હે ચલાયમાન નીલકમળોના સમૂહ સરખાં નેત્રવાળા! તમારા ચિત્તની ચપળતા છોડી દઈને તમે કહો કે, તમે શા કારણથી મૂંઝાઓ છો? જેમ ઊંદરો ઘરને બગાડી નાખે છે, તેમ ચિંતા તમારા મનને બગાડી નાખશે, તો તમને તે ચિંતાઓ ક્યા કારણથી થઈ છે? કયો મનોરથ સિદ્ધ થાય તો તે ચિંતા દૂર થાય એમ છે? તે કેટલીક છે? તે કેવી છે અને ક્યાં રહી છે? જેને કષ્ટ પડયું હોય અથવા જે દરિદ્ર હોય, તેને ચિંતાઓ થવાનો સંભવ છે, પણ હું ધારું છું કે, તે ચિંતાઓ તમને પ્રાપ્ત થવી સંભવિત નથી. (તમારા પિતાના પ્રભાવને લીધે જ તમારી વિપત્તિઓ દૂર થઈ જાય એમ છે, એટલે તેમનો પ્રતીકાર કરવાનું તમારે માથે આવે એમ નથી; એટલું જ નહિ, પણ તમે સર્વ પ્રકારના સૌભાગ્યથી પૂર્ણ છો, માટે તમારી પાસેથી તે પોતાની મેળે જ દૂર રહેવી જોઈએ.) હે નિષ્પાપ! તમારા મનમાં જે અભિપ્રાય હોય તે તમે ઝટ કહો. તમને જે જોઈતું હશે તે સઘળું મળશે, એટલે ચિંતાઓ ફરી વાર તમારા મનનું ભેદન કરશે નહિ.' બુદ્ધિમાન વિશ્વામિત્રે આ પ્રમાણે યોગ્ય વસ્તુનો પ્રકાશ પાડનારાં તાત્પર્યવાળાં વચનો કહ્યાં, એટલે તે સાંભળી રઘુવંશના કેતુ

* દંડી અને આવરણ.

સમા રામે પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થવાનું અનુમાન કર્યું. આ પ્રમાણે મોર જેમ મેઘની ગર્જના સાંભળીને વરસાદ પડવાનું અનુમાન કરે છે અને ખેદને છોડી દે છે, તેમ એ રામે પણ પોતાનો ખેદ છોડી દીધો. ૧—૩૮

इत्युक्तमस्य सुमतेः रघुवंशकेतुराकर्ण्य वाक्यमुचितार्थविलासगर्भम्। तत्याज खेदमभिगर्जति वारिवाहे बर्हो यथा त्वनुमिताभिमतार्थसिद्धिः॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્યપ્રકરણનો 'રાઘવસમાશ્વાસન' નામનો સર્ગ ૧૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨ મો*

ભોગની દુ:ખરૂપતા, વિષયોની અસત્યતા અને સંપત્તિની અનર્થરૂપતા

श्रीवाल्मीकिरुवाच

इति पृष्टो मुनीन्द्रेण समाश्वस्य च राघवः।
उवाच वचनं चारु परिपूर्णार्थमन्थरम्॥ १॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા: મુનિવરે એ પ્રમાણે પૂછ્યું, એટલે રામ આશ્વાસન પામ્યા અને તે જાણે પૂર્ણ અર્થના ભારથી જ ધીરે ચાલતું હોય એવું આ સુંદર વચન બોલ્યા.

રામ બોલ્યા: હે ભગવન્! હું તો અજ્ઞાની છું, પણ આપે પૂછ્યું છે એટલે હું મારો સઘળો અનુભવ આપની આગળ કહું છું. મહાત્માના વચનનું ઉલ્લંઘન કોનાથી થાય? હું આ મારા પિતાના ઘરમાં જન્મ્યો, જન્મ પછી અનુક્રમે મોટો થયો, મોટો થયા પછી વિદ્યા ભણ્યા પછી ઘરમાં રહ્યો. પછી હે મુનિનાયક! ઘરમાં રહ્યા પછી સદાચારમાં તત્પર થઈ, હું તીર્થયાત્રા કરવા સારુ સમુદ્ર પર્યંત પૃથ્વીમાં ફર્યો. એટલા કાળમાં સંસાર ઉપરથી આસ્થા ઉઠાડી દે એવો વિવેક મારા મનમાં ઉત્પન્ન થયો. મારું મન વિવેકથી વ્યાપી ગયું, એટલે પછી ભોગમાં રાગ વગરની થયેલી બુદ્ધિથી હું પોતે આ પ્રમાણે વિચાર કરવા લાગ્યો. 'અરેરે! આ સંસાર સંબંધી જે સુખ

* આ બારમા સર્ગમાં ભોગનું દુ:ખરૂપપણું, વિષયાદિનું અસત્યપણું અને સંપત્તિઓનું અનર્થરૂપપણું કહેવામાં આવશે.

છે તે શું છે? કાંઈ નથી. આ સંસારના વિસ્તારમાં લોકો મરવા માટે જ જન્મે છે અને જન્મવા માટે જ મરે છે. આ સ્થાવરજંગમરૂપ જે ભોગો છે, તે બધા અસ્થિર છે, મોટી આપદારૂપ છે, પાપરૂપ છે અને વૈભવ હોય ત્યાં સુધી જ રહેનારા છે. એ પદાર્થો લોઢાની સળીઓ પેઠે પરસ્પર સંબંધ વગરના છે, તોપણ કેવળ પોતાના મનની કલ્પનાથી તેઓનો સંબંધ કરવામાં આવે છે. આ સઘળું વિસ્તીર્ણ જગત પણ મનને* અધીન જ જોવામાં આવે છે અને તે મન ખોટું હોય એમ જણાય છે. આમ છતાં આપણે શા માટે મોહ પામીએ છીએ? અરે! આ કષ્ટની વાત છે કે જેમ વનમાં મૂઢ મૃગલાંઓ ઝાંઝવાનાં ખોટાં જળથી ઘણે દૂર સુધી ખેંચાય છે; તેમ આપણે હૈયાફૂટા પણ આ સંસારમાં ખોટા વિષયોથી ખેંચાઈએ છીએ. આપણને કોઈએ વેચ્યા નથી, તે છતાં આપણે વેચાયા જેવા થઈને રહ્યા છીએ, અને આ કાંઈ ઈન્દ્રજાળ જેવું છે, એમ જાણતા છતાં પણ આપણે સઘળા મૂઢ બની રહ્યા છીએ. આ પ્રમાણે પ્રપંચોમાં શો સાર છે? બાકી આ તો આપણે 'બંધાયા છીએ' એમ અમસ્તા જ મોહથી માની બેઠા છીએ. ભોગો તો એવા જ અભાગિયા છે. તેમણે આપણને 'બંધન છે' એમ મનાવી દીધું છે. અહો! આ તો ઘણે કાળે જાણવામાં આવ્યું કે, મૂઢ મૃગલાંઓ જેમ ખાડામાં પડે છે, તેમ આપણે પણ નિરર્થક જ મોહરૂપી ખાડામાં પડયા છીએ. હું કોણ છું? આ દૃશ્ય પદાર્થો શી વસ્તુ છે? શા માટે તે આવેલા છે? મારે રાજ્યની અને ભોગોની સાથે શો સંબંધ છે? જે ખોટું છે, તે ખોટું જ છે. ખોટાની સાથે કોઈને કાંઈ લાગતુંવળગતું જ નથી. હે બ્રહ્મન્! આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં કરતાં જેમ વટેમાર્ગુને નિર્જળ ભૂમિમાં અરુચિ થાય, તેમ મને સઘળા પદાર્થોમાં અરુચિ થઈ છે. તો હે ભગવન્! હવે મને આપ કહેશો કે ઇંદ્રજાળ જેવું આ જગત શા કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે? શા કારણથી વધે છે? અને શા કારણથી પાછું નાશ પામે છે? જગતમાં જન્મ, જરા, મરણ, સંપત્તિ અને વિપત્તિ આદિ અનેક અનર્થો વારંવાર પ્રકટ થાય છે, તિરોહિત થઈ જાય છે અને વળી પાછા વધે છે. જુઓ, પવન જેમ પહાડ ઉપરનાં વૃક્ષોને ઢીલાં કરી નાખે છે, તેમ એ સર્વ તુચ્છ ભોગોએ અમને જર્જરિત કરી નાખ્યા છે. જેમ પોલા વાંસ પવનથી બોલ્યા કરે છે, તેમ મનુષ્યો 'પ્રાણ' નામના વાયુઓથી બોલ્યા કરે છે. તેઓ જો કાંઈ પુરુષાર્થ ન કરે તો તેમને વ્યર્થ અને જડ જેવા જ સમજવા જોઈએ. જેમ જૂનું ઝાડ પોતાની બખોલમાં રહેલા ઉગ્ર અગ્નિથી તપી જાય, તેમ હું પણ 'આ દુ:ખ શી રીતે ટળે?' એ ચિંતાથી તપી ગયો છું. જોકે મારું હૃદય સંસારનાં દુ:ખોરૂપી પથરાઓથી પુરાઈ ગયું છે, તોપણ 'મારાં સ્વજનો મારે માટે રોશે' એવી બીકને લીધે હું આંસુ પાડીને રોતો નથી. હું આંસુ પાડયા વગર અંદર ને અંદર રોયા કરું છું, તે છતાં સ્વજનોને ખેદ ન થાય એટલા માટે ઉપરઉપરથી કોઈ સમયે મુખ મલકાવું છું તથા બોલુંચાલું છું. આમ છતાં મારી તે હસવા તથા બોલવા આદિ વૃત્તિઓ કેવી રસરહિત છે, એ વાતને કેવળ મારા હૃદયમાં રહેલો વિવેક જ જાણે છે. જેમ ધનવાન માણસ ધન જતું રહ્યા પછી દરિદ્રતા આવે ત્યારે આગલી દશાને સંભારીને બહુ જ મૂંઝાયા કરે છે, તેમ હું પણ પરમાનંદમાંથી ખસીને આ સંસારની ખટપટમાં આવી પડયો છું, માટે આગલી દશા સંભારીને બહુ જ મૂંઝાયા કરું છું. આ રાજ્ય સંબંધી સંપત્તિઓ કેવળ ઠગારી જ છે, મનની વૃત્તિને મૂંઝાવી દેનારી છે, ગુણોના સમૂહને તોડનારી છે અને દુ:ખના સમૂહને આપનારી છે. દરિદ્રતા આદિ ઉગ્ર વિપત્તિઓથી પીડાયેલા મનુષ્યને જેમ ઘણાં છોકરાં જણનારી સ્ત્રીઓવાળાં ઘરો આનંદ આપતાં નથી, તેમ અનેક ચિંતાઓરૂપી ચકરીઓ ઉત્પન્ન

* મન જેવી કલ્પના કરે તેવું પ્રતીત થનારું

કરનારાં આ ધનો પણ મને આનંદ આપતાં નથી. હે મુનિ! જેમ સાંકળોથી બંધાયેલા જંગલી હાથીને વિશાળ અને ભાંગી જાય એવા કાષ્ઠાદિથી ઢાંકેલા ખાડામાં પડવાને લીધે અનેક પ્રકારનાં દુઃખો તથા દુર્દશાઓ વેઠવાં પડે છે અને તેનો વિચાર કરતાં તેને મનમાં સુખ વળતું નથી, તેમ મને પણ વિશાળ અને ક્ષણભંગુર એવા દેહાદિકમાં પડવાના લીધે અનેક પ્રકારનાં દુઃખ તથા દુર્દશાઓ વેઠવાં પડે છે અને તેના વિચાર કરતાં મને મનમાં સુખ વળતું નથી. આ અજ્ઞાનરૂપી રાત્રિમાં લોકોના વિચારરૂપી નેત્રોની શકિત અપાર મોહરૂપી ભારે ઝાકળથી બંધ પડી ગઈ છે. તેમાં ભારે પહોંચેલા અને ખલ એવા સેંકડો વિષયોરૂપી ચોરો સર્વદા ચારે બાજુથી વિવેકરૂપી મુખ્ય રત્નનું જ હરણ કરવામાં લાગી રહ્યા છે. તત્ત્વવેત્તાઓ વિના બીજા કયા સુભટો તેમને યુદ્ધ કરીને મારવામાં સમર્થ છે? (કોઈ પણ નથી, કારણ કે મોહરૂપી અંધારાનો નાશ કર્યા વિના તેમનો વધ થવાનો સંભવ નથી.)૧-૨૮

खलाः काले काले निशि निशितमोहैकमिहिका
गता लोके लोके विषयशतचोराः सुचतुराः ।
प्रवृत्ताः प्रोद्युक्ता दिशि दिशि विवेकैकहरणे
रणे शक्तास्तेषां क इव विदुषः प्रोज्झ्य सुभटाः ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્યપ્રકરણનો 'પ્રથમ પરિતાપ' નામનો સર્ગ ૧૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૩ મો*

લક્ષ્મીના દોષોનું વર્ણન

राम उवाच

इयमस्मिन् स्थितोदारा संसारे परिकल्पिता ।
श्रीर्मुने परिमोहाय सोऽपि नूनं कदर्थदा ॥१॥

રામ બોલ્યા: હે મુનિ! આ સંસારમાં જેની સ્થિતિને સર્વોત્કૃષ્ટ કલ્પવામાં આવી છે, તે લક્ષ્મી પણ વાસ્તવિક રીતે મોહ ઉત્પન્ન કરનારી છે; કારણ કે તેમાંથી અનેક અનર્થો ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ વર્ષાઋતુમાં નદી બહુ જ ઊછળતા, મલિન અને જડ કરી નાખે એવા અનેકાનેક મોટા તરંગોને ધારણ કરે છે, તેમ લક્ષ્મી પણ બહુ જ ઊછળતા, મલિન અને જડ કરી નાખે એવા રાગદ્વેષાદિક અનેકાનેક મોટા તરંગો ધારણ કરે છે. લક્ષ્મીને ચિંતાઓરૂપી ઘણી દીકરીઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે નદીઓની લહેરોની પેઠે બહુ જ આડાં વલણોવાળી અને ચંચળ હોય છે. પગમાં અગ્નિના તણખાથી દાઝી ગયેલી કોઈ અભાગણી સ્ત્રી જેમ એક ઠેકાણે પગલું નહિ રાખતાં કઢંગી રીતે આમ તેમ દોડયા કરે છે; તેમ અભાગણી લક્ષ્મી પણ એક ઠેકાણે પગ માંડયા વિના કઢંગી રીતે ચારેબાજુ દોડયા કર છે. દીવાની શિખાની પેઠે લક્ષ્મી પોતાના એક ભાગને સ્પર્શ થવાથી પણ ભારે બળતરા ઉત્પન્ન કરે છે અને પોતાની અંદર વિનાશરૂપ કાજળને જ ધરી રહે છે. રાજાની પ્રકૃતિની પેઠે તે મૂઢ છે અને કષ્ટપ્રાપ્ય છે. ગુણ—અવગુણનો વિચાર કર્યા વિના જ તે પાસે રહેનારા જે કોઈના પર ચડી જાય છે. જેમ દૂધ પાવાનાં કાર્યોથી અનેક સર્પોના વેગનો વિસ્તાર થાય છે, તેમ પાપકાર્યો કરવાથી પાપોના વેગનો વિસ્તાર થાય છે; એવાં પાપકર્મો કરવાથી જ લક્ષ્મી વિસ્તાર પામે છે. જ્યાં સુધી વાયુએ ટાઢને કઠિન ના કરી હોય, ત્યાં સુધી જ તે ટાઢ શીતળ અને કોમળ સ્પર્શવાળી લાગે છે; તે જ પ્રમાણે જ્યાં સુધી લક્ષ્મીએ માણસને કઠિન ન કર્યો હોય, ત્યાં સુધી જ તે માણસ સ્વજનને તથા પરજનને ટાઢો તથા કૂણો લાગે છે. જેમ ધૂળની મુઠ્ઠી ગમે તેવા ઉત્તમ મણિઓને પણ મેલા કરી નાખે છે, તેમ લક્ષ્મી વિચક્ષણ, શૂર, કૃતજ્ઞ, ઉદાર અને કોમળ માણસોને પણ મલિન કરી નાખે છે. હે ભગવન્! ઝેરી લતાની પેઠે લક્ષ્મી સુખ માટે નહિ પણ દુઃખ માટે જ વધે છે. રક્ષણ કરવાથી તે અંતે વિનાશ જ લાવે છે. ધનવાન છતાં લોકોની નિંદાને પાત્ર ન થયેલો, શૂરવીર છતાં બકવાદ નહિ કરનારો અને સમર્થ

* આ તેરમા સર્ગની અંદર સઘળાઓને અત્યંત પ્યારી લાગનારી એવી લક્ષ્મીના દોષનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

છતાં સમદૃષ્ટિ રાખનારો એ ત્રણ પુરુષો અતિ દુર્લભ છે. આ લક્ષ્મી અનેક દુઃખરૂપી સર્પોની કમળોનો નાશ કરનારી તે રાત્રિરૂપ છે, દુઃખોરૂપી વિષમ તથા ગહન ગુફારૂપ છે અને ગાઢ મોહરૂપી ગજેન્દ્રની વિંધ્યાચળની તળેટીરૂપ છે. સત્કાર્યરૂપી કુમુદો(રાત્રિવિકાસી કમળો)ને ચાંદનીરૂપ છે, સુદૃષ્ટિરૂપી દીવીને વંટોળિયારૂપ છે અને અનેક વિકારોરૂપી કલ્લોલોની તે નદીરૂપ છે. તે ભ્રાંતિના ગંધર્વનગરરૂપ છે, ખેદરૂપી ઝેરને વધારનારી છે. વિકલ્પરૂપી ધાન્યોના ખેતરરૂપ છે; અને ખેદ સહિત ભયને ઉત્પન્ન કરનારી સર્પિણીરૂપ છે. વૈરાગ્યરૂપી લતાઓને તે હિમરૂપ છે, રાગદ્વેષ આદિ ઘુવડોને તે રાત્રિરૂપ છે, વિવેકરૂપી ચંદ્રને તે રાહુની દાઢરૂપ છે અને સૌજન્યરૂપી કમળને ચાંદનીરૂપ છે. ઈન્દ્રધનુષની પેઠે તે ચપળતા ભરેલા અનેક રંગોથી મનને હરનારી છે, વીજળીની પેઠે ઉત્પન્ન થઈને તે ચપળતાથી તરત જતી રહેનારી છે અને જડનો આશ્રય કરનારી છે. ચપળતામાં તે વનના નોળિયા કરતાં પણ અધિક છે. તે નીચ કુળના લોકોની પાસે ભરાઈ રહેનારી છે અને ઉનાળાનાં ઝાંઝવાનાં પાણી કરતાં પણ તે વધારે ઠગનારી છે. પાણીની લહેરની પેઠે તે કોઈ સ્થળમાં ક્ષણમાત્ર પણ એકરૂપે રહેતી નથી. દીવાની જ્યોતની પેઠે તે ચંચળ છે અને અચાનક દુર્દશામાં નાખનારી છે. યુદ્ધમાં ઉત્સાહ ધરાવનારા પુરુષોરૂપ હાથીઓનાં ટોળાંને તે સિંહણની પેઠે તોડી પાડનારી છે અને ખડ્ગની ધારની પેઠે તે ટાઢી, તીખી તથા તીક્ષ્ણ હૃદયવાળાઓનો આશ્રય કરનારી છે. પરાયાં ધનોને લઈ લેવાની ઈચ્છાવાળી અને ગુપ્તરૂપે નીચ ચિંતાઓને છુપાવી રહેલી એ અભાગણી લક્ષ્મીથી હું દુઃખ વિના બીજું કાંઈ પણ ફળ દેખતો નથી. અરેરે! અલક્ષ્મીરૂપ શોક્ય તેને દૂર હટાવી મૂકે છે, તોપણ તે નિર્લજ્જ તે અને નફફટ લક્ષ્મી તે જ દરિદ્ર માણસને સદા આદર સાથે આલિંગન કરે છે! કોઈ આડમાં ઉત્પન્ન થયેલી અને અનેક સર્પોનાં શરીરોથી વીંટાયેલી ફૂલવેલની પેઠે એ લક્ષ્મી ઉપરથી મનોહર હોવાને લીધે ચિત્તની વૃત્તિને ખેંચે છે, સાહસથી મળે એવી છે અને ક્ષણભંગુર છે. ૧—૨૨

मनोरमाकर्षति चित्तवृत्तिं कदर्थसाध्या क्षणभंगुरा च । व्यालावलीगात्रविवृत्तदेहा श्वभ्रोत्थिता पुष्पलतेव लक्ष्मीः ॥ २२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્યપ્રકરણનો 'લક્ષ્મીનિરાકરણ' નામનો સર્ગ ૧૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૪ મો×

મૂર્ખના જીવિતની નિંદા

राम उवाच

आयुः पल्लवकोणाग्रलंबांबुकणभंगुरम् । उन्मत्तमिव संत्यज्य यात्यकांडे शरीरकम् ॥ १ ॥

રામ બોલ્યા: હે મુનિ! આવરદા તો પાંદડાંના ખૂણાની અણી પર લટકી રહેલા એક જળબિન્દુ જેવો ક્ષણભંગુર છે. ઘેલાની પેઠે તે સમય વગર જ બિચારા શરીરને છોડીને ચાલતો થાય છે. વિષયોરૂપી સર્પોના સંગથી જેમનું ચિત્ત પૂરું જર્જરિત થઈ ગયું છે અને જેમને આત્માનો પૂર્ણ વિવેક પ્રાપ્ત થયો નથી, એવા લોકોને તો આયુષ્ય કેવળ પરિશ્રમના કારણરૂપ છે, પરંતુ જેમણે જાણવાયોગ્ય વસ્તુને જાણી લીધી છે અને જેઓ અપરિચ્છિન્ન પદમાં વિશ્રાંતિ પામ્યા છે, તેમને આયુષ્ય સુખદાયી થાય છે અને તેમને લાભાલાભ સમાન જ લાગે છે. હે મુનિ! 'દેહાદિક આત્મા છે' એવો અમે નિશ્ચય કરી બેઠા છીએ, તેથી સંસારરૂપી વાદળની વીજળીના સમૂહરૂપ આયુષ્યમાં અમને સુખ મળતું નથી. કદાચ વાયુને વીંટી શકાય, આકાશને તોડી શકાય અને તરંગોને પણ ગૂંથી શકાય; પણ આ આયુષ્યનો કદી વિશ્વાસ રાખી શકાય નહિ. શરદ ઋતુનાં વાદળાંની પેઠે અલ્પજીવી,

× આ ચૌદમા સર્ગમાં મૂર્ખનું જીવિત, યૌવન તથા આયુષ્ય કે જે વ્યાધિ, રોગ તથા જરાથી ઘેરાયેલું અને કામ આદિએ મલિન કરેલું હોય છે, તેની નિંદા કરવામાં આવશે.

તેલ વગરના દીવાની પેઠે નાશમાં ઉન્મુખ અને તરંગની પેઠે ચપળતાવાળું આ આયુષ્ય જતું રહ્યું જ જોવામાં આવે છે. તરંગને, પ્રતિબિંબના ચંદ્રને, વીજળીના સમૂહને અને આકાશના કમળને કદી પકડી રાખવાની આશા રાખી શકું; પણ આ અસ્થિર આયુષ્યને પકડી રાખવાની આશા તો હું કદી રાખી શકું નહિ, તૃષ્ણાતુર મૂઢ માણસો વ્યર્થ આયુષ્યને લાંબું કરવા ઇચ્છે છે. ખચરી જેમ ગર્ભ ધારણ કરીને દુઃખને નોતરે છે, તેમ એ મનુષ્ય પણ એ ઇચ્છા કરીને દુઃખને જ બોલાવે છે. હે બ્રહ્મન્ ! આ ભવ—ભટકણમાં આ જે કાયારૂપી વેલો છે, તે સૃષ્ટિરૂપ સમુદ્રના જળના ફીણ જેવો જ છે; માટે મને આમાં જીવવું ગમતું નથી. જેથી અવશ્ય પામવા યોગ્ય પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય, ફરી વાર શોક કરવો ન પડે અને જે જીવન્મુક્તિના પરમસુખના સ્થાનકરૂપ થાય, તે જ જીવતર કહેવાય છે. ઝાડ પણ જીવે છે અને મૃગો તથા પક્ષીઓ પણ જીવે છે, પરંતુ જેનું મન તત્ત્વજ્ઞાનને લીધે તુચ્છરૂપ થઈ ગયું છે, તે જ સાચો જીવ છે. જગતમાં જન્મેલા જે પુરુષોને ફરી વાર જન્મનો ભય મટી જાય છે, તેમનું જીવવું જ સફળ છે; બીજા પુરુષોનું જીવવું તો ઘરડા ગધેડાના જેવું છે. અવિવેકીને શાસ્ત્ર પણ ભારરૂપ છે, વિષયોમાં રાગવાળાને જ્ઞાન પણ ભારરૂપ છે, અશાંતને મન પણ ભારરૂપ છે અને આત્માને નહિ જાણનારને શરીર પણ ભારરૂપ છે. વૈતરાને જેમ ભાર દુઃખદાયી છે, તેમ દુર્બુદ્ધિ પુરુષને રૂપ, આયુષ્ય, મન, બુદ્ધિ તથા અહંકારએ સઘળું દુઃખદાયક જ છે. વિશ્રાંતિ વગરનું, પૂર્ણકામપણાથી રહિત, આપદાઓના મોટા સ્થાનરૂપ અને રોગરૂપી પક્ષીઓના નિવાસરૂપ આ આયુષ્ય અત્યંત પરિશ્રમના સાધનરૂપ જ છે. જેમ ઉંદર નિત્યના પરિશ્રમથી કાયર થયા વિના નિરંતર ધીરે ધીરે જૂના ખાડાને અત્યંત ખોદ્યા જ કરે છે, તેમ કાળ પણ નિત્યના પરિશ્રમથી કાયર થયા વિના નિરંતર આયુષ્યને અત્યંત ખોદ્યા જ કરે છે. દરમાં રહેનારા અને ઝેરથી બાળી નાખનારા ભયંકર સર્પો જેમ વનના વાયરાને પીધા કરે છે, તેમ શરીરરૂપી દરમાં રહેનારા અને ઝેરના જેવી બળતરા દેનારા ભયંકર રોગો પણ આયુષ્યને પીધા કરે છે. તુચ્છ, નિરંતર રજને ઝરતા અને અંદર રહેનારા 'ઘુણ' નામના ક્રૂર કીડાઓ જેમ જૂના ઝાડને કાપ્યા કરે છે, તેમ નિરંતર તુચ્છ, લોહીપરુ આદિને ઝરતાં અને અંદર રહેનારો. રોગ આદિ ક્રૂર દુઃખો શરીરને કાપ્યા કરે છે. બિલાડો જેમ ઉંદરને તરત ગળી જવા સારુ તેના ઉપર ઉત્કંઠાભેર નિરંતર ટાંપ્યા કરે છે, તેમ મૃત્યુ પણ આયુષ્યને તરત ગળી જવા સારુ તેના ઉપર ઉત્કંઠાભેર નિરંતર ટાંપ્યા કરે છે. જેમ બહુ ખાનારો માણસ અન્નને જીર્ણ કરી નાખે છે, તેમ ગંધ આદિ ગુણોવાળી અને સાર વગરની વૃદ્ધાવસ્થારૂપ વેશ્યા શરીરને અશક્ત કરી જીર્ણ કરી નાખે છે. જેમ સજ્જન થોડા દિવસમાં જ દુર્જનને ઓળખી કાઢે છે અને તેને પ્રીતિરહિત થઈને છોડી દે છે. તેમ યૌવન પણ થોડા દિવસમાં જ શરીરને ઓળખી કાઢે છે અને તેને પ્રીતિરહિત થઈને છોડી દે છે. જેમ જાર પુરુષ રૂપ ઉપર તાકયા કરે છે, તેમ દુઃખ, જરા અને મરણનો મિત્ર એવો કાળ પણ નિત્ય આયુષ્ય ઉપર જ તાકયા કરે છે. સ્થિરપણાએ તથા સુખદાયીપણાએ સર્વદા છોડી દીધેલું ગુણરહિત અને મરણના પાત્રરૂપ આયુષ્ય જગતમાં જેવું અત્યંત તુચ્છ છે, તેવું બીજું કાંઈ પણ અત્યંત તુચ્છ નથી. ૧—૨૩

स्थिरतया सुखभासितया तया सततमुज्झितमुत्तमफल्गु च । जगति नास्ति तथा गुणवर्जितं मरणभाजनमायुरिदं यथा ॥ २३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્યપ્રકરણનો
'મૂર્ખના જીવનની નિંદા' નામનો
સર્ગ ૧૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૫ મો=

અહંકારનિંદા

राम उवाच

मुधैवाभ्युत्थितो मोहान्मुधैव परिवर्द्धते ।
मिथ्याभयेन भीतोऽस्मि दुरहंकारशत्रुणा ॥ १ ॥

રામ બોલ્યા: અહંકારરૂપી દુષ્ટ શત્રુથી હું ભય પામું છું. મોહને લીધે વૃથા ઉત્પન્ન થયો છે, વૃથા વધે છે અને નિરર્થક જ છે. વિવિધ આકારવાળો સંસાર એ અહંકારને લીધે જ જ રાંકમાં પણ રાંક પુરુષોને રાગદ્વેષાદિ દોષરૂપી કોઠારમાં મૂંઝવ્યા કરે છે. વિપત્તિઓ અહંકારથી જ થાય છે, દુષ્ટ ચિંતાઓ અહંકારથી જ થાય છે અને અહંકારથી જ નીચ ક્રિયા પણ થાય છે; માટે અહંકાર જ મારો રોગ છે. હે મુનિ! એ અહંકાર મારો લાંબા કાળનો વેરી છે, તેને લીધે જ હું ખાતો નથી અને પાણી પણ પીતો નથી, તો પછી ભોગોને તો કેમ જ ભોગવું? પારધીની જેમ અહંકારરૂપી દોષ મનમોહક જાળ પાથરે છે. સંસારરૂપ રાત્રિ જેમ લાંબી છે, તેમ મનમોહક માયા પણ લાંબી છે. જેમ પર્વત ઉપર લાંબાં, વિષમ અને મોટાં ખેરનાં ઝાડો ઊગે છે, તેમ એ અહંકારથી જ લાંબાં, વિષમ અને મોટાં એવાં જે તે દુ:ખો ઉત્પન્ન થાય છે. શાંતિરૂપી ચંદ્રને અહંકાર રાહુના મુખરૂપ છે, ગુણરૂપી કમળોને અહંકાર મહાવિષમ હિમરૂપ છે અને સમતારૂપી મેઘને અહંકાર શરદ ઋતુના સમયરૂપ છે. હું એ અહંકારને છોડી દઉં છું. હું રામ નથી, મને વાંછના નથી અને કોઈ પદાર્થોમાં મારું મન લાગતું નથી. હું તો સર્વ પ્રાણીઓને મારા સમાન ગણીને, હારી ગયેલાની પેઠે શાંતિથી બેસી રહેવા ઈચ્છું છું. મેં અહંકારથી જે કાંઈ ભોગવ્યું છે, હોમ્યું છે અને કર્યું છે, તે સઘળું નિ:સાર જ થયું છે. અહંકારથી રહિત રહેવું એ જ સાર છે. હે બ્રહ્મન્! જો મને 'હું છું'.એવું અભિમાન થાય છે, તો હું આપદાઓથી દુ:ખી થાઉં છું અને એ અભિમાન હોતું નથી, તો હું સુખી થાઉં છું; એટલા માટે નિરહંકારપણું જ શ્રેષ્ઠ છે. હે મુનિ! હું અહંકારને છોડી દઈ શાંતિ ભરેલા મનથી ઉદ્વેગરહિત થઈને રહું છું. ભોગોનો સમૂહ તો દેહ, ઈન્દ્રિય અને વિષય આદિ વિનાશી પદાર્થોને અધીન છે. જો એ બધામાંથી એકાદ પદાર્થનો ભંગ થાય, તોપણ ઉદ્વેગ થયા વિના રહે નહિ. હે બ્રહ્મન્! જ્યાં સુધી અહંકારરૂપી મેઘ પોતાનાં ગાત્રોને વિસ્તારે છે, ત્યાં સુધી તૃષ્ણારૂપી ઈન્દ્રજવના ઝાડનાં માંજર ફૂટ્યા કરે છે. અહંકારરૂપી મેઘ શાંત થાય છે, ત્યારે તૃષ્ણારૂપી નવીન વિદ્યુલ્લતા, બુઝાઈ ગયેલા દીવાની જ્યોતની જેમ તરત જ ક્યાંય સરી જાય છે. અહંકારરૂપી મોટા વિંધ્યાચળમાં મનરૂપી મોટા મદોન્મત્ત હાથી મેઘની પેઠે ભારે કડાકાથી ગાજ્યા કરે છે. આ દેહરૂપી મહાવનમાં ગાઢ અહંકારરૂપી મોટો સિંહ કૂદ્યા કરે છે, તેણે જ આ જગત વિસ્તાર્યું છે. અહંકારરૂપી મોટા જાર પુરુષે તૃષ્ણારૂપી ઝીણા દોરામાં પરોવાયેલી ઘણા ઘણા જન્મોની પરંપરાને પોતાના ગળામાં મોતીના હારરૂપ કરી છે. હે મુનિ! આ અહંકારરૂપી વેરીએ અહીં કાંઈ મંત્ર—તંત્ર કર્યા વગર જ પુત્ર, મિત્ર અને સ્ત્રી આદિ ઉન્માદક સાધનો પ્રસાર્યા છે. જો અહંકાર ટળી જાય છે, તો ઉપર કહેલી સઘળી દુષ્ટ પીડાઓ પણ તરત આપોઆપ જ ટળી જાય છે. જો અહંકારરૂપી મેઘ ધીરે ધીરે શાંત થાય છે, તો મનરૂપી આકાશમાં રહેલી અને શાંતિને કાપી નાખનારી મોહરૂપી ઝાકળ ક્યાંય જતી રહે છે. હે બ્રહ્મન્! હું નિરહંકાર વૃત્તિમાં છું અને છતાં મૂર્ખતાને લીધે જ શોકથી પીડાયા કરું છું. તો આપને જે કાંઈ યોગ્ય જણાય તે મને કહો. હે મહાનુભાવ! હૃદયમાં રહેલું અહંકારરૂપી લાંછન સઘળી આપદાઓના સ્થાનરૂપ છે, ધ્રુવપદથી વિરુદ્ધ છે, શાંતિ આદિ ઉત્તમ ગુણોને દૂર રાખનાર છે

= આ પંદરમા સર્ગમાં અહંકાર કે જે સઘળા અનર્થના મૂળરૂપ છે, તેની નિંદા કરવામાં આવશે.

અને ચારે બાજુ મહાદુઃખરૂપ છે. હું તેને વિવેકની દૃઢતાથી રાખતો નથી; માટે આપ હવે પછી જે કર્તવ્ય હોય તેનો ઉપદેશ કરો. ૧—૨૧

सर्वापदां निलयमध्रुवमंतरस्थमुन्मुक्तमुत्तमगुणेन न संश्रयामि । यत्नादहंकृतिपदं परितोऽतिदुःखं शेषेण मां समनुशाधि महानुभाव ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્યપ્રકરણનો "અહંકારજુગુપ્સા"* નામનો સર્ગ ૧૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૬ મો+

ચિત્તદોષનું વર્ણન

राम उवाच

दोषैर्जर्जरतां याति सत्कार्यादार्यसेवनात् ।
वातांतः पिच्छलववच्चेतश्चलति चंचलम् ॥ १ ।

રામ બોલ્યા: સારાં કાર્યોને તથા મહાત્માઓના સેવનને છોડી દેવાથી ચંચળ ચિત્ત રાગદ્વેષાદિક દોષોથી જર્જરિત થઈ જાય છે, અને જેમ નાનું સરખું પીંછું વાયુની અંદર ભમ્યા કરે છે, તેમ તે વિષયોની અંદર ભમ્યા કરે છે. ગામના કૂતરાની પેઠે તે રાંક અને અત્યંત વ્યગ્ર થઈને નિરર્થક આમતેમ દૂર દૂર દોટ મૂકયા કરે છે. એ ચિત્તને ક્યાંય કાંઈ પણ ગમતું નથી. ક્યાંક તેને ઘણું ધન મળે છે, તોપણ વાંસનો કરંડિયો જેમ પાણીથી ભરાય નહિ; તેમ તે પણ ભરાતું નથી. હે મુનિ! શૂન્ય અને સર્વદા દુષ્ટ આશારૂપી જાળથી વીંટાયેલું મન ટોળામાંથી વિખૂટા પડેલા મૃગની પેઠે, વિશ્રાંતિ પામતું જ નથી. તરંગ જેવી ચપળ વૃત્તિવાળું મન પોતાના અવ્યવસ્થિતપણાને છોડીને ક્ષણમાત્ર પણ હૃદયમાં સ્થિતિ કરતું નથી. જેમ મંદરાચળથી ક્ષોભ પામેલું ક્ષીરસાગરનું જળ દશે દિશાઓમાં ફરી વળે છે, તેમ વિષયોના ચિંત્વનથી ક્ષોભ પામેલું મન દશે દિશાઓમાં દોડાદોડ કરે છે. અનેક જાતની ઠગાઈઓરૂપ ક્રૂર મગરની માળાવાળા અને ભોગ મેળવવાના ઉત્સાહરૂપ તરંગોથી ડૂબાડી દે એવી ચકરીઓવાળા એ મનરૂપી મહાસાગરને રોકવાને હું સમર્થ નથી. હે બ્રહ્મન્! મનરૂપી મૃગ ભોગરૂપી ઘોના અંકુરોની લાલચથી, નરકરૂપ ખાડામાં પડી જવાની ચિંતા નહિ રાખતાં દૂર દોડયા કરે છે. જેમ સમુદ્ર પોતાના ચંચળપણાને છોડતો નથી, તેમ મારું ચિત્ત આકુળ વૃત્તિથી પોતાના અવ્યવસ્થિતપણાને કદી છોડતું નથી. પાંજરામાં પુરાયેલા કોઈ કેસરી જેમ એક ઠેકાણે સ્થિર થતો નથી, તેમ ચિંતાઓના ભારથી ભટકયા કરતું ચિત્ત પણ પોતાની ચંચળ વૃત્તિને લીધે કોઈ પણ ઠેકાણે જંપ વાળતું નથી. હંસ જેમ જળમાંથી દૂધને નિઃશંક રીતે ખેંચી લે છે, તેમ મોહરૂપી રથ પર ચડેલું ચિત્ત શરીરમાંથી સમતારૂપ સુખને નિઃશંક રીતે ખેંચી લે છે. હે મુનિરાજ! અનેકાનેક કલ્પનાઓરૂપી શય્યામાં સૂતેલી ચિત્તની વૃત્તિઓ કોઈ રીતે પણ જાગ્રત થતી નથી, તેથી હું વ્યાકુળ થઈને તપ્યા કરું છું. હે બ્રહ્મન્! પક્ષી જે મજબૂત ગાંઠો પાડેલી દોરીમાં રહેલી જાળથી બંધાયું હોય છે, તેમ હું પણ અહંતા—મમતારૂપી મજબૂત ગાંઠો પાડેલી તૃષ્ણારૂપ દોરીમાં રહેલા ચિત્તથી બંધાયો છું. હે બ્રહ્મન્! નિરંતર ક્રોધરૂપી ધુમાડાવાળા અને ચિંતાઓરૂપ જ્વાળાઓથી ભરપૂર રહેતા ચિત્તરૂપી અગ્નિથી હું સૂકા ખડની માફક બળી રહ્યો છું. હે બ્રહ્મન્! કૂતરીને અનુસરનારો કૂતરો જેમ જડપણાવાળા શબને ફાડી ખાય છે, તેમ તૃષ્ણારૂપી કૂતરીને અનુસરનારો ચિત્તરૂપી કૂતરો, મને જડપણાવાળાને ફાડી ખાય છે. હે બ્રહ્મન્! જેમ તરંગોને લીધે ચપળ રીતે પછડાયા કરતો જળરૂપી પ્રવાહ, કાંઠાનાં વૃક્ષોને તાણી જાય છે, તેમ રાગદ્વેષાદિક તરંગોને લીધે ચપળ રીતે પછડાયા કરતું જડરૂપી ચિત્ત મને તાણી જાય છે. જેમ પ્રચંડ પવન ખડને વચમાં જ પાડવાને સારુ અથવા આકા-

* આ પંદરમાં સર્ગમાં 'હું બ્રહ્મ છું.' આ શુદ્ધ અહંકારથી ભિન્ન બીજા સર્વ અશુદ્ધ અહંકારો કે જે બંધન કરનારા છે, તેમની નિંદા કરી છે.

+ આ સોળમા સર્ગમાં ચિત્તના દોષોનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવશે.

શમાં જ ફેરવવાને સારુ દૂર લઈ જાય છે, તેમ ચિત્ત પણ મને અકસ્માત્ નરકમાં પાડવા સારુ અથવા ઘણા ઘણા જન્મોમાં ફેરવવા સારુ દૂર લઈ જાય છે. હું આ સંસારસમુદ્રને તરી જવાની નિત્ય ઉત્કંઠા રાખું છું, છતાં પાજ જેમ પાણીના પૂરને રોકી રાખે છે, તેમ દુષ્ટ ચિત્ત મને રોકી રાખે છે. જેમ નીચેથી ઊંચે જતી અને ઊંચેથી નીચે જતી ખરાબ દોરી કૂવામાંથી પાણી કાઢવાના લાકડાને ચોંટી રહે છે, તેમ નીચેથી ઊંચે જતું અને ઊંચેથી નીચે જતું આ ચિત્ત મને વળગી રહે છે. જેમ બાળક ખોટી કલ્પનાથી ભયંકર રૂપને પામેલા અને પૂર્ણ વિચારથી મિથ્યા થઈ જનારા ભૂતથી ઝડપાઈ જાય છે, તેમ હું પણ ખોટી કલ્પનાથી ભયંકર રૂપને પામેલા અને પૂર્ણ વિચારથી મિથ્યા થઈ જનારા ચિત્તથી ઝલાઈ ગયો છું. હે બ્રહ્મન્! ઘણા શ્રમથી પણ દૂર કરી શકાય નહિ એવો એ મનરૂપી પિશાચ અગ્નિ કરતાં પણ વધારે તાપ દેનારો છે, પર્વત કરતાં પણ વિશેષ કષ્ટસાધ્ય છે અને વજ્ર કરતાં પણ વધારે દૃઢ છે. જેમ પક્ષી માંસ ઉપર ઝપટ મારે છે, તેમ ચિત્ત વિષયો ઉપર ઝપટ મારે છે. બાળક જેમ રમકડું મળતાં ઘણા દિવસના અભ્યાસને છોડી દે છે; તેમ ચિત્ત પણ વિષય મળતાં ઘણા દિવસથી માંડેલા શુભ કાર્યને છોડી દે છે. હે તાત! જડ* પ્રકૃતિવાળો, અત્યંત ચંચળ, જન્મ મરણરૂપી અનેક વિસ્તૃત ચકરીઓથી ભરેલો અને કામાદિરૂપ મહાદુ:ખદાયી સર્પોના નિવાસવાળો આ મનરૂપી સમુદ્ર મને દૂર તાણી લઈ જાય છે. હે મહાત્મા! મહાસમુદ્રને પી જવા કરતાં, મેરુ પર્વતને ઊખેડી નાખવા કરતાં અને અગ્નિનું ભક્ષણ કરવા કરતાં પણ ચિત્તનો નિગ્રહ કરવો વધારે કઠિન છે. ચિત્ત જ વિષયોના કારણરૂપ છે, ચિત્ત હોય તો જ જગત છે અને ચિત્ત ક્ષીણ થાય તો જગત પણ ક્ષીણ થાય છે; માટે પ્રયત્નપૂર્વક ચિત્તની જ ચિકિત્સા કરવી જોઈએ.

* અજ્ઞાન અને શીતળતા.

હે મુનિ! જેમ પર્વતમાંથી વનો ઊગે છે, તેમ ચિત્તમાંથી જ આ સેંકડો સુખદુ:ખ ઊગે છે. એ ચિત્ત જો વિવેકને લીધે ક્ષીણ થઈ જાય, તો હું ધારું છું કે સુખ—દુ:ખો પણ અત્યંત ક્ષીણ જ થઈ જાય જે ચિત્તરૂપી શત્રુને જીતવામાં જ મહાત્મા પુરુષોએ શમ, દમ આદિ સકળ ગુણોના વિજયની આશા બાંધી છે, તે ચિત્તરૂપી શત્રુને જીતવા માટે હું ઉદ્યોગ કર્યા કરું છું. મારી રીતિ ઓસરી ગઈ છે એટલે ચંદ્ર જેમ જડ અને મલિન વિલાસવાળી વાદળાંની રેખાને અંતરથી અભિનંદન આપતો નથી, તેમ હું પણ જડ અને મલિન વિલાસવાળી રાજલક્ષ્મીને અંતરથી અભિનંદન આપતો નથી.

सकलगुणजयाशा यत्र बद्धा महद्भिस्तमरिमिह विजेतुं चित्तमभ्युत्थितोऽहम् । विगतरतितयांतर्नाभिनन्दामि लक्ष्मीं जडमलिनविलासां मेघलेखामिवेन्दुः ॥ २७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્યપ્રકરણનો 'ચિત્તદૌરાત્મ્ય'* નામનો સર્ગ ૧૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૭ મો+

તૃષ્ણા ઉપર ધિક્કાર

राम उवाच

हाहान्धकारशर्वर्या तृष्णयेह दुरंतया ।
स्फुरन्ति चेतनाकाशे दोषाः कौशिकपंक्तयः ॥१॥

રામ બોલ્યા: સંસારમાં વિવેક આદિને ઢાંકી દેવામાં અંધારી રાત્રિ જેવી અને અંત વિનાની તૃષ્ણાને લીધે, જીવરૂપ આકાશમાં રાગદ્વેષ આદિ ઘુવડ પક્ષીઓની પંક્તિઓ ઊડતી જોવામાં આવે છે. જેમ અંદર દાહ આપનારો સૂર્યનો તાપ કાદવના રસને અને કૂણાપણાને

* મન જ્યાં સુધી આત્માથી ભિન્ન પદાર્થને આકારે થયા કરે છે, ત્યાં સુધી જીવના ભવભ્રમણનો અંત આવતો નથી; પણ જ્યારે તે મન આત્માકારે થઈ આત્મભાવને પામે છે, ત્યારે જ તેના ભવભ્રમણનો અંત આવે છે, એવું આ સર્ગનું તાત્પર્ય છે.

+ આ આખા સત્તરમા સર્ગમાં જગતને ભમાવનારી તૃષ્ણાને જ ધિક્કારવામાં આવશે.

સૂકવી નાખી તેને કઠિન બનાવી દે છે, તેમ અંદર દાહ આપનારી તૃષ્ણાએ મારા આનંદને અને કૂણાપણાને સૂકવી નાખી મને કઠિન બનાવી દીધો છે. વ્યામોહરૂપી અંધારાથી ભરપૂર અને શૂન્ય એવા મારા ચિત્તરૂપી મહાન અરણ્યમાં આશારૂપી પિશાચણી ખૂબ નાચી રહી છે. કાંચનના ઉપવન જેવી શોભતી તૃષ્ણારૂપી ચણાની મંજરી, ચિત્તરૂપી ક્ષેત્રમાં વચનોરૂપી ઝાકળનાં ટીપાં પડવાથી મહોરતી જ રહે છે. મધભાગે હાલકડોલક થતી મહાસાગરની લહરી જેમ લોકને ઘૂમરીએ ચડાવવાને માટે જ અત્યંત ઊંચે ઊછળી આવે છે, તેમ મનમાં અનેક ગરબડો મચાવતી તૃષ્ણા પણ મને ઘૂમરીએ ચડાવવા માટે જ બલવત્તાર ઉલ્લાસમાં ઊછળી રહે છે. મિથ્યા ભાષણ આદિ કલ્લોલોના પ્રચંડ શબ્દોવાળી, અનેક પ્રકારના તરંગોવાળી અને એક સ્થળમાંથી બીજા સ્થળમાં જતી તૃષ્ણારૂપી નદી આ મારા દેહરૂપી પર્વતમાં વહ્યા કરે છે. ચિત્તરૂપી બપૈયો એકાગ્રતારૂપી જળને પીવા માટે પોતાની ચપળતાને રોકવા સજ્જ થાય છે, પણ મેલો વંટોળિયો—વા જેમ જૂના ખડને ક્યાંય લઈ જાય છે, તેમ મેલી તૃષ્ણા તેને પણ ક્યાંય તાણી જાય છે. નાની ઊંદરડી જેમ વીણાના તારને કાપી નાખે છે, તેમ વિવેકવૈરાગ્ય આદિ ગુણો મેળવવાને હું જે જે ઉત્સાહ ધરું છું, તે તે ઉત્સાહને તૃષ્ણા કાપી નાખે છે. જેમ જીરણ પાંદડું પાણીમાં ભમ્યા કરે છે, જૂનું ખડ જેમ વાયુમાં ભમ્યા કરે છે અને જેમ શરદઋતુનું વાદળું આકાશમાં ભમ્યા કરે છે, તેમ હું ચિંતારૂપી ચક્રમાં ભમ્યા કરું છું. અમારી બુદ્ધિ પરમધામે પહોંચવાને અશક્ત છે અને અમે જાળમાં ગૂંચવાઈ ગયેલા પક્ષીઓની જેમ તૃષ્ણારૂપી જાળમાં ગૂંચવાઈ ગયા છીએ. હે પિતા! આ તૃષ્ણા નામની જ્વાળાથી હું એવો તો બળી ગયો છું કે, હવે મને અમૃતથી પણ એ બળતરા શાંત થાય એમ લાગતું નથી. તૃષ્ણારૂપી મસ્ત ઘોડી દિશાઓના છેડાઓમાં એવા પ્રબળ-વેગથી દોડયા કરે છે કે, તરત જ ઘણે દૂર સુધી પહોંચી જાય છે અને વળી પાછી તરત જ ઠેકાણે આવીને રહે છે. રેંટને મોઢે બાંધેલી દોરીની પેઠે* તૃષ્ણા જળનો સંબંધ પામ્યા કરે છે, ઘણી ગાંઠોવાળી છે, હાલ્યા કરે છે અને નિરંતર ઊંચે તથા નીચે આવ—જા કર્યા કરે છે. દેહની અંદર પરોવાયેલી અને કોઈથી પણ કાપી શકાય નહિ એવી આ તૃષ્ણારૂપી નાથ લોકોની પાસે બળદની પેઠે ભારે ઝડપથી ભાર ઉપડાવ્યા કરે છે. જેમ નિરંતર આકર્ષણના સ્વભાવવાળી ભીલડી પક્ષીઓ ઉપર જાળ નાખ્યા કરે છે, તેમ નિરંતર આકર્ષણના સ્વભાવવાળી તૃષ્ણા લોકો ઉપર પુત્ર, મિત્ર અને સ્ત્રીઓ આદિરૂપ જાળ નાખ્યા કરે છે. હું મારા પોતાના અનુભવથી આ કહું છું કે, તૃષ્ણા કાળી રાત્રિની પેઠે ધીર પુરુષને પણ બિવડાવે છે, દેખતાને પણ આંધળો કરી દે છે અને આનંદીને પણ ઉદાસ કરી મૂકે છે. તૃષ્ણા કાળી નાગણની પેઠે કુટિલ છે, કૂણા સ્પર્શવાળી છે, ઝેરભરેલી વિષમતાવાળી છે અને જરાક અડવામાં આવે તોપણ કરડી ખાય છે. તૃષ્ણા કાળી રાક્ષસીની પેઠે પુરુષોનાં હૃદયને ભેદી નાખે છે, ઠગાઈભરેલાં કામો કરે છે, દુર્ભાગ્ય લાવે છે અને બહુ જ કંગાળ છે. હે બ્રહ્મન્! જેમ આળસને લીધે તૂટી ગયેલા તારોથી વીંટાયેલા મનરૂપી તુંબડાને ધરનારી તૃષ્ણારૂપી જૂની વીણા, આનંદના સમયમાં શોભતી નથી, તેમ દૈવગતિથી તૂટી ગયેલા મનોરથોથી વીંટાયેલા મનરૂપી તુંબડાને ધરનારી તૃષ્ણારૂપી જૂની વીણા, નિર્વિક્ષેપપણારૂપ આનંદના સમયમાં શોભતી નથી. પર્વતની ગુફામાં ઉત્પન્ન થયેલી વેલની જેમ તૃષ્ણા સર્વદા અત્યંત મલિન, કડવી, સંસર્ગ કરનારનું માથું ફેરવી દેનારી, લાંબાં લાંબાં ગૂંચળાંવાળી અને બહુ ચીકાશવાળી હોય છે. તૃષ્ણા વૃક્ષના સુકાઈ ગયેલા મોરની જેમ ગ્લાનિકર છે, રસરહિત છે, નિષ્ફળ છે, વ્યર્થ ઊંચે ચડેલી છે,

* જળ અને મૂર્ખ.

અમંગળકારી છે અને ભૂંડી છે. તૃષ્ણા ઘરડી વેશ્યા જેવી છે. તે કોઈ પરાયા ચિત્તને વશ ન કર્યા છતાં સઘળાની પાછળ દોડે છે અને એમ છતાં કાંઈ ફળ મેળવી શકતી નથી. તૃષ્ણા તો બુઢ્ઢી નાચનારી છે અને તે બ્રહ્માંડોરૂપી નાટકશાળાઓની અંદર અનેક રસોની લાલચવાળા સંસારી લોકોના મોટા ટોળામાં નાચ્યા કરે છે. સંસારરૂપી લાંબા જંગલમાં વિસ્તાર પામેલી અને ઊંચે ચડેલી તૃષ્ણારૂપી ઝેરી વેલમાં ઘડપણરૂપી ફૂલ થાય છે અને અનેક પ્રકારની ઊથલપાથલોરૂપી ફળોની પંક્તિઓ થાય છે. બુઢ્ઢી થયેલી નટડીની પેઠે તૃષ્ણા જે કાર્ય પોતાનાથી બની શકે એવાં ન હોય તે કરવાને પણ કૂદકા માર્યા કરે છે અને આનંદ આપી ન શકવા છતાં પણ નાચ્યા કરે છે. તૃષ્ણારૂપી ચપળ મયૂરી (ઢેલ) મોહરૂપી ઝાકળનું આવરણ થાય ત્યારે નાચે છે. એ આવરણ મટી જઈને વિવેકરૂપી પ્રકાશ થાય ત્યારે ઠંડી પડી જાય છે અને કોઈથી ન પહોંચી શકાય એવાં સ્થાનોમાં રહેઠાણ કરે છે. ચોમાસામાં જ વહેનારી નદીની જેમ તૃષ્ણા અનેક મલિન તરંગોને ઉછાળે છે, લાંબા કાળ સુધી વચ્ચે વચ્ચે સૂકી રહે છે અને ક્ષણમાત્ર જ ઉલ્લાસ પામે છે. જેમ ચપળ પક્ષિણી પડી ગયેલા ઝાડને છોડી દઈને બીજા ઊભેલા ઝાડ પર જાય છે, તેમ ચપળ તૃષ્ણા પડતીમાં આવેલા પુરુષને છોડી દઈને ચડતીવાળા પુરુષ પાસે જાય છે. તૃષ્ણારૂપી ચપળ વાંદરી ન પહોંચી શકાય એવા સ્થાનમાં પણ પહોંચે છે, ધરાયા છતાં ફળની ઈચ્છા રાખ્યા કરે છે અને ઘણી વાર સુધી એક સ્થળમાં ટકતી નથી. તૃષ્ણા દૈવની ગતિની પેઠે એક અવળું કામ કરીને વળી બીજું અવળું કામ કરવા દોડે છે અને તે કરીને પણ પાછી બંધ પડતી નથી. પણ નિરંતર એવાં કામો કરવામાં જ તત્પર રહે છે. હૃદયરૂપી કમળમાં રહેનારી તૃષ્ણારૂપી ભમરી ક્ષણમાત્રમાં પાતાળમાં જાય છે અને ક્ષણમાત્રમાં આકાશમાં જાય છે અને ક્ષણમાત્રમાં દિશાઓરૂપી નિકુંજોમાં ફરે છે. સંસાર સંબંધી સઘળા દોષોમાં એક તૃષ્ણા જ લાંબું દુઃખ દેનારી છે અને અંતઃપુરમાં ગુપ્ત રહેલાને પણ તે અતિ સંકટમાં નાખી દે છે. મેઘમાળાની જેમ તૃષ્ણા ઘણી જડતા* આપે છે, પરમ પ્રકાશને× રોકી દે છે અને મોહરૂપી ઝાકળથી ભરપૂર રહે છે. જેમ પશુઓને બાંધવાની લાંબી દોરી સઘળાં પશુઓનાં ગળાંઓને બાંધી લે છે, તેમ તૃષ્ણા સંસારમાં વ્યવહાર કરનારા સઘળા જીવોનાં મનને બાંધી રાખે છે. તૃષ્ણા ઈન્દ્રધનુષની પેઠે વિચિત્ર રંગોવાળી છે.÷ ગુણ વિનાની છે, લાંબી છે, મલિનમાં રહેનારી છે, તુચ્છ છે અને તુચ્છ સ્થિતિવાળી છે. તૃષ્ણા સદ્‌ગુણરૂપી ધાન્યોને મેઘના દુષ્ટ કડાકારૂપ છે, આપત્તિરૂપી ધાન્યોને ફલિત કરવામાં શરદઋતુરૂપ છે, બોધરૂપી કમળોને હિમરૂપ છે અને મોહરૂપી અંધકારોને શિયાળાની દીર્ઘ રાત્રિરૂપ છે. તૃષ્ણા સંસારરૂપી નાટકશાળાની નટી છે, કાર્યોરૂપી માળાઓની પંખિણી છે, મનરૂપી જંગલની હરિણીરૂપ છે અને કામદેવના ગાયનની વીણા છે. વ્યવહારરૂપ સમુદ્રની તે લહેર છે, મોહરૂપી હાથીને બાંધવાની સાંકળ છે, સૃષ્ટિરૂપ વડની વડવાઈ છે અને દુઃખરૂપી કુમુદોને વિકસાવનારી ચાંદની છે. જરા તથા મરણ આદિ દુઃખરૂપી રત્નોનો તે મુખ્ય ડાબલો છે અને આધિ તથા વ્યાધિરૂપ વિલાસોને માટે સર્વદા મસ્ત વિલાસિની છે. વર્ષાઋતુના આકાશની પેઠે તૃષ્ણા ક્ષણમાત્રમાં થોડાક પ્રકાશથી‡ નિર્મળ થાય છે, ક્ષણમાત્રમાં જરાક અંધારાવાળી† થઈ જાય છે અને ક્ષણમાત્રમાં ઝાકળથી+ ભરપૂર થાય છે. જ્યારે ગાઢ અંધારાવાળી રાત્રિ મટે છે, ત્યારે રાક્ષસોની નિવૃત્તિ થાય છે. તેમ જ જ્યારે ગાઢ મોહવાળી તૃષ્ણા મટે છે, ત્યારે કાયાનો પરિશ્રમ મટે છે.

* ટાઢ અને મૂર્ખતા.
× અજવાળું અને વિવેક.
÷ દોરી અને સદ્‌ગુણ.
‡ અજવાળું અને વિવેક.
† અંધારું અને મોહ. + ચિંતાઓ.

જ્યાં સુધી તૃષ્ણારૂપી ઝેરી વિષુચિકા (કૉલેરા નામનો રોગ) લાગુ રહે છે, ત્યાં સુધી આ લોકો મૂંઝાયા કરે છે, સારી વાતો કરી શકતા નથી અને ચિત્તામાં સંભ્રમિત રહે છે. જો ચિંતાને છોડી દેવામાં આવે છે, તો આ લોકોનાં સઘળાં દુ:ખ ટળી જાય છે. ચિંતાને છોડી દેવી એ જ તૃષ્ણારૂપી કૉગળિયાને મટાડવાનો મંત્ર છે. તૃષ્ણારૂપ માછલી ચિત્તરૂપી જળાશયમાં ખંડ, પથરા અને કાષ્ઠ આદિ સઘળા પદાર્થોને ભોગ્યરૂપ સમજીને લીધા કરે છે અને અંતે તરફડિયાં મારે છે. સૂર્યનાં કિરણો જેમ કમળને ખુલ્લું કરી નાખે છે, તેમ રોગની પીડા, સ્ત્રી અને તૃષ્ણા ગંભીર માણસને પણ ખુલ્લો કરી નાખે છે. વાંસની લતાની જેમ તૃષ્ણા અંદરથી પોલી છે, ઘણી ગાંઠોવાળી છે, લાંબા લાંબા અંકુરો× તથા કાંટાઓવાળી છે+ ,છે. પરસ્પરથી છૂટી છૂટી છે અને સર્વદા મુક્તામણિની પેઠે પ્રિય છે. અહો ! આ મોટું આશ્ચર્ય છે કે, મહાબુદ્ધિમાન્ પુરુષો કષ્ટથી કપાય એવી તૃષ્ણાને પણ વિવેકરૂપ નિર્મળ ખડ્ગથી કાપી નાખે છે. હે બ્રહ્મન્ ! હૃદયમાં રહેલી આ તૃષ્ણા જેવી તીક્ષ્ણ છે, તેવી તલવારની ધાર પણ તીક્ષ્ણ નથી, તેવી વજ્રની જ્વાળા પણ તીક્ષ્ણ નથી અને તપાવેલા લોઢાની કણીઓની જ્વાળાઓ પણ તેવી તીક્ષ્ણ નથી. દીવાની શિખાની પેઠે તૃષ્ણા મધ્યમાં ઉજ્જ્વળ છે, અંતમાં કાળી તથા તીક્ષ્ણ છે, પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, બળતરા થવાના કારણરૂપ હોવાને લીધે અસહ્ય છે અને તેની દશા* સ્નેહનને= લીધે ઘણા કાળ સુધી પહોંચે એવી છે. મનુષ્ય મેરુપર્વત જેવો દૃઢ હોય, જ્ઞાનવાન હોય, શૂરવીર હોય અને ધીર હોય તોપણ તૃષ્ણા એ નરોત્તમને એક પલકારામાં તરણાના તોલનો કરી નાખે છે. તૃષ્ણારૂપી વિંધ્યાચળની તળેટી લાંબા લાંબા ગહનોથી§ વ્યાપ્ત છે, ભયંકર છે, ઘાટાં જાળાંવાળી છે, રજથી÷ ભરેલી છે, અંધારાવાળી છે અને ઉગ્ર ઝાકળવાળી* છે. જગતની અંદર રહેલી આ તૃષ્ણા ચંચળ છે, તરંગોની માળાવાળા ક્ષીરસાગરના ચપળ જળમાં રહેલી માધુર્યશક્તિની પેઠે એક છતાં તે ભુવનોના÷ સઘળા ભાગોમાં વ્યાપ્ત છે અને અતિ નિકટ હોવા છતાં પણ તે સ્પષ્ટ આકૃતિથી દેખી શકાતી નથી.× ૧—૫૨

× ઝાકળ અને ભૂલો. + દુ:ખો.

* વાટ અને સ્થિતિ. = પ્રેમ અને તેલ.

§ સાહસો અને અરણ્યો ÷ ધૂળ અને રજોગુણ.

एकैव सर्वभुवनान्तरलब्धलक्ष्या दुर्लक्ष्यतामुपगतैव वपुःस्थितैव । तृष्णा स्थिता जगति चञ्चलवीचिमाले क्षीरोदकाम्बुतरले मधुरेव शक्तिः ॥ ५२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્યપ્રકરણનો 'તૃષ્ણાભંગ' નામનો સર્ગ ૧૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૮ મો§

દેહની નિંદા

राम उवाच

**आर्द्रान्त्रतन्त्रीगहनो विकारी परितापवान् ।
देहः स्फुरति संसारे सोऽपि दुःखाय केवलम् ॥**

રામ બોલ્યા: સંસારમાં ભિંજાયેલાં આંતરડાંઓથી ભરેલો, નાડીઓથી વ્યાપેલો, અનેક વિકારવાળો અને અંતે મરણ પામનારો આ જે દેહ આવે છે, તે કેવળ દુ:ખને માટે જ છે. એ દેહ જડ છે, છતાં આત્માના અધ્યાસરૂપ ચમત્કારનું પાત્ર હોવાને લીધે એ આત્મા જેવો લાગે છે. વિચાર કરતાં તે મુક્તિના કારણરૂપ હોવાને લીધે ઉત્તમ છે અને નરકના કારણરૂપ હોવાને લીધે અધમ પણ છે. વળી તે બીજા જડ પદાર્થો જેવો પણ નથી અને ચેતન પણ નથી. વિવેકી અને અવિવેકીમાં ચંચળ અને

* ઝાકળ અને મોહ.

÷ જળ અને સ્વર્ગ આદિ લોકો.

× વિષયોની તૃષ્ણાથી જ બ્રહ્મમાં જીવભાવ કલ્પાયો છે; ને તે તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરવામાં આવે, તો જીવ પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપે બ્રહ્મરૂપે સ્થિતિ થાય છે.

§ આ અઢારમા સર્ગમાં દેહની જ નિંદા કરવામાં આવશે.

અશુદ્ધ ચિત્તવાળો મૂર્ખ અવિવેકી તો દેહને જ આત્મારૂપ દેખે છે. આ દેહ થોડી વારમાં આનંદ પામે છે અને થોડી વારમાં ખેદયુક્ત થઈ જાય છે; તેના જેવો ખેદ કરવાને પાત્ર, નીચ અને સદ્‌ગુણરહિત બીજો કોઈ પણ નથી. આ દેહ એક જાતના ઝાડ સરખો છે, તેમાં ઉત્પત્તિ અને વિનાશવાળા દાંતરૂપી કેસરાની શોભા છે અને તે મંદસ્મિતરૂપી ઊઘડેલાં પુષ્પોથી નિત્ય અલંકૃત છે. તેને હાથરૂપી શાખાઓ છે અને ખભાઓરૂપી ઊંચાં શાખાઓનાં મૂળ છે. તેને ઊંચા ભાગમાં દાંતરૂપી પક્ષીઓ હારદોર રહેલાં છે, આંખોરૂપી ભ્રમરોને રહેવાનાં છિદ્ર છે અને માથારૂપી મોટું ફળ ઉત્પન્ન થયેલું છે. તેને કાનરૂપી સુતાર* નામના પક્ષીએ કરેલાં છિદ્રો છે, હાથપગની આંગળીઓરૂપી કૂણાં કૂણાં પાંદડાં છે, દાઢી—મૂછરૂપ ગુચ્છો છે, શસ્ત્રાદિથી અત્યંત કપાઈ જવાનો સ્વભાવ રહ્યો છે અને તેમાં જીવ તથા ઈશ્વરરૂપી બે પક્ષીઓએ માળા કરેલા છે. ત્યાં જીવરૂપી વટેમાર્ગુએ ઉતારો કર્યો છે અને તેની નીચે છાયા પણ જોવામાં આવે છે—એવા દેહરૂપી વૃક્ષને કોણ પોતાનું કહે? અને કોણ તેને પારકું કહે? એના ઉપર પ્રીતિ કે દ્વેષ રાખવાં પણ શા કામનાં છે? હે પિતા! સમુદ્રનો પાર પામવા માટે વારંવાર લેવામાં આવતા વહાણમાં અને આયુષ્યનો પાર પામવા માટે વારંવાર લેવામાં આવતા શરીરમાં 'કોણ 'મારાપણા'ની ભાવના કરે? દેહ નામે એક ઉજ્જડ વન છે, તેમાં વિઘ્નોરૂપી અનેક ખાડાઓ છે અને રુવાંટાંરૂપી અસંખ્ય ઝાડો છે, તેમાં નિઃશંકપણે રહેવાનો વિશ્વાસ જ કોણ કરે? હે તાત! માંસ, સ્નાયુ તથા હાડકાંથી ભરેલા, ઘણાં છિદ્રોવાળા અને બહાર નીકળવાના ઉપાય-રૂપ શબ્દ વિનાના, આ શરીરરૂપી ઢોલમાં હું બિલાડાની પેઠે બેસી રહ્યો છું. આ કાયારૂપી શોભીતું પીપળાનું વૃક્ષ છે. તે સંસારરૂપી વગડામાં ઊગ્યું છે, ચિત્તરૂપી ચપળ વાંદરાવાળું છે, ચિંતા-રૂપી કૂંપળભર્યું છે અને લાંબાં દુઃખોરૂપી ઘણોએ તેને ઘાયલ કર્યું છે. તે તૃષ્ણાઓરૂપ નાગણીના નિવાસરૂપ છે, કોપરૂપી કાગડાના સ્થાનકરૂપ છે, સ્મિતરૂપી સારા ફણગાવાળું છે અને પાપ—પુણ્યરૂપી મોટી ટેટીઓવાળું છે. તે બાહુરૂપી ઘાટી લતાઓની જાળવાળું છે, હાથીરૂપી ગુચ્છો-થી મનોહર છે અને પવનને લીધે હાલતાં સર્વ અંગોરૂપી પાંદડાંવાળું છે. તે સર્વે ઇન્દ્રિયોરૂપ પક્ષીઓના આધારરૂપ છે, સુંદર ગોઠણરૂપી થાંભલાવાળું છે, ઊંચું છે, યૌવનરૂપી શીતળ છાયાવાળું છે અને કામરૂપી વટેમાર્ગુએ તેને સેવેલું છે. તે માથે ઊગેલી લાંબા કેશરૂપી ખડની પંક્તિવાળું છે, અહંકારરૂપી ગીધ પક્ષીને રહે-વાના માળારૂપ છે અને પેટરૂપી પોલાણવાળું છે. મૂળમાં જુદી જુદી વાસનાઓરૂપી ઝાંખરા-ઓથી વીંટાયેલું હોવાને લીધે તે કાપવામાં મુશ્કેલ પડે એવું છે અને ઘણા પરિશ્રમોરૂપી લંબાઈથી તે રૂક્ષ લાગે છે. એ કાયારૂપી પીપળાનું વૃક્ષ મને સુખદાયી લાગતું નથી. હે મુનિ! અહંકાર-રૂપી ગૃહસ્થના મોટા ઘરરૂપ એવું આ શરીર પડી જાય કે સ્થિર રહે તેમાં મારે શું? જેમાં ઇન્દ્રિયોરૂપી પશુઓ હારદોર બાંધેલાં છે, જેમાં તૃષ્ણારૂપી ઘરવાળી ચારે બાજુ આંટા માર્યા કરે છે અને જેમાં સઘળા ભાગો રાગરૂપી રંગથી રંગાયેલા છે, તે આ દેહરૂપી ઘર મને ગમતું નથી. જેમાં પીઠનાં હાડકાંઓરૂપી લાકડાંઓના જથ્થાથી વચલો અવકાશ સંકોચ પામ્યો છે અને જે આંતરડાંરૂપી દોરીઓથી બાંધેલું છે, તે આ દેહરૂપી ઘર મને ગમતું નથી. લાંબી લાંબી નસોરૂપી દોરીઓથી ગૂંથાયેલું, લોહીરૂપી પાણીથી કાદવરૂપ થયેલું અને વૃદ્ધાવસ્થારૂપ ચૂનાથી ધોળેલું આ દેહરૂપી ઘર મને ગમતું નથી. ચિત્તરૂપી સેવકે કરેલા અનેક ઉપાયોથી ટકી રહેલું અને મિથ્યા મોહરૂપી પાટડાઓવાળુ આ દેહરૂપી ઘર મને ગમતું નથી. જેમ દુઃખોરૂપી બાળકો ચીસાચીસ પાડે છે, જે સુખરૂપી શય્યાથી મનોરમ છે અને જેમાં દુષ્ટ ચેષ્ટાઓરૂપ નીચ દાસીઓ છે, તે આ દેહરૂપી ઘર મને ગમતું

* આ પક્ષીને ટકટકારો પણ કહે છે.

નથી. જેમાં વિષયોરૂપી મેલાં વાસણો છે, મલિન સાધનોની ભરતી છે અને અજ્ઞાનરૂપી લૂણો લાગેલો છે, તે આ દેહરૂપી ઘર મને ગમતું નથી. ઘૂંટીઓરૂપી કુંભીઓના આધારથી રહેલું, સાથળો-રૂપી ઊંચા થાંભલાઓથી ટકી રહેલા ઉપરભાગ-વાળું અને લાંબા લાંબા હાથરૂપી લાકડાંઓથી દૃઢ રહેલું આ દેહરૂપી ઘર મને ગમતું નથી. હે બ્રહ્મન્! જેમાં બુદ્ધિરૂપી ઘરધણિયાણી જ્ઞાને-ન્દ્રિયોરૂપી પ્રકટ ગોખોમાં રમ્યા કરે છે અને જેમાં ચિંતારૂપી ઘણી દીકરીઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તે આ દેહરૂપી ઘર મને ગમતું નથી. કેશરૂપી આવરણથી ઢંકાયેલી કાનરૂપી મેડીઓવાળું અને લાંબી લાંબી આંગળીઓરૂપી ખીંટીઓવાળું આ દેહરૂપી ઘર મને ગમતું નથી. જેમાં સર્વ અંગોરૂપી ભીંતોના સમૂહ ઉપર ઘાટાં રુવાંટાંરૂપી જવારા ઊગ્યા છે અને જે કદી પુરાય નહિ એવું પેટરૂપી ખાડવાળું આ દેહરૂપી ઘર મને ગમતું નથી. નખરૂપી કરોળિયાઓના નિવાસરૂપ, ભૂખરૂપી કૂતરીએ ગજાવી મૂકેલું અને પવનના ભયકારી શબ્દોવાળું આ દેહરૂપી ઘર મને ગમતું નથી. પેસવામાં અને બહાર નીકળવામાં નિરંતર લાગી રહેલા વાયુના વેગવાળું અને છિદ્રોરૂપી મોટા મોટા ગોખવાળું આ દેહરૂપી ઘર મને ગમતું નથી. જીભરૂપ આગળિયાથી ભિડાતા મુખરૂપ દ્વારથી ભયંકર લાગતું અને દાંતરૂપી હાડકાનાં કટકાઓ દેખાડી રહેલું આ દેહરૂપી ઘર મને ગમતું નથી. ચામડીરૂપી ચૂનો ચોપડવાને લીધે લીસું, અંદર નાડીઓરૂપ યંત્રો ફરવાથી ધ્રૂજતું અને મનરૂપી જૂના ઉંદરે ઉખેડયા કરેલું આ દેહરૂપી ઘર મને ગમતું નથી. ક્ષણમાત્રમાં સ્મિતરૂપી દીપપ્રભાથી આનંદ પામતું તથા સુંદર લાગતું અને ક્ષણમાત્રમાં શોકરૂપી અંધકારના પ્રવાહોથી ભરાઈ જતું આ દેહરૂપી ઘર મને ગમતું નથી. સઘળા રોગોના ધામરૂપ, એવું વલી* તથા પલિત(પળિયાં)ના નગરરૂપ એવું અને સઘળી ભયંકર ચિંતાઓને રહેવાના દુર્ગરૂપ એવું આ દેહરૂપી ઘર મને ગમતું નથી. ઈન્દ્રિયો-રૂપી રીંછોની ગડબડથી વિષમ, ઉજ્જડ, નિઃસાર ખાડાઓવાળું અને અંધકારથી ઘેરાયેલી દિશા-ઓરૂપી કુંજોવાળું આ દેહરૂપી જંગલ મને ગમતું નથી. હે મુનીશ્વર! કાદવમાં ખૂંચી ગયેલા હાથીને જેમ થોડા બળવાળો બહાર કાઢી શકે નહિ, તેમ અનંત તાપોમાં ખૂંચી ગયેલા મારા શરીરને હું બહાર કાઢી શકતો નથી. લક્ષ્મીથી શું થાય? રાજ્યથી શું થાય? કાયાથી શું થાય? અને ક્રિયાઓથી પણ શું થાય? ગણ્યા દિવસોમાં કાળ એ સઘળાંને કાપી નાખે છે. હે મુનિ! કહો, બહાર તથા અંદર લોહી અને માંસથી ભરેલી તેમ જ અવશ્ય નાશ પામવાના સ્વભાવ-વાળી આ કાયામાં રમણીયતા વળી શી છે? હે તાત! પાળી—પોષીને મોટાં કરેલાં શરીરો મરણને અવસરે જીવની સાથે જતાં નથી; તો હે તાત! કહો, એવાં કૃતઘ્ન શરીરો ઉપર બુદ્ધિમાનોને આસ્થા શાની હોય? મદોન્મત્ત હાથીના કાનની અણી જેવા ચંચળ અને લટકી રહેલા પાણીના બિંદુ જેવો ક્ષણભંગુર આ દેહ મને છોડે નહિ, તે પહેલાં જ હું એને છોડી દઉં છું. આ દેહરૂપી પાંદડું પવનની પલકથી હાલ્યા કરે છે, કૂણું છે, જર્જરિત છે, ક્ષુદ્ર સ્વભાવ-વાળું છે, કડવું છે અને સ્વાદ વગરનું છે, મને તે ગમતું નથી. ઘણા કાળ સુધી ખાઈ—પીને છેવટે યત્ન વગર જ નાનાં પાંદડાંની પેઠે દેહ દૂબળો થઈ જાય છે અને મરણને જ અનુસરે છે. એનાં એ જ આવ્યા કરતાં સુખદુઃખોને વારંવાર અનુભવવા છતાં, આ પામર દેહને લાજ પણ આવતી નથી, જે દેહ ચિરકાળ સુધી ઐશ્વર્યને ભોગવીને તથા વૈભવોની લક્ષ્મીને સેવીને પણ ઉત્કર્ષ પામતો નથી કે અવિનાશીપણું પણ પામતો નથી, તેને શા માટે પાળવો જોઈએ? ભોગીના તથા દરિદ્રના એ બંનેના દેહ સરખા જ છે; કારણ કે તેઓ ઘડપણના સમયમાં ઘરડા થાય છે અને મરવાના સમયમાં મરી જાય છે. આમ જેને ગુણ—અવગુણનું જ્ઞાન નથી, તેવા

* ચામડીમાં પડતી કરચલી.

દેહને શા માટે પાળવો જોઈએ? આ કાયારૂપી કાચબો કોઈ રીતે બહાર નીકળવાનો યત્ન નહિ કરતાં સંસારરૂપી સમુદ્રની અંદર તૃષ્ણારૂપી ખાડામાં મૂઢ બનીને ગુપચૂપ રહ્યા કરે છે. બાળવાના કામને જ લાયક એવાં શરીરરૂપી ઘણાં ઘણાં લાકડાંઓ આ સંસારરૂપી સમુદ્રમાં તણાયા કરે છે અને તેમાં કેટલાંક લાકડાં 'મનુષ્ય' નામે કહેવાય છે. આ દેહરૂપી લતા, લાંબા દુરાત્મા-પણારૂપી ગૂંચળાંવાળી છે અને નાશ પામ્યા પછી અધોગતિરૂપ ફળને આપનારી છે. વિવેકીને તેનું કશું જ પ્રયોજન નથી. કાદવથી ભરેલાં વિષયોરૂપી ખાબોચિયાંમાં ડૂબ્યા કરતો અને તરત જ ઘરડો થઈ જતો આ દેહરૂપી દેડકો કેવો છે અને કેવી કેવી દુર્દશાઓ ભોગવીને તુરત જતો રહેશે એ જાણવામાં આવતું નથી. જેમની સઘળી ક્રિયાઓ નિષ્ફળ છે, તેવાં અને ચપળ પ્રાણવાળા શરીરો ધૂળ ભેગાં મળી જાય છે; તે અહીં કોઈના જોવામાં આવતાં નથી. હે ભગવન્! વાયુ, દીવો તથા મન જાય છે અને આવે છે તેની ગતિ જાણવામાં આવે છે; પણ શરીર જાય છે અને આવે છે તેની ગતિ તો કદી જાણવામાં આવતી નથી. જે લોકો મોહરૂપી મદિરાથી ઉન્મત્ત થઈને શરીર અને જગતની સ્થિતિ ઉપર વિશ્વાસ રાખે છે, તેને વારંવાર ધિક્કાર હો! હે મુનિ! 'હું દેહ નથી, હું દેહનો નથી અને દેહ મારો નથી' એવી સમજણથી જેમનાં ચિત્ત વિશ્રાંતિ પામ્યાં છે, તેઓ પુરુષો-માં ઉત્તમ છે. અનેક માનઅપમાનથી ભરેલા અનેક કલ્પિત લાભોમાં મનને રમાડી રહેલા નીચ વિચારો શરીર ઉપર જ વિશ્વાસ રાખી બેઠેલા માણસને મારે છે. શરીરરૂપી ખાડમાં રહેનારી અને કોમળ અંગોવાળી અહંકારની ચમત્કૃતિ(ભોગ આદિની તૃષ્ણા)રૂપ પિશા-ચણીએ અમને છળથી છેતર્યા છે. હાય! કાયામાં વિશ્વાસ બંધાવનારી આ મિથ્યા જ્ઞાનરૂપ દુષ્ટ રાક્ષસીએ બિચારી (એકલી વિવેકી આદિની સહાય વગરની) બુદ્ધિને સઘળી રીતે ઠગી છે. આ દૃશ્ય જગતમાં કશું જ સાચું નથી. તેમાંનું આ અભાગિયું શરીર લોકોને ઠગે છે એ આશ્ચર્ય છે. આ કાયારૂપી જૂનું પાંદડું ઝરણાના પાણીની કણી પેઠે થોડાક દિવસમાં વિનાયત્ને ખરી જાય છે. પરપોટા જેમ સમુદ્રમાં આવીને જોતજોતામાં નાશ પામે છે, તેમ આ કાયા પણ ઉત્પન્ન થઈને પલકવારમાં નાશ પામે છે. આ નિષ્ફળ શરીર સંસાર સંબંધી અનેક કાર્યોરૂપી પાણીની ચકરીઓમાં વ્યર્થ ઘૂમરીઓ ખાયા કરે છે. હે દ્વિજ! અજ્ઞાનના વિકારરૂપ અને સ્વપ્ન જેવી ભ્રાંતિઓના આધારરૂપ આ અવશ્ય નાશ પામનારા દેહમાં મને ક્ષણભર પણ આસ્થા નથી. જેને વીજળીઓમાં, શરદઋતુનાં વાદળાંમાં અને ગંધર્વનગરોમાં સ્થિરતાનો ભરોસો બેઠો હોય તે ભલે દેહને વિષે સ્થિરતાનો વિશ્વાસ રાખે. વિનાશ પામવાની ઉતાવળમાં જાણે એકબીજાની સ્પર્ધાથી અધિક અધિક થવાને ધારતા નાશવંત પદાર્થોની પરંપરામાં વિજય મેળવનારા અને પ્રબળ દોષોથી ભરેલા આ કલેવરને તરણા જેવું તુચ્છ સમજીને હું સુખી રહું છું. ૧—૬૨

सततभङ्गुरकार्यपरंपराविजयि जातजयं हठ-वृत्तिषु । प्रबलदोषमिदं तु कलेवरं तृणमिवाऽह-मपोह्य सुखं स्थितः ॥ ६२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્યપ્રકરણનો 'દેહનિંદા'* નામનો સર્ગ ૧૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૯ મો×

બાલ્યાવસ્થાની નિંદા

રામ उवाच

लब्ध्वापि तरलाकारे कार्यभारतरंगिणि । संसारसागरे जन्म बाल्यं दुःखाय केवलम् ॥ १ ॥

રામ બોલ્યા: ચંચળ સ્વભાવવાળા અને

* શરીરમાં જ્યાં સુધી અહંતા--મમતા હોય, ત્યાં સુધી મનુષ્ય પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણવા સમર્થ થતો નથી; માટે તે અહંતા—મમતાનો ત્યાગ કરવા આ સર્ગમાં વિવિધ પ્રકારે ઉપદેશ કર્યો છે.

× આ ઓગણીસમા સર્ગમાં બાલ્યાવસ્થા, જે બહુ જ અધમ છે તેની નિંદા કરવામાં આવશે.

કામક્રાજના અભિનિવેશોરૂપી અનેક તરંગોવાળા આ સંસારરૂપી સમુદ્રમાં મનુષ્યજન્મ મળ્યા છતાં પણ બાલ્યાવસ્થા કેવળ દુઃખને જ દેનારી છે. અશક્તિ, આપદાઓ, ખાવા આદિની તૃષ્ણા, મૂંગાપણું, મૂઢપણું, લાલચુપણું, ચપળપણું અને જોઈતી વસ્તુ ન મળે તો દીનપણું, એ સઘળું બાલ્યાવસ્થામાં થાય છે. જેમ ખીલો હાથીઓને સાંકળમાં બાંધવાના સ્થાનરૂપ છે, તેમ બાલ્યાવસ્થા માણસોને રોષ તથા રોવાથી ત્રાસદાયી અને દીનતાભરેલી દુર્દશાઓમાં બાંધવાનાં સ્થાનરૂપ છે. બાલ્યાવસ્થામાં જેવી ચિંતાઓ હૃદયને પીડે છે, તેવી ચિંતાઓ મરણના સમયમાં, જરા તથા રોગના સમયમાં, આપત્કાલમાં કે યૌવનાવસ્થામાં પણ હૃદયને પીડતી નથી. પશુજાતિની ખાવાપીવા આદિની રીતભાતોને સર્વે લોકોએ ધિક્કારી છે, તો એ પ્રમાણે બાળકની ચપળ રીતભાત પણ ધિક્કારને પાત્ર છે અને તે મરણ કરતાં પણ વધારે દુઃખદાયી છે. જેમાં પ્રતિબિંબની જેમ ઘોર અજ્ઞાન છે, મન અવ્યવસ્થિત રહે છે અને જે અનેક પ્રકારના સંકલ્પો થવાને લીધે તુચ્છતાભર્યું છે, તે બાળકપણુ કોને સુખદાયી થાય? બાલ્યાવસ્થામાં પગલે પગલે જળ, અગ્નિ અને વાયુ આદિથી દુઃખો થવાનું ધારીને અજ્ઞાનથી જે ભય ઉત્પન્ન થાય છે, તેવો ભય આપત્કાલમાં પણ બીજા કોઈને થતો નથી. રમતોમાં, નીચ વિલાસોમાં, નીચ ચેષ્ટાઓમાં અને નીચ અભિપ્રાયોમાં ઝડપથી પડતો બાળક એમાં સારપણાની મોટી ભ્રાંતિ ધરે છે, નિષ્ફળ કર્મોમાં પણ કૌતુકથી મોટા આરંભ કરનારી, દુષ્ટ, વિલાસોથી ભરેલી અને અધમ સ્થિતિવાળી બાલ્યાવસ્થા માણસને એક જાતની શિક્ષા ભોગવવા સારુ જ છે, શાંતિ માટે જેમ ઊંડા ખાડામાં ઘુવડો ભરાઈ રહે છે, તેમ બાલ્યાવસ્થામાં સઘળા દોષો, દુરાચારો અને કોઈ રીતે ન મટે એવી દુષ્ટ ચિંતાઓ ભરાઈ રહે છે. હે મુનિ— જે લોકો 'બાલ્યાવસ્થા રમણીય છે' એવી કલ્પના કરે છે, તેમની બુદ્ધિ વ્યર્થ છે. મરી ગયેલી બુદ્ધિવાળા એ મૂરખાઓને ધિક્કાર જ હો! જેમાં ઝોલા જેવું મન ક્ષણે ક્ષણે જુદી જુદી વૃત્તિઓમાં હીંચકા ખાય છે અને એથી જે ત્રૈલોક્યમાં સર્વ કરતાં ભૂંડી છે, તે બાલ્યાવસ્થા કેમ સંતોષ આપે? હે મુનિ! સઘળાં પ્રાણીઓનું મન સઘળી અવસ્થાઓ કરતાં બાલ્યાવસ્થામાં દશગણું ચંચળ હોય છે. મન સ્વાભાવિક રીતે ચંચળ છે અને બાલ્યાવસ્થા પણ મહાચંચળતાથી ભરેલી છે; તો એ બંને ચંચળ પદાર્થ ભેગા થતાં તેમાંથી કેવો અનર્થ ઉત્પન્ન થાય અને તે અનર્થમાંથી રક્ષક પણ કોણ થાય? હે બ્રહ્મન્! સ્ત્રીઓનાં નેત્રો, વીજળીઓ, જ્વાલાઓના સમૂહો અને જળના તરંગોએ બાલ્યાવસ્થાથી દબાયેલા ચિત્તની પાસેથી જ ચપળતાનો અભ્યાસ કર્યો જણાય છે. ચપળસ્વભાવવાળું બાળકપણું તથા મન એ બંને નાશવંત છે અને સઘળી રીતભાતોમાં જાણે એકબીજાના ભાઈઓ હોય એમ જણાય છે. જેમ બીજાં માણસો ધનવાનના આધારથી જ વર્તે છે, તેમ સઘળાં દુઃખદાયી દુર્વ્યસનો, સઘળા દોષો અને સઘળી અધમ ચિંતાઓ પણ બાળકના આધારથી જ વર્તે છે. બાળકને જો નિત્ય નવો નવો પ્રીતિદાયી પદાર્થ ન મળે, તો તે ઝેર જેવા અસહ્ય ચિત્તવિકારથી મૂર્છા પામી જાય છે. કૂતરાની પેઠે બાળક બટકું મળ્યે વશ થઈ જાય છે, બટકું ન મળ્યે ચિડાઈ જાય છે અને ગંદામાં જ રમ્યા કરે છે. ધગી રહેલી અને વરસાદના પહેલા છાંટાથી છંટાઈ ગયેલી ધરતીની પેઠે બાળક પણ નિરંતર બાષ્પ(બાફ અને આંસુ)થી ઘેરાયેલા મુખવાળો રહે છે, કાદવથી ખરડાયેલો રહે છે અને અંદર જડ જ રહે છે. ભય તથા આહારમાં તત્પર, રાંક બુદ્ધિ તથા શરીરની ચપળતાવાળી અને પાસેના તથા દૂરના પદાર્થોની ઈચ્છાવાળી એ બાલ્યાવસ્થા કેવળ દુઃખ ભોગવવા માટે જ ધરવામાં આવે છે. નિર્બળ બાળકને પોતે ઈચ્છેલા પદાર્થો મળતા નથી, ત્યારે તે મનમાં તપી જાય છે અને જાણે પોતે કપાઈ ગયો હોય એવું

દિલમાં દુ:ખ પામે છે. હે મુનિ! અવળા મનોરથોથી પ્રાપ્ત થયેલાં અને ઘણા ઘણા ઠગવાના ઉપાયો થવાથી ક્રૂરતા ભરેલાં જે દુ:ખો બાળકને થાય છે, તે દુ:ખો કોઈને પણ થતાં નથી. જેમ વનની ભૂમિ ગ્રીષ્મઋતુથી નિરંતર તપે છે, તેમ બાળકો મનોરથોમાં વિલસતા પોતાના બળવાન મનથી નિરંતર તપે છે. બાળક જ્યારે નિશાળમાં રહે છે, ત્યારે ખીલામાં બંધાયેલા હાથીની પેઠે તે ઝેર કરતાં પણ વધારે વિષમ અને ભયંકર એવી બીજી પીડાઓ પામે છે. અનેક મનોરથોથી ભરેલી અને ખોટી વસ્તુઓમાં સાચાપણાની કલ્પના કરનારી તુચ્છ મનવાળી બાલ્યાવસ્થા બહુ જ લાંબા દુ:ખ સારુ જ છે. જે મૂર્ખતા વડે મનુષ્ય ત્રૈલોક્યનું રાજ્ય ભોગવવાનો ઉત્સાહ ધરાવે છે અને જેને લીધે તે આકાશમાંથી ચંદ્રને પકડવાનું મન કરે છે, તે મૂર્ખતા સુખદાયી થાય જ કેવી રીતે? હે મહાબુદ્ધિમાન! અંદર દુ:ખોને જાણતાં છતાં પણ બાળક ટાઢ—તડકા આદિનું નિવારણ કરવામાં અશક્ત છે; તેબ ાળકમાં અને ઝાડમાં શો ફરક છે? ભૂખમાં, ભયમાં તથા આહારમાં નિરંતર તત્પર રહેનારાં બાળકો પક્ષીઓના જેવી રીતભાતવાળાં છે. પક્ષીઓ જેમ પાંખોથી ઊડવા ઇચ્છે છે, તેમ તેઓ પોતાના હાથોથી ઊડવાની ઇચ્છા કરે છે. બાળકપણામાં ગુરુની, માતાની, પિતાની, લોકોની અને પોતાનાથી મોટા છોકરાઓની પણ બીક રહે છે; માટે બાળકપણું ભયોનું ઘર જ છે. હે મહામુનિ! દોષોની સઘળી દશાઓથી દૂષિત થયેલા અંતઃકરણવાળું અને અવિવેકરૂપી નિરંકુશ ગૃહસ્થના ઘરરૂપ એ બાળકપણું આ સંસારમાં કોઈને પણ સુખ આપી શકનારું નથી. ૧—૩૧

सकलदोषदशाविहताशयं शरणमप्यविवेकविलासिनः। इह न कस्यचिदेव महामुने भवति बाल्यमलं परितुष्टये ॥ ३१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ‘વૈરાગ્યપ્રકરણનો ‘બાલ્યજુગુપ્સા*’ નામનો સર્ગ ૧૯ મો સમાપ્ત

* શરીરની બાલ્યાવસ્થા કોઈ પણ પ્રકારે વાસ્તવિક સુખવાળી નથી; માટે તેમાં રાગ રાખવો ઉચિત નથી એમ આ સર્ગથી સમજાવ્યું છે.

સર્ગ ૨૦ મો÷

યૌવનનિંદા

राम उवाच

बाल्यानर्थमथ त्यक्त्वा पुमानभिहताशयः।
आरोहति निपाताय यौवनं संभ्रमेण तु ॥ १ ॥

શ્રીરામ બોલ્યા: પછી બાલ્યાવસ્થારૂપ અનર્થને છોડી ભોગના ઉત્સાહથી દૂષિત થયેલા મનવાળો પુરુષ છેવટે નરકમાં પડવાને વાસ્તે જ યૌવનની દશા ઉપર ચડે છે. યૌવનમાં અનંત ચેષ્ટાઓવાળા પોતાના ચપળ ચિત્તની રાગદ્વેષ આદિ અનેક વૃત્તિઓનો અનુભવ કરતો મૂર્ખ પુરુષ એક દુ:ખમાંથી બીજા દુ:ખમાં પડે છે. ચિત્તારૂપી ગુફામાં રહેલો અને અનેક પ્રકારના સંભ્રમો કરાવનારો કામદેવરૂપી પિશાચ યુવાનને પરવશ કરીને બળાત્કારે દબાવે છે. જેમ ધરતીમાં ગુપ્ત રહેલા ભંડારને જોવા સારુ બાળકોના હાથમાં આપેલું અંજન તેમનાં નેત્રોની પ્રભાઓને સ્વતંત્રતા અને બહુ ગતિ આપે છે, તેમ યુવાનીમાં પરવશ થયેલું ચિત્ત સ્ત્રીઓની પેઠે ચપળ સ્થિતિવાળી ચિંતાઓને સ્વતંત્રતા અને બહુ ગતિ આપે છે. હે મુનિ! યૌવનમાં તે અવસ્થાએ જ વધારેલા અને સ્ત્રી (સ્ત્રીના પ્રસંગમાં પુરુષ) તથા જુગાર આદિ વ્યસનોને ઉત્પન્ન કરનારા રાગ તથા લોભ આદિ પ્રસિદ્ધ દોષો પોતામય જ થયેલા અને ચિંતા આદિથી ઘેરાયેલા ચિત્તવાળા પુરુષને દુ:ખી કરી નાખે છે. જે લોકો મહાન નરકના બીજરૂપ અને નિરંતર સંભ્રમ આપનારા યૌવનથી પરવશ થતા નથી, તે લોકો બીજા કોઈથી પરવશ થતા નથી. જે પુરુષ અનેક પ્રકારના રસો (અભિલાષો અને જળો)થી થી ભરેલી અને વિચિત્ર વૃત્તાંતોના સમૂહવાળી આ યૌવનરૂપી ભયંકર વનભૂમિનો (નીચ કામ કર્યા વિના) પાર પામે છે, તે જ ધીર કહેવાય

÷ આ વીસમા સર્ગમાં અનેક દોષોવાળા યૌવનની નિંદા કરવામાં આવશે.

છે. આ મંગલરૂપ યૌવન વીજળીના પ્રકાશની પેઠે પળવાર રહેનારું છે અને અતિ ચંચળ મેઘની જેમ ગર્જનાઓથી (ગાજવાથી અને અભિમાનનાં વચનોથી) ભરેલું છે. મને તે ગમતું નથી. આ યૌવન મદિરાના વિલાસની પેઠે મધુર છે, પ્રિય લાગે એવું છે, તીખું છે, પરિણામે દુષ્ટ છે અને સઘળા દોષોના શિરોમણિરૂપ છે. મને તે ગમતું નથી. આ યૌવન સ્વપ્નમાં થયેલા સ્ત્રીના સમાગમ પેઠે અસત્ય છે, સત્ય જેવું લાગે છે અને થોડીવારમાં ઠગીને જતું રહેનારું છે. મને તે ગમતું નથી. આ યૌવન ગંધર્વનગરની પેઠે ક્ષણિક પદાર્થોમાં અગ્રેસર છે અને ક્ષણમાત્રમાં સઘળાં માણસોનાં મનને હરનારું છે. મને તે ગમતું નથી. છૂટેલા બાણને નિશાન પર પડતાં જેટલી વાર લાગે તેટલી જ વાર સુધી સુખ દેનારું, દુઃખમય જણાતું અને નિરંતર બળતરા કરાવનારું આ યૌવન મને ગમતું નથી. આ યૌવન વેશ્યાના સમાગમની પેઠે ઉપરથી જ રમણીય છે અને અંદર સદ્‌ભાવ વગરનું છે. મને તે ગમતું નથી. જેમ પ્રલયકાળમાં મોટા મોટા ઉત્પાતો દેખાવ દે છે, તેમ સર્વને દુઃખ દેનારા સૌ કોઈ સમારંભો આ યુવાનીના સમયમાં જ દેખાવ દે છે. ભગવાન સદાશિવ ભયંકર આકૃતિવાળા છે, તોપણ હૃદયમાં અંધારું કરી દેનારી યૌવનમાં થતી અજ્ઞાનરૂપી રાત્રિથી ભય પામે છે. (તેથી તે જ્ઞાનરૂપ ચંદ્રને ધરી રહ્યા છે.) આ યૌવન સંબંધી મોહ શુભ આચારને અત્યંત ભુલાવનારી અને બુદ્ધિને ભ્રંશ કરનારી મહાભ્રાંતિને ઉત્પન્ન કરે છે. યૌવનમાં પુરુષ (વા સ્ત્રી) હૃદયમાં સ્ત્રી (વા પુરુષ)ના વિયોગથી ઉત્પન્ન થયેલા અસહ્ય શોકરૂપી અગ્નિથી જેમ ઝાડ દાવાનળથી બળે છે તેમ મનુષ્ય યૌવન-અવસ્થામાં કાંતાના વિયોગથી થયેલા અસહ્ય શોકાગ્નિથી બળે છે. બુદ્ધિ નિર્મળ હોય, વિશાળ હોય અને પવિત્ર હોય, તોપણ તે વર્ષાઋતુની નદીની જેમ યૌવનના સમયમાં મેલી થઈ જાય છે. કદાચ ઘાટા કલ્લોલવાળી ભયંકર નદીને ઓળંગી શકાય, પણ યુવાનીમાં ચપળ થયેલી અને તૃષ્ણાથી ઇન્દ્રિયોને ચપળ કરનારી ચિત્તની વૃત્તિને તો ઓળંગી શકાતી નથી. 'પેલી સ્ત્રી, એનાં પેલાં પુષ્ટ સ્તન, પેલા વિલાસો અને પેલું સુંદર મોં, એવી એવી ચિંતાઓથી યુવાનીમાં પુરુષનું મન જાજરું થઈ જાય છે. (સ્ત્રીનું મન પુરુષના રૂપાદિની ચિંતાઓથી જાજરું થઈ જાય છે.) કપાઈ ગયેલા જૂના ખડના તણખલાને જેમ કોઈ ગણનામાં લેતું નથી, તેમ સત્પુરુષો યુવાનીની ચંચળ તૃષ્ણાઓથી પીડાયેલા પુરુષને ગણનામાં લેતા નથી. મદથી ઘેરાયેલા અને દોષરૂપી મોતીને ધરનારા અભિમાનરૂપી મહાગજને યૌવન એ નિરંતર બંધાઈ રહેવાનો નાશકારી એક ખીલો છે. યૌવન એ એક મનરૂપી મોટાં મૂળવાળાં તથા દોષરૂપી સર્પોને ધારણ કરનારાં, રોષભર્યાં રોદનરૂપ વૃક્ષોનું વન છે. સમજો કે, યૌવન એ એક સુખના લેશોરૂપી કેસરાઓની ભીડવાળું અને દુષ્ટ કલ્પનાઓરૂપી પાંખડીઓથી ઘેરાયેલું, નીચ ચિંતાઓરૂપી ભ્રમરોનું એક કમળ છે. કરેલાં તથા નહિ કરેલાં લૌકિક કાર્યોરૂપી પાંખોવાળાં અને હૃદયરૂપ તળાવના તીરે ફરનારાં આધિવ્યાધિરૂપ પક્ષીઓનો યૌવન એક માળો છે. નવયૌવન એ એક જડ, અસંખ્ય અને ઊછળતા વિકલ્પોરૂપી કલ્લોલોનો નિર્મર્યાદ મહાસમુદ્ર છે. રજ= અને તમ* ને વ્યાપ્ત કરનારો યૌવનરૂપી વિષમ પવન ઘણા પ્રયત્નોથી સિદ્ધ થયેલા સઘળા ગુણોની× સ્થિતિને ટાળી નાખવામાં સમર્થ છે. યૌવનરૂપી લૂખા રજકણો મુખની કાંતિ બગાડી નાખે છે. પોતાની સાથે રહેલા ઇન્દ્રિયોના વિલાસરૂપી ચપળ કચરાઓથી અસહ્ય થઈ પડે છે અને બહુ જ ઊંચે ચડી જાય છે. મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થયેલો પાપોની સંપત્તિઓના વિલાસરૂપી યૌવનનો ઉલ્લાસ દોષોનો સમૂહ જાગ્રત કરે છે અને સદ્‌ગુણોની પંક્તિને છેદી નાખે છે. રજોગુણરૂપી પરાગને† લીધે શરીર-

= ધૂળ અને રજોગુણ. * અંધકાર અને તમોગુણ.
× સદ્‌ગુણો અને કરોળિયાનાં જાળાં.
† ફૂલની રજ.

રૂપી કમળમાં જ ફર્યા કરતી બુદ્ધિરૂપ ચંચળ ભમરીને આ નવયૌવનરૂપી ચંદ્રમા શરીરરૂપી કમળમાં જ બાંધીને મૂઝવી દે છે. શરીરરૂપી કુંજમાં ઉત્પન્ન થયેલી અને બહુ જ વૃદ્ધિ પામેલી યૌવનરૂપી રમણીય લતા પોતાનામાં લાગેલ મનરૂપી ભ્રમરને મદયુક્ત કરી દે છે. શરીરરૂપી નિર્જળ ભૂમિમાં કામનારૂપી તાપથી યૌવનરૂપી ઝાંઝવાનાં પાણી દેખાય છે. તે તરફ દોડયાં જતાં મનરૂપી હરિણો વિષયરૂપી ખાડામાં પડી જાય છે. યુવાની શરીરરૂપી રાત્રિની ચાંદની છે, ચિત્તરૂપી સિંહની કેશવાળી છે અને જીવિતરૂપી સમુદ્રની લહર છે. હું તેથી સુખ પામતો નથી. યુવાનીરૂપી શરદઋતુ દેહરૂપી જંગલમાં થોડાક દિવસ ફળ દેખાડે છે, તેનો વિશ્વાસ કરવો યોગ્ય નથી. ચિંતામણિ જેમ અભાગી માણસના હાથમાંથી તરત જતો રહે છે, તેમ યૌવનરૂપી પક્ષી શરીરરૂપી વૃક્ષમાંથી તુરત ઊડી જાય છે. યૌવન જ્યારે જ્યારે ભારે ઊંચી સ્થિતિ પર ચડે છે, ત્યારે ત્યારે સંતાપ અને મનોરથો ભારે વૃદ્ધિ પામે છે અને તેથી મનુષ્યોનો કેવળ નાશ જ થાય છે. આ યુવાનીરૂપ રાત્રિ જ્યાં સુધી સમૂળગી મટી ગઈ નથી, ત્યાં સુધી જ રાગ અને દ્વેષરૂપી પિશાચણીઓ વિશેષે કરીને ફર્યા કરે છે. અનેક પ્રકારના વિકારોથી વ્યાપ્ત થયેલું અને ક્ષણમાત્રમાં નાશ પામનારું આ બિચારું યૌવન મરવા પડેલા પુત્ર જેવું છે. તેનો તો શોક કરવો જ ઘટે છે. જે પુરુષ આ ક્ષણભંગુર યુવાનીથી અજ્ઞાનને લીધે રાજી થાય છે, તે મહામૂઢને નરપશુ જ સમજવો જોઈએ. અજ્ઞાન અને અભિમાનથી જ પુરુષ મહોન્મત્ત યૌવનને સારરૂપ સમજીને તેમાં આસક્ત થાય છે, તે દુર્બુદ્ધિ પુરુષને થોડા દિવસમાં જ પસ્તાવો કરવાનો આવે છે. હે મહાત્મા! જેઓ યૌવનરૂપી સંકટમાંથી સહેજે પાર ઊતરી જાય છે, તેઓ જ પૃથ્વીમાં પૂજ્ય છે, તેઓ જ મહાત્માઓ છે અને તેઓ જ સાચા પુરુષો છે. કદાચ મોટા મોટા મગરોની ખાણરૂપ એવા સમુદ્રને સુખથી તરી શકાય, પણ રાગદ્વેષાદિ કલ્લોલોના બળથી છલકાતા અને દોષોથી ભરેલા અભાગિયા યૌવનને સુખથી તરી શકાય નહિ. હે મુનીશ્વર! જેમ આકાશમાં સુંદર વૃક્ષોથી શોભી રહેલું દેવતાઓના, દયાથી પ્રસંગવાળું, દયાથી દીપતું અને ફળ—પુષ્પાદિકની સંપત્તિવાળું ઉપવન જગતની અંદર બહુ જ દુર્લભ છે, તેમ આ મનુષ્યજન્મમાં પણ વિનયોથી શોભી રહેલું, મહાત્માઓના પ્રસંગવાળું દયાથી દીપતું અને સદ્‌ગુણોની સંપત્તિવાળું સુયૌવન પણ બહુ જ દુર્લભ છે.+ ૧—૪૩

विनयभूषितमार्यजनास्पदं करुणयोज्ज्वलमावलितं गुणः। इह हि दुर्लभमङ्ग सुयौवनं जगति काननमम्बरगं यथा ॥ ४३ ॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્યપ્રકરણનો 'યૌવનગર્હા' નામનો સર્ગ ૨૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૧ મો*

સ્ત્રીના શરીરની નિંદા

राम उवाच

मांसपाञ्चालिकायास्तु यन्त्रलोलेऽङ्गपञ्जरे। स्नाय्वस्थिग्रन्थिशालिन्याः स्त्रियाः किमिव शोभनम् ॥ १ ॥

રામ બોલ્યા: નસો અને હાડકાંની ગૂંથણીથી શોભનારી માંસની પૂતળીરૂપ અને યંત્રની પેઠે હાલ્યા કરતા સ્ત્રીના શરીરરૂપી પાંજરામાં તે શું સોહામણું છે? ચામડી, માંસ, લોહી અને પાણીને જુદાં પાડીને સ્ત્રીનાં નેત્રોને જુઓ તો ખરા; તેમાં રમણીય પદાર્થ કયો રહે છે? અને છતાં તે ઉપર શા માટે ફોગટનો મોહ કરીએ? સ્ત્રીનું આ શરીર બહાર કેશથી અને અંદર લોહીથી ભરેલું છે. એ અત્યંત બીભત્સ શરીરનું વિવેકીને શું પ્રયોજન છે? હે મુનિ! સર્વ પ્રાણીઓનાં જે અંગોને વસ્ત્રોથી અને ચંદન આદિનાં

+ એવી રીતે જ યુવાન પુરુષે કે યુવાન સ્ત્રીએ પોતાનું યૌવન વ્યતીત કરવું જોઈએ.

* આ એકવીસમા સર્ગમાં સ્ત્રીના શરીરની નિંદા કરવામાં આવશે.

લેપનોથી વારંવાર લાડ લડાવવામાં આવે છે, તે અંગોને અંતે તો માંસ ખાનારાં ગરંજ અને શિયાળવાં આદિ પશુઓ ફાડી જ ખાય છે. સ્ત્રીનાં જે સ્તનો ઉપર મેરુ પર્વતના શિખર ઉપરથી પડતા ગંગાજળના પ્રવાહ જેવી મોતીના હારોની હલક જોવામાં આવી હોય છે, તે જ સ્તનોને સમય પ્રાપ્ત થતાં કૂતરાંઓ સ્મશાનોના ભાગોમાં અન્નના ગોળાની પેઠે ચપોચપ ખાઈ જાય છે. લોહી, માંસ અને હાડકાંથી જ બનેલાં ઊંટનાં અંગોનાં વનમાં જે સંસ્કાર થાય છે, તે જ કામિનીનાં અંગોના પણ થાય છે. છતાં સ્ત્રી ઉપર આટઆટલો આગ્રહ આમ શા માટે હોય? હે મુનિ! સ્ત્રીનું અંગ કેવળ ઉપરથી જોતાં રમણીય છે એમ કલ્પવામાં આવે છે, પણ મને તો લાગે છે કે તે ઉપરથી પણ રમણીય નથી. કેવળ મોહને લીધે જ આ રમણીયપણું લાગે છે. મદિરા અને સ્ત્રી એ બંને મદ તથા મદનને લીધે ભારે ઉલ્લાસ આપનારાં છે અને અનેક વિકારોથી ભરેલાં છે. બંનેમાં ભેદ જ શો છે? હે મુનિ! સ્ત્રીઓરૂપી ખીલાઓમાં મદને લીધે સૂઈ ગયેલા પુરુષોરૂપ હાથીઓ શાંતિના વચનોરૂપી દૃઢ અંકુશો વાગવા છતાં જાગ્રત થતા નથી. પાપરૂપ અગ્નિની જ્વાળાઓરૂપ સ્ત્રીઓ કેશરૂપી કાજળ ધારણ કરે છે, સ્પર્શ કરવામાં અશક્ય છે ને આંખને પ્રિયકારી છે અને તેઓ પુરુષને ખડની પેઠે બાળી નાખે છે. ઉપરથી રસવાળી જણાતી છતાં વાસ્તવિક રીતે રસ વિનાની (એટલે ઉપરથી સુંદર દેખાતી છતાં પરિણામે દારુણ ફળ આપનારી સ્ત્રીઓ છેટે સળગતા નરકરૂપ અગ્નિઓને પણ લાકડાંની પેઠે ઉત્તેજન આપે છે.) સ્ત્રીરૂપ લાંબી રાત્રિ કે જેમાં ચોટલારૂપ અંધકાર ફેલાયો છે, ચળકતી આંખોરૂપ તારાઓ છે, મુખરૂપી પૂર્ણચંદ્રનું બિંબ છે, તેમાં હાસ્યરૂપ પુષ્પોના સમૂહનો ઉઘાડ છે. અને તેમાં પુરુષો ક્રીડા કરવામાં ચપળ થાય છે. તે અનેક કાર્યોનો વિઘાત કરનારી છે અને બુદ્ધિને અત્યંત મોહ ઉપજાવનારી છે. કાંતા એ વિષલતા છે. પુષ્પથી (રજસ્વલાપણાથી અને ફૂલથી) તે મનોહર તથા મધુર લાગે છે, હાથરૂપી પાંદડાંઓથી તે શોભે છે, આંખોના વિલાસરૂપ ભ્રમરોને તે ધારે છે, સ્તનરૂપી ગુચ્છોને તે ધારણ કરે છે, ફૂલના કેસરાઓને લીધે તે ગૌરાંગી છે અને માણસોને મારવામાં તે તત્પર રહે છે. તે લોકોને ઉન્મત્ત અને પરવશ કરી નાખે છે. ખોટા સત્કારરૂપ શ્વાસથી જાર પુરુષોરૂપી સર્પોનો વિનાશ કરવામાં ઉત્કંઠા ધરનારી એ સ્ત્રીરૂપ રીંછડી પુરુષરૂપ સર્પને બળાત્કારથી સુમાર્ગરૂપી રાફડામાંથી બહાર કાઢે છે.* કામદેવ નામના ભિલ્લે મૂઢ ચિત્તાવાળા પુરુષોરૂપી પક્ષીઓને બાંધી લેવા માટે આ સ્ત્રીરૂપી જાળ પાથરી છે. હે મહારાજ! સ્ત્રીરૂપી મોટા ખીલામાં રતિરૂપ સાંકળથી બંધાયેલો મનરૂપી મદગળ માતંગ મૂંગાની પેઠે ઊભો રહે છે. જન્મરૂપી ખાબોચિયામાં પડેલાં અને ધનરૂપી કાદવમાં લોટતાં પુરુષોરૂપી માછલાંઓ માટે નીચ વાસનારૂપ દોરીવાળી સ્ત્રીરૂપ એક કુંઢી(ગલ) છે. ઘોડાર જેમ ઘોડાને, ખીલો જેમ હાથીને અને મંત્ર જેમ સર્પને બંધનકારક છે, તેમ સ્ત્રી પુરુષોને બંધન આપનારી છે. હે મુનિ! અનેક રસોવાળી આ બ્રહ્માંડરૂપી વિચિત્ર ભૂમિ અહીં સ્ત્રીના આશ્રયથી જ ભારે દૃઢ સ્થિતિ પામી છે. સઘળા દોષોરૂપી રત્નોના દૃઢ ડાબલારૂપ અને દુ:ખોની સાંકળરૂપ એ સ્ત્રીનું મારે કદી પણ કશું પ્રયોજન નથી. સ્ત્રીનાં સ્તન, નેત્ર, નિતંબ અને ભ્રમણ એ બધાં તુચ્છ છે અને માત્ર માંસરૂપી જ સારવાળાં છે; તેમને હું શું કરું? હે મુનિ! સ્ત્રીના શરીરમાં અહીં માંસ છે, અહીં લોહી છે, તો ત્યારે હાડકાં પણ છે. ગણ્યા દહાડામાં જ એ શરીર વીંખાઈ જાય છે. હે પિતા! સ્થૂલ બુદ્ધિવાળા પુરુષો જે પ્રિયાઓને બહુ લાડ લડાવે છે, તે જ પ્રિયાઓ પાછી અંગેઅંગ વીંખાઈ જઈને સ્મશાનમાં સૂએ છે. હે બ્રહ્મન્! સ્ત્રીઓનાં

* રીંછડી પોતાના ફૂંફાડાથી સર્પને રાફડામાંથી બહાર કાઢી ખાઈ જાય છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે.

જે મુખ ઉપર પતિએ અત્યંત સ્નેહપૂર્વક ચંદન આદિનાં ચિત્રો આલેખ્યાં હોય છે, તે જ મુખ પાછું જંગલમાં સુકાયા કરે છે. કંઈક દહાડે સ્ત્રીના કેશ મસાણમાં વૃક્ષો ઉપર ભૂખરા ચમરના વાળની જેમ લટક્યા કરે છે; અને તેનાં હાડકાં ટુકડે ટુકડા થઈને પૃથ્વી પરના ઝીણા ઝીણા તારાઓ જેવાં લાગે છે. સ્ત્રીનો પ્રાણરૂપી પવન આકાશમાં જતો રહે છે, તેની ચામડીને શિયાળવાં ખાઈ જાય છે, તેનું લોહી ધૂળથી સુકાઈ જાય છે અથવા તે લોહીને અનેક માંસાહારી પશુ—પક્ષીઓ પી જાય છે. હે લોકો! સ્ત્રીઓનાં અંગોની આ જે સ્થિતિ થોડા દિવસોમાં જ થનારી છે, તે મેં તમને કહી સંભળાવી. આમ છતાં તમે કેમ ભ્રાંતિને જ અનુસર્યા કરો છો? 'સ્ત્રી' નામનું આ ઓઠું પંચમહાભૂતોના સંઘાતથી બનેલું છે. બુદ્ધિમાન પુરુષ 'એમાં રસ છે,' એવી ભૂલથી તેના ઉપર કેમ દોડે છે? સ્ત્રીની ચિંતા વગડાઉ લતા જેવી છે. તે આસપાસની વિપત્તિઓરૂપી શાખાઓથી ઘાટી છે, શોક તથા તાપ આદિ કડવાં તથા ખાટાં ફળોવાળી છે અને દિવસે દિવસે ઊંચી જ વધતી રહી છે. ઘાટી તૃષ્ણાથી આંધળું અને વ્યાકુળ થયેલું ચિત્ત ટોળામાંથી છૂટા પડેલા મૃગની પેઠે 'ક્યાં જાઉં અને કેમ કરું' એવા પ્રકારની ચિંતાથી અત્યંત મૂઝાઈ જાય છે. વિંધ્યાચળમાં જેમ હાથી હાથિણીના લોભમાં લલચાઈને ખાડામાં સપડાઈ જાય છે, તેમ તરુણ પુરુષ તરુણ સ્ત્રીના લોભમાં લલચાઈ મહાન શોક પામે છે. જેને સ્ત્રી હોય છે તેને ભોગની ઈચ્છા રહે છે, પણ સ્ત્રી વગરનાને ભોગનું સ્થળ ક્યાં હોય? સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવાથી જગતનો ત્યાગ થાય છે અને જગતનો ત્યાગ થવાથી સુખ સાંપડે છે. ભોગો તો માત્ર ઉપર ઉપરથી જ રમણીય લાગે છે. તેઓ બહુ જ દુસ્તર છે અને ભમરાઓની પાંખોના મૂળની પેઠે અત્યંત ચંચળ છે. હે બ્રહ્મન્ મરણ, રોગ અને ઘડપણ આદિની બીકને લીધે હું તેમને વિષે આસક્ત થતો નથી; હું તો શાંત રહું છું અને પ્રયત્નપૂર્વક પેરમ પદ પામવા માટે મનમાં ઉત્કંઠા રાખું છું. ૧–૩૬

आपातमात्ररमणेषु सुदुस्तरेषु भोगेषु नाऽहमलिपक्षतिचञ्चलेषु। ब्रह्मन् रमे मरणरोगजरादिभीत्या शाम्याम्यहं परमुपैमि पदं प्रयत्नात्॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્યપ્રકરણનો 'સ્ત્રીજુગુપ્સા'* નામનો સર્ગ ૨૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૨ મો§

વૃદ્ધપણાની નિંદા

राम उवाच

अपर्याप्तं हि बालत्वं बलात्पिबति यौवनम्। यौवनं न जरा पश्चात्पश्य कर्कशतां मिथः॥१॥

રામ બોલ્યા: બાલ્યાવસ્થાના રમત આદિના અભિલાષ હજી તો પૂરા થયા નથી, ત્યાં તો યૌવન તેને ગળી જાય છે. પછી યૌવનના પણ ભોગ ભોગવવાના અભિલાષ પૂરા ન થયા હોય ત્યાં જરાવસ્થા તેને ગળી જાય છે. જુઓ તો ખરા! આ અવસ્થાઓ પણ પરસ્પર કેવી ક્રૂરતા રાખે છે? જેમ વજ્ર જેવું હિમ કમળનો નાશ કરે છે, વાવંટોળ જેમ શરદૃઋતુના કમળનો નાશ કરે છે અને નદી જેમ કાંઠા ઉપરનાં વૃક્ષોનો નાશ કરે છે, તેમ વૃદ્ધાવસ્થા દેહનો નાશ કરે છે. જેમ ખાવામાં આવેલું ઝેર તરત દેહના રૂપને બગાડી નાખે છે, તેમ સઘળાં અંગોને જર્જરિત કરનારી અને ઘરડા રૂપવાળી જરાવસ્થા તરત દેહના રૂપને બગાડી નાખે છે. જરાવસ્થાથી જેનાં શરીર જીર્ણ થઈ ગયાં છે અને તેથી જેનાં સઘળાં અંગો શિથિલ તથા લાંબાં થઈ ગયાં હોય છે, તે પુરુષને સ્ત્રીઓ ઊંટ જેવો ગણે છે. સહજમાં દીનતા આપનારી

---

* મુમુક્ષુ પુરુષના હૃદયમાં અનાદિકાળથી રહેલી સ્ત્રી શરીરના રમણીયપણાની ભ્રાંતિ દૂર કરવા જેમ સ્ત્રીશરીરના દોષો દેખાડયા, તેમ મુમુક્ષુ સ્ત્રીએ પુરુષ-શરીરના રમણીયપણાની ભ્રાંતિ દૂર કરવા પુરુષ શરીરના દોષોને જોવા.

§ આ બાવીસમા સર્ગમાં ઘડપણની નિંદા કરવામાં આવશે.

જરાવસ્થા જ્યારે માણસને પકડી પાડે છે, ત્યારે શોકથી પરાભવ પામેલી સ્ત્રીની પેઠે બુદ્ધિ તે માણસને છોડીને નાસી જાય છે. દાસો, પુત્રો, સ્ત્રીઓ, બાંધવો તથા સંબંધીઓ જેમ ઘેલાં માણસની હાંસી કરે છે, તેમ તેઓ વૃદ્ધાવસ્થાએ ધ્રૂજાવેલા માણસની પણ હાંસી કરે છે. જોવા પણ ન ગમે એવા, ખળખળી ગયેલા, રાંકપણું પામેલા અને સદ્‌ગુણ તથા શકિતથી રહિત થયેલા વૃદ્ધ પુરુષરૂપી જીર્ણ ઝાડ ઉપર મહાન તૃષ્ણારૂપી ગીધપક્ષી આવીને બેસે છે. દીનતા આદિ દોષોથી ભરેલી, લાંબી, હૃદયમાં બળતરા આપનારી અને સઘળી આપત્તિઓની મુખ્ય સખી એવી એ તૃષ્ણા ઘડપણમાં વધે છે. 'હાય! હાય! હવે પરલોક માટે મારે શું કરવું?' એવી ચિંતાથી અત્યંત દારુણ અને જેનો ઉપાય બની શકે નહિ એવો ભય ઘડપણમાં વધે છે. 'હું રાંક કોણ માત્ર છું? હું શું કરું? હું કેવી રીતે કરું? હવે તો હું મૂંગો જ બેસી રહું' એવા પ્રકારની દીનતા ઘડપણમાં આવવા લાગે છે. 'મારાં સંબંધીઓ મને કેવી રીતે ખાવાનું આપશે? ક્યારે આપશે અને કેવુંક સ્વાદિષ્ટ આપશે?' એવી એવી ચિંતાઓથી આ વૃદ્ધાવસ્થા ઘરડા માણસના ચિત્તને બાળ્યા કરે છે. ઘડપણમાં ખાવાની તૃષ્ણા ઘણી જ વધે છે, પણ ખાઈ શકાતું નથી અને અશકતપણાને લીધે વૃદ્ધનું હૃદય બળ્યા કરે છે. જેમાં પોતે નિવાસ કર્યો છે તે દેહરૂપી વૃક્ષને મળમૂત્રાદિકથી બગાડનારી અને કાયારૂપી વૃક્ષને માથે બેઠેલી જરારૂપ બુઢ્ઢી બગલી રોગરૂપી સર્પોથી ઘેરાઈને ચીસો પાડે છે. ત્યાં તો મૂર્ચ્છારૂપી અંધકારને ઈચ્છનારો મૃત્યુરૂપી ઘુવડ ત્યાં ક્યાંકથી આવી પહોંચેલો જણાય છે. જેમ સાયંસંધ્યાને પ્રકટ થયેલી જોઈ અંધકાર તેની પછવાડે દોડયો આવે છે, તેમ શરીરમાં જરાને પ્રકટ થયેલી જોઈને મૃત્યુ તેની પછવાડે દોડયું આવે છે. હે મુનિ! દેહરૂપી ઝાડને વૃદ્ધાવસ્થારૂપી ફૂલ બેઠાં છે, એ દૂરથી પણ જોઈને મરણરૂપી વાંદરો તેના ઉપર વેગપૂર્વક તરાપ મારે છે. કદાચ ઉજ્જડ નગર પણ શોભે, કપાઈ ગયેલી લતાઓવાળું ઝાડ પણ શોભે અને વરસાદ વિનાનો દેશ પણ શોભે, પરંતુ જરાથી જર્જરિત થયેલો દેહ કદી શોભતો નથી. ઉધરસરૂપી રણકારા કરતી જરારૂપ ગીધ પંખણી માણસરૂપી માંસને ક્ષણમાત્રમાં ગળી જવા માટે તેના ઉપર ઝડપભેર તરાપ મારે છે. જેમ કોઈ નાની છોકરી કમળને જોતાં જ આતુર થઈને બે ઘડીમાં તેને માથેથી પકડીને ચીરી નાખે છે, તેમ વૃદ્ધાવસ્થા દેહને જોતાં જ આતુર બનીને જરા વારમાં તેને માથેથી પકડીને ચીરી નાખે છે. જેમ સિસકારા કરાવનારો અને ધૂળથી ખરડ થયેલો શિયાળાનો પવન ઝાડનાં પાંદડાંને જર્જરિત કરીને ફાડી નાખે છે, તેમ સિસકારા કરાવનારી અને રોગરૂપી ધૂળથી ખરડ થયેલી આ વૃદ્ધાવસ્થા શરીરને જર્જરિત કરી ફાડી નાખે છે. જરાની ઝપટથી જર્જરિત થયેલો દેહ હિમના સમૂહો પડવાથી કરમાઈ ગયેલા કમળ જેવો લાગે છે. જરારૂપ ચાંદની જ્યાં માથારૂપી પર્વત ઉપર ઉદય પામે છે, ત્યાં તે વાયુ અને ઉધરસરૂપ રાત્રિવિકાસી કમળોને પ્રફુલ્લિત કરી દે છે. માણસના માથારૂપ કોળાને પાકેલું અને જરારૂપી ખારથી ભૂખરું થયેલું જોઈને તેના પર સ્વામિત્વ ધરાવનારો કાળ તેને ખાઈ જાય છે. જ્યારે આયુષ્યરૂપી પ્રવાહ મહાવેગથી ચાલવા લાગે છે, ત્યારે જરારૂપી જાહ્નવી આ શરીરરૂપી કાંઠે રહેલાં વૃક્ષોનાં મૂળોને મહાઉદ્યોગપૂર્વક કાપવા માંડે છે. શરીરરૂપી માંસને ખાવા ઈચ્છતી જરારૂપી મહાઉદ્ધત બિલાડી વિષયરૂપી ખાડાને ખોદનારા યૌવનરૂપી ઉંદરને ખાઈ જાય છે અને અત્યંત આનંદમાં આવી જાય છે. આ દેહરૂપી જંગલમાં જરારૂપ શિયાળ ચીસો પાડે છે, ત્યારે જેવું ભૂંડું થાય છે તેવું ભૂંડું જગતમાં બીજા કોઈ પણ ઉત્પાતથી થતું નથી. ઉધરસ તથા શ્વાસરૂપ છિમછિમાટવાળી અને દુઃખરૂપી ધુમાડાથી મૂંઝવી દેનારી આ જરારૂપી જ્વાળા જેના શરીરમાં બળતી હોય તેને બળેલો જ સમજવો. હે પિતા!

જેનાં પાંદડાં ધોળાં થઈ ગયાં હોય છે એવી પાતળી ફૂલવેલ જેમ જીર્ણતાથી વાંકી વળી જાય છે, તેમ જેના અવયવો ફિક્કા પડી ગયા હોય છે, એવી માણસોની આ પાતળી દેહરૂપી વેલ ઘડપણથી વાંકી વળી જાય છે. હે મુનિ! મરણરૂપી માતંગ જરારૂપી કપૂરથી ધોળી થયેલી કાયારૂપી કેળવૃક્ષને તુરત ઉખેડી નાખે છે. હે મુનિ! મરણરૂપી રાજા આવવાને સજ્જ થાય છે, ત્યારે જરારૂપી ધોળા ચામરવાળી રોગો તથા ઉદ્વેગોની સેના આગળથી જ નીકળે છે. હે મુનિ! જુઓ, જેઓ કોઈ પણ શત્રુઓથી યુદ્ધમાં જિતાયા ન હોય અને પર્વતની ગુફામાં પેસી ગયા હોય, તેઓ પણ જરારૂપ બુઢ્ઢી રાક્ષસીથી થોડી વારમાં જિતાઈ જાય છે. જરારૂપી હિમ પડવાથી શરીરરૂપી ઘર વાંકું વળી જાય છે અને ઈન્દ્રિયરૂપી બાળકો તેમાં કાંઈ પણ ક્રિયા કરી શકતાં નથી. લાકડીરૂપ ત્રીજા પગવાળી અને વારંવાર ઠેસો ખાતી જરારૂપી બુઢ્ઢી વેશ્યા ઉધરસ અને અધોવાયુરૂપ મૃદંગ વાગતાં નાચ્યા કરે છે. આ સંસારરૂપી રાજાને વ્યવહાર કરવાના ગંધોથી* ભરેલી દેહરૂપી સભામાં માથા પર રહેલી જરારૂપી ચામરની શોભા ઝળકી રહે છે. હે મુનિ! જીવિતની આશારૂપ તળાવમાં રહેલું શરીરરૂપી નગર વૃદ્ધાવસ્થારૂપી ચંદ્રના ઉદયથી ધોળું થઈ જાય છે, એટલે તરત જ મરણરૂપી કુમુદ તેમાં ખીલી આવે છે. જરારૂપી કળીચૂનાના લીંપણથી ધોળા થયેલા શરીરરૂપી અંતઃપુરમાં અશકિત, પીડા અને આપદા એ ત્રણ રાણીઓ ઘણા સુખથી રહે છે. હે મુનિ! પ્રાણીઓનાં શરીરોમાં મરણના અગ્રણીરૂપ ઘડપણ અવશ્ય આવીને પોતાનો પ્રભાવ દેખાડે છે. એવા શરીરમાં મને મંદમતિવાળાને શો વિશ્વાસ આવે? હે પિતા ઘડપણ આવ્યા છતાં પણ જીવવું, એવો દુરાગ્રહ આ દુઃખમય જીવિતમાં રાખવો વ્યર્થ જ છે; કારણ કે જગતમાં કોઈથી પણ નહિ જિતાયેલી એ વૃદ્ધાવસ્થા માણસોના સઘળા મનોરથોને ધૂળધાણી કરી નાખે છે. ૧—૩૮

किं तेन दुर्जीवितदुर्ग्रहेण जरागतेनाऽपि हि जीव्यते यत्। जरा जगत्यामजिता जनानां सर्वैषणास्ताश्च तिरस्करोति ॥३८॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્યપ્રકરણનો 'જરાજુગુપ્સા,'* નામનો સર્ગ ૨૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૩ મો÷

કાળવર્ણન

राम उवाच

विकल्पकल्पनानल्पजल्पितैरल्पबुद्धिभिः ।
भेदैरुद्धरतां नीतः संसारकुहरे भ्रमः ॥१॥

રામ બોલ્યા: અનેક જાતના લાભોની કલ્પના સંબંધી ઘણી ઘણી વાતો કરનારા દેહાભિમાની લોકોએ શત્રુમિત્ર અને રાગદ્વેષ આદિ અનેક ભેદોથી આ બ્રહ્માંડના છિદ્રમાં ખોટી પકડને અત્યંત દૃઢ કરી મૂકી છે. જાળની પેઠે દૂરથી પણ ખેંચી લઈને બાંધી દેનારા વિષયોના પાંજરા જેવા આ દેહમાં વિવેકી પુરુષોને કેમ જ વિશ્વાસ આવે? એ તો બાળક જ અરીસામાં પ્રતિબિંબિત થયેલાં ફળને ખાવાની ઈચ્છા કરે. કેટલાકને આવા ક્ષુદ્ર સંસારમાં તુચ્છ સુખની આશા હોય છે; પણ કાળરૂપી ઉંદર તે આશારૂપી તંતુને અપશેષે કાતરી નાખે છે. વડવાનલ જેમ સમુદ્રને ગળી જાય છે તેમ આ સર્વભક્ષી કાળ આ જગતમાં જન્મ પામેલી એકેએક વસ્તુને ગળી જાય છે. કાળરૂપી ભયંકર મહેશ્વર એકસરખી રીતે આ સઘળા દૃશ્ય પદાર્થોની સ્થિતિનો કોળિયો કરી જવા માટે સજ્જ થઈ રહે છે. અનંત બ્રહ્માંડોને ગળી જનારો અને

* ચંદન આદિ સુગંધો અને અધોવાયુ આદિ દુર્ગંધો.

* વૃદ્ધાવસ્થામાં કાંઈ પણ પારમાર્થિક સાધનો સાધી શકવાનો પ્રાયશઃ સંભવ નથી, માટે વિવેકીએ ઉપર કહેલા દોષોવાળી વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં પહેલાં જ પારમાર્થિક સાધનો સાધી લેવાં.

÷ આ ત્રેવીસમા સર્ગમાં સર્વ પ્રાણીઓની અનેક ક્રિયાઓને કરનારા કાળનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

જગતમાં વ્યાપી રહેલો આ કાળરૂપી દેવ મોટા મોટા પુરુષોને તોડવામાં પણ ઘડીની ઢીલ કરતો નથી. વાસ્તવિક રીતે અલક્ષ્ય રૂપવાળો છતાં યુગ, સંવત્સર તથા કલ્પ આદિ રૂપોથી કાંઈક પ્રકટવા પામેલો એ કાળ સર્વ જગતને વશ કરીને રહ્યો છે. જેમ સર્પોને ગરુડ ગળી ગયો હતો, તેમ આ કાળ જેઓ રૂપવાળા હતા, જેઓ સારાં કામ કરનારા હતા અને જેઓ મેરુપર્વત સમાન ભારે હતા, તેમને પણ ગળી ગયો છે. નિર્દય, પથરા જેવો કઠિન, વાઘ જેવો ક્રૂર, કરવત જેવો કર્કશ, કંગાળ અને અધમ એવો આ કાળ, જેને ગળી જતો નથી એવી કોઈ વસ્તુ આજ સુધી થઈ નથી. સર્વને કોળિયારૂપ કરવામાંજ તત્પર થનારો આ બહુભક્ષી કાળ પર્વતોને પણ ખાઈ જાય છે. અને એમ અનંત બ્રહ્માંડોને ખાવા છતાં પણ તે ધરાતો નથી. નટની પેઠે અનેક રૂપો ધારણ કરીને આ કાળ સંસારરૂપી નાટકમાં તે તે વસ્તુઓનું હરણ કરે છે, તેમનો વિનાશ કરે છે, તેમની નવી ઉત્પત્તિ કરે છે, તેમને ખાઈ જાય છે અને તેમનું ઉચ્છેદન કરે છે. પોપટ જેમ દાડમનાં બીજોને ફોલી ફોલીને ખાઈ જાય છે, તેમ કાળ જગતમાં જુદા જુદા રહેલા પદાર્થોને વીંખી વીંખીને નિરંતર ખાયા કરે છે. વૃદ્ધિ પામેલા લોકોરૂપી કમળોના વનમાં રહેલો અને પાપ-પુણ્યરૂપી દંતૂશળની અણીઓથી પ્રાણીઓરૂપી પાંદડાંઓને છૂંદી નાખતો આ કાળરૂપી હાથી સર્વદા ગાજ્યા જ કરે છે. જેમનું મૂળ બ્રહ્મા છે અને મોટા દેવતાઓ ફળ છે, એવાં બ્રહ્માંડોરૂપી વૃક્ષોવાળા બ્રહ્મરૂપી વિશાળ વનમાં કાળ ચારે બાજુ વ્યાપીને રહેલો છે. રાત્રિઓરૂપી ભમરાવાળાં અને દિવસરૂપી ફૂલવાળાં વર્ષો, કલ્પો તથા તેમના અંતર્ગત કળારૂપ લતાઓની પૂર્ણ રચના કર્યા કરતો આ કાળરૂપી પુરુષ કદી પણ કાયર થતો નથી. હે મુનિ! આ ધુતારાઓના શિરોમણિરૂપ કાળ, ભેદતાં ભેદાતો નથી, બાળતાં બળતો નથી અને દેખાતાં છતાં પણ દેખાતો નથી. વિસ્તાર પામેલો આ કાળ ભારે ભારે મનોરથની પેઠે એક પલકારામાં કોઈ વસ્તુને એકદમ ઉત્પન્ન કરે છે અને કોઈ વસ્તુનો એકદમ નાશ કરી નાખે છે. કથોલી રીતભાતવાળી અને પ્રાણીઓનાં કષ્ટથી જ પુષ્ટ થતી પોતાની ચેષ્ટાથી આ કાળ દેહાદિકના અધ્યાસવાળા જીવોને સ્વર્ગ તથા નરક આદિમાં ફેરવ્યા કરે છે. પોતાનો સ્વભાવ કેવળ પેટ ભરવાનો જ હોવાથી એ કાળ ખડ, ધૂળ, ઈન્દ્ર, મેરુ, પાંદડાં અને સમુદ્ર વગેરે સઘળા પદાર્થોને ગળી જવા સારુ સજ્જ રહે છે. આ કાળમાં જ પૂરું ક્રૂરપણું છે, પૂરું લોભીપણું છે, પૂરું દુર્ભાગ્યપણું છે. અને પૂરું ચપળપણું છે. જેમ બાળક બે દડા ઉછાળી ઉછાળીને પોતાના આંગણામાં રમે છે, તેમ કાળ પણ જાણે પોતાની લીલાથી સૂર્ય તથા ચંદ્રને ઉછાળી ઉછાળીને આકાશમાં રમે છે. કલ્પ પૂરો થાય છે ત્યારે એ કાળરૂપી કાપાલિક સઘળાં પ્રાણીઓનો વિનાશ કરીને અને પગ સુધી તેમનાં હાડકાંની માળાઓ પહેરીને નાચ્યા કરે છે. પ્રલયકાળમાં નિરંકુશ આચરણવાળા એ કાળનાં અંગોમાંથી નીકળેલા પવનોને લીધે મેરુપર્વત આકાશમાં ભોજપત્રની પેઠે ઊડયા કરે છે. એ કાળ રુદ્ર થઈને પાછો ઈન્દ્ર, બ્રહ્મા, શુક્ર તથા કુબેરરૂપ થાય છે; અને વળી પાછો કોઈ રૂપ નહિ એવો થઈ જાય છે. જેમ સમુદ્ર પોતાનામાં ઊઠતા અને બેસી જતા તરંગોને રાત્રિદિવસ ધારણ કરે છે, તેમ કાળ પોતાનામાં નિરંતર ઉત્પન્ન થતી અને નિરંતર પ્રલય પામતી અનેક દેખાવવાળી સૃષ્ટિઓ ધારણ કરે છે. જેમ કોઈ માણસ વૃક્ષોમાંથી પાકાં ફળોને પાડયા કરે છે, તેમ કાળ મહાકલ્પોમાંથી પાકેલા દેવ તથા દૈત્યોના સમૂહોને પાડયા કરે છે. આ કાળ બ્રહ્માંડોરૂપી ફળોવાળું 'ઊંબરા'નું એક મહાવૃક્ષ છે. તે ફળો વારંવાર પડયા કરે છે અને તેમાં પ્રાણીઓરૂપી મચ્છરો ગણગણ્યાં કરે છે. પ્રાણીઓની ક્રિયારૂપ પ્રિયતમાની સાથે રહીને આ કાળ બ્રહ્મરૂપી ચાંદનીને લીધે પ્રફુલ્લિત

થયેલી જગતરૂપ કુમુદિનીથી પોતાના શરીરને વિનોદ કરાવે છે. જેમ મોટો પર્વત અનંત તથા અપાર બ્રહ્મરૂપી પાયાથી પોતાના ઊંચા શરીરને ટેકવીને રહે છે, તેમ કાળ પણ અનંત અને અપાર બ્રહ્મરૂપી પાયાથી પોતાના ઊંચા શરીરને ટેકવીને રહ્યો છે. આ કાળ કોઈ સ્થળે અંધારા જેવું કાળું કાર્ય કરે છે, કોઈ સ્થળે વિસ્તારવાળું ઊજળું કાર્ય કરે છે અને કોઈ સ્થળે એ બંનેથી જુદા જ સ્વભાવવાળું કાર્ય કર્યા કરે છે. જેમ માણસ બહુ જ બોજાવાળી પૃથ્વી પર પગ ટેકવીને રહે છે, તેમ કાળ પણ જેમાં અનંત પ્રાણીઓના સંસારોનો લય થાય છે એવી બ્રહ્મની દૃઢ સત્તા પર સ્થિર પગે રહ્યો છે. એ કાળ કોઈ રીતે કાયર થતો નથી, કોઈના પર પ્રેમ કરતો નથી, એ આવતો નથી, જતો નથી અને સેંકડો મહાકલ્પ વીતતાં પણ એ અસ્ત કે ઉદય પામતો નથી. કાળજી ધર્યા વગર ભારે અનાસ્થાથી (બેદરકારીથી) જગતમાં ફેરફાર કરવાની રમત કરીને જ તે પોતાના વિશાળ શરીરને રાજી રાખ્યા કરે છે. એ કાળ રાત્રિરૂપી કાદવમાંથી ઉત્પન્ન થનારાં અને વાદળાંરૂપી ભ્રમરોવાળી દિવસોરૂપી રાતાં કમળોની પંક્તિને પોતાના સ્વરૂપરૂપી તળાવમાં પ્રકટ કર્યા કરે છે. કાળરૂપી લોભી ધૂળધોયો રાત્રિરૂપી કાળી અને જૂની સાવરણી લઈને મેરુ પર્વતની પાસે વીખરાયેલા સૂર્યના પ્રકાશરૂપી સોનાના ભૂકાને ઉસરડયા કરે છે. કૃપણપણાને લીધે તે કાળ પોતાની ચેષ્ટારૂપ આંગળીથી સૂર્યરૂપી દીવીને ખૂણાઓમાં ફેરવ્યા કરે છે અને જગતરૂપી ઘરમાં કોઈ વસ્તુ કયાં પડી છે તેની ખોળમાં રહે છે. દિવસરૂપી મટકાંવાળા સૂર્યરૂપી નેત્રથી જોઈને એ કાળ જગતરૂપી જૂના વનમાંથી બહુ જ પાકેલાં લોકપાલોરૂપી ફળો ખાયા કરે છે. જગતરૂપી જૂની ઝૂંપડીમાં વીખરાયેલા ગુણવાન લોકરૂપી મણિઓને એ કાળ અનુક્રમે ઘણી ઊંડાઈવાળા મૃત્યુરૂપી ડાબલામાં નાખતો જાય છે. ઉત્તમ લોકોરૂપી રત્નોનો જે હાર ગુણોના* સમાગમથી અત્યંત તેજસ્વી થાય છે, તેને કાળ પોતાના અંગમાં શણગારની પેઠે ધારણ કરે છે અને વળી તેને કાપી નાખે છે. આ ચપળ કાળ દિવસરૂપી હંસોએ અનુસરેલી અને તારાઓરૂપી કેસરવાળી રાત્રિરૂપી કાળાં કમળોની માળાને નિરંતર કંકણની પેઠે ધારણ કરી રહ્યો છે. એ કાળરૂપી કસાઈ પર્વત, સમુદ્ર, સ્વર્ગ અને પૃથ્વીરૂપ ચાર શિંગડાંવાળા જગતરૂપી ઘેટાંઓને માર્યા કરે છે અને પ્રત્યેક દિવસે તારાઓરૂપી લોહીના છાંટાઓ જોઈને તેમને પણ ચાટી જાય છે. ચંદ્રની પેઠે જુવાનીરૂપ કમલિનીને સંકોચ આપનારો અને કેસરી સિંહની પેઠે આયુષ્યરૂપી હાથીઓને ફાડી નાખનારો આ કાળ જેનું હરણ કરતો ન હોય એવી તુચ્છ કે અતુચ્છ કોઈ પણ વસ્તુ નથી. જીવોને ચૂર્ણરૂપ કરીને મૃત્યુના મુખમાં નાખનારા પ્રલયરૂપી ક્રીડાવિલાસ કરીને કાળ પોતે કાર્ય પદાર્થોના અભાવવાળો થાય છે. પ્રલય વખતે તે અજ્ઞાનરૂપ પદાર્થનો પ્રકાશ કરનારા બ્રહ્મચૈતન્યથી નિજ સ્વરૂપમાં વિશ્રાંતિ લે છે એટલે તેનાથી તે જુદો જ પ્રતીત થતો નથી. એ પ્રમાણે પ્રલયમાં વિશ્રાંતિ લઈ તે પાછો સૃષ્ટિના સમયમાં પોતે જ જગતનો કર્તા, ભોક્તા, સંહાર કરનાર અને સ્મરણ કરનાર આદિ સઘળાં રૂપવાળો થાય છે. સકળ બુદ્ધિથી પણ જેમનાં રહસ્યને કોઈ કળી શકતું નથી એવાં સારાંનરસાં સઘળા પ્રકારનાં શરીરોને પ્રકટ કરતો અને વળી તેમને તરત જ લીન કરી નાખતો, આ કાળ અહીં ક્રીડા કર્યા જ કરે છે. સર્વ લોકોમાં એ કાળનું બળ પ્રસિદ્ધ જ છે.+૧-૪૫

सकलमप्यकलाकलितान्तरं सुभगदुर्भगरूपधरं वपुः । प्रकटयन्सहसैव च गोपयन् विलसतीह हि कालबलं नृषु ॥४५॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્યપ્રકરણનો 'કાલાપવાદ' નામનો સર્ગ ૨૩ મો સમાપ્ત

---

* વિદ્યા આદિ સદ્ગુણો અને દોરાઓ.

\+ એવા બળવાન કાળનું સ્મરણ રાખી મુમુક્ષુએ પોતાના આત્માનો સાક્ષાત્કાર જેમ બને તેમ શીઘ્ર કરી લેવો જોઈએ.

સર્ગ ૨૪ મો†

કાળનું રાજકુમારરૂપે વર્ણન

राम उवाच

अस्योद्दामरलोलस्य दूरास्तसकलापदः ।
संसारे राजपुत्रस्य कालस्याऽकलितौजसः ॥१॥

રામ બોલ્યા: પરમાત્મારૂપ રાજાનો પુત્ર આ કાળ છે. સઘળી આપત્તિઓ તેનાથી દૂર રહી છે અને તેનાં પરાક્રમ અપાર છે. હું તેના ચરિત્રનું વર્ણન કરું છું. જગતરૂપી જૂના જંગલનાં જાળામાં એ કાળ રાંક અને મૂઢ પ્રાણીઓરૂપી મૃગના સમૂહનો નાશ કરવારૂપ મૃગયા રમ્યા કરે છે. જેના એક ભાગમાં વડવાનલરૂપી સુંદર કમળ શોભ્યા કરે છે એવો પ્રલયકાળનો મહાસાગર એને રમવાની સુંદર નદીરૂપ છે. કડવા, તીખા તથા ખાટા રસોવાળાં તથા દહીંદૂધના સાગરોવાળાં વાસી જગતોથી એને સવારના શિરામણનું કામ ચાલે છે. સઘળી દેવીઓ સાથેની જે કાળરાત્રિ ચાતુરીથી ફર્યા કરે છે, જે સંસારરૂપી વનમાં વિહાર કરવા જોડાયેલી છે અને જે વાઘણની પેઠે પ્રાણીઓના સમૂહનો ઘાત કરનારી છે, તે એ કાળરૂપ રાજકુમારની પ્રિય સ્ત્રી છે. કમળ, ઉત્પલ અને કલ્હારરૂપી ઝૂલતી જાળીઓવાળી આ પૃથ્વી એ કાળના હાથમાં રહેલી રસભરેલી પીવાની પ્યાલીરૂપ છે. ગર્જના કરતો, વિકટ રીતે પંજા પછાડતો અને કેશવાળીથી વિકટ તથા પુષ્ટ ખભાવાળો નૃસિંહાવતાર એ કાળના હાથના પાંજરામાં શિકારી બાજરૂપ છે. બ્રહ્માંડોની માળાઓ પહેરી લેવાને લીધે ઘણાં તુંબડાંવાળી વીણા જેવો લાગતો અને શરદૃઋતુના આકાશ જેવી શ્યામ કાંતિવાળો સંહારભૈરવ નામનો દેવ એ કાળરૂપી રાજકુમારને રમવાના કોયલના બચ્ચારૂપ છે. નિરંતર ચકચકિત આકારવાળું અને દુ:ખોરૂપી બાણોની પંક્તિને ફેંકયા કરતું સંહારરૂપ ધનુષ એના હાથમાં ચારે બાજુ શોભ્યા કરે છે. લક્ષ્યો (નિશાનો) ફરતાં છતાં અને પોતે પણ ફરતાં છતાં લક્ષ્યોને ચીરી નાખતો, મૃગયાના વિહારમાં ભારે ચતુર, લક્ષ્યોને વીંધનારાઓમાં સર્વોપરી, જૂના જગતરૂપી વનમાં અનેક ચપળ વૃત્તિઓ કરતો આ સર્વોત્તમ કાળરૂપી રાજકુમાર અહીં ઘણી ચાલાકીથી પ્રાણીઓને માર્યા કરે છે. ૧—૧૦

अनुत्तमस्त्वधिकविलासपंडितो भ्रमच्चलन् परिविलसन् विदारयन् । जरज्जगज्जनितविलोलमर्कटः परिस्फुरद्वपुरिह काल ईहते ॥१०॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્યપ્રકરણનો 'રાજકુમાર' નામનો સર્ગ ૨૪મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૫ મો*

દૈવ અને ક્રિયારૂપ કાળનું વર્ણન

राम उवाच

अत्रैव दुर्विलासानां चूडामणिरिहापरः ।
करोत्यत्तीति लोकेऽस्मिन्दैवं कालश्च कथ्यते ॥१॥

રામ બોલ્યા: ઉપર કહેલા મહાકાળથી જુદો બીજા બે પ્રકારનો એક કાળ છે. તે મેળ વગરની રીતિવાળાઓમાં શિરોમણિ છે. તેનું પણ હું આ વિષયમાં જ વર્ણન કરું છું. આ જગતમાં જે કાળ ફળને ભોગવાવે છે, તે દૈવ કહેવાય છે; અને જે કાળ ફળને ઉત્પન્ન કરનારી ક્રિયા કરાવે છે, તે ક્રિયાકાળ કહેવાય છે. માત્ર પોતાના ચલનરૂપ એવી ક્રિયા વિના ક્રિયાકાળનું બીજું કાંઈ રૂપ, બીજું કાંઈ કામ કે બીજું કાંઈ ધારેલું જાણવામાં આવતું નથી. જેમ ગરમી હિમના સમૂહને બહુ જ ગાળી નાખે છે, તેમ એ ક્રિયાકાળ આ સઘળાં કૂણાં પ્રાણીઓને બહુ જ ગાળી નાખે છે. જે કાંઈ આ ભારે વિસ્તારવાળું જગતનું મંડળ જોવામાં આવે છે, તે એ ક્રિયાકાળની નાચવાની શાળા છે અને તેમાં એ બહુ જ નાચ્યા કરે છે. ત્રીજો દૈવ નામનો કાળ છે અને તેનું મહા દારુણ 'કૃતાંત' એવું પણ નામ છે. તે પણ કાપાલિક જેવો

† આ ચોવીસમા સર્ગમાં કાળનું રાજકુમારરૂપે વર્ણન કરવામાં આવશે.

* આ પચીસમા સર્ગમાં દૈવ અને ક્રિયારૂપ બે પ્રકારના કાળનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

વેષ ધારણ કરી ઉન્મત્તપણાથી જગતમાં નાચ્યા કરે છે. હે મુનિ! રાગી પુરુષની પેઠે બહુ જ નાચ્યા કરતા એ કૃતાંતનું નિયતિ(સર્વદા ફળનું નિશ્ચિતપણું)રૂપ સ્ત્રીમાં અત્યંત કામીપણું જોવામાં આવે છે. સંસારરૂપી વક્ષઃસ્થળ ઉપર ચંદ્રની કળા જેવો ધોળો શેષનાગ ને ત્રણે લોકમાં વહેંચાયેલો ગંગાનો પ્રવાહ, એ બંને દૈવરૂપી કાપાલિકના સવ્ય તથા અપસવ્ય જનોઈરૂપ છે. હે બ્રહ્મન્! ચંદ્રમંડળ તથા સૂર્યમંડળ એના બે હાથનાં મૂળોમાં સોનાનાં કડાંરૂપ છે અને મેરુપર્વત એના હાથમાં રમવાના કમળરૂપ છે. તારાઓરૂપ છાંટણાંઓથી વ્યાપેલું, પ્રલયના સમુદ્રના જળમાં ધોવાયેલું તથા પ્રલયના મેઘરૂપી છેડાઓવાળું આકાશ એના એક વસ્ત્રરૂપ છે. (કાપાલિક લોકો મધ્યમાં છિદ્રવાળી માત્ર એક કંથા જ ગળામાં પહેરી રાખે છે, બીજું કાંઈ વસ્ત્ર રાખતા નથી.) એવા રૂપવાળા એ દૈવરૂપી કાપાલિકની આગળ તેની નિયતિરૂપિણી કામિની નિરંતર ચાલતા આડંબરપૂર્વક અનેક કાર્યો કરતી કરતી નાચ્યા કરે છે. હે દેવ! પ્રાણીઓના નિરંતર જવાઆવવાથી ચંચળતાવાળા જગતરૂપી માંડવાની અંદર નાચ્યા કરતી અને જેની ક્રિયાશક્તિ બંધ પડતી નથી એવી એ સ્ત્રીનાં અંગોમાં અનેક ભુવનોની પંક્તિ સુંદર ઘરેણાંરૂપ છે અને પાતાળ સુધી લાંબું આકાશ એના મહાન ચોટલાના મંડળરૂપ છે. પ્રાણીઓની ચિચિયારીઓથી દીપતી તથા પાપરૂપી દોરાથી પાતાળરૂપી પગમાં બાંધેલી નરકોની પંક્તિ એની ઘૂઘરીઓરૂપ છે. યમરાજા એના લલાટરૂપ છે અને તેમાં પ્રાણીઓનાં કર્મોની સંખ્યા જણાવનાર ચિત્રગુપ્તરૂપી કસ્તૂરીની ટીપકી છે. એ દેવી પોતાના પતિદેવરૂપ કાપાલિકના અભિપ્રાયને અનુસરીને પ્રલયના સમયોમાં ભારે આડંબરથી પર્વતો ફાડવાના મોટા કડાકા કરીને નાચે છે. આમ સર્વનો સંહાર કરનારી એ નિયતિ નૃત્ય કરી રહી છે, ત્યારે તેની પાછળ કાર્તિકસ્વામીના મરી ગયેલા મોરનાં લટકી રહેલાં પીંછાં ઊડઊડ કરે છે. ત્યાં રુદ્રનાં વીખરાયેલાં છિદ્રવાળાં પાંચ મસ્તકોમાંની જટાઓના ચંદ્રો લાંબા થઈને લહેર્યાં કરે છે. ત્યાં ત્રણ નેત્રમાં મોટાં છિદ્રોમાંથી ભારે સુસવાટા ઊઠી રહ્યા છે; અને તેથી તે મસ્તકો ભયંકર લાગે છે. ત્યાં પાર્વતીના ફરફરી રહેલા કેશરૂપી ચામરો ચાલે છે; અને તેમાં કલ્પવૃક્ષનાં સોહામણાં પુષ્પો ગૂંથ્યાં છે. ત્યાં પર્વતો જેવા ભૈરવોના પેટરૂપ ઊંચાંનીચાં થતાં તૂમડાંઓ છે. ત્યાં સેંકડો છિદ્રોમાંથી ધ્વનિ કરતા ઇન્દ્રના શરીરરૂપી ભિક્ષાપાત્ર છે. ત્યાં સુકાઈ ગયેલા મનુષ્યોનાં હાડકાંરૂપ ખટ્વાંગો (ખાટલાનાં ઈસઉપળાં) છે. આમ એ કાપાલિકની સ્ત્રી ગગન સુધી વ્યાપેલા પોતાના શરીરને પણ જાણે ખિવડાવી રહી છે. મહાકલ્પોમાં સર્વનો સંહાર કરનારી એ કાળકામિની પોતાનાં નૃત્યોમાં આમતેમ ચલાયમાન થતી, અનેક આકારવાળાં માથાંઓનાં સમૂહોરૂપ મોટાં કમળોની માળાથી શોભે છે. પ્રલયકાળમાં ઉન્મત્ત થયેલા તે સમયના મેઘરૂપ ડાકલાંઓના પ્રચંડ શબ્દો સાંભળી તુંબુરુ આદિ ગંધર્વો તેની પાસેથી નાસી જાય છે. ત્યાં કુંડળની પેઠે ચળકતા ચંદ્રમંડળથી શોભી રહેલો અને તારાઓરૂપ ચાંદલાઓથી શોભતા આકાશરૂપ મયૂરપિચ્છથી કેશ શણગારીને આવેલો દેવરૂપી કાપાલિક, જગતરૂપી નૃત્યશાળામાં નાચ્યા કરે છે. તેના એક કાનમાં સુશોભિત હિમાલય હાડકાંના કુંડલરૂપ છે અને બીજા કાનમાં મેરુપર્વત સુશોભિત સુવર્ણના કુંડલરૂપ છે. ચંદ્ર અને સૂર્ય પણ એના બે કાનમાં કુંડલરૂપ છે અને તેથી એનું ગંડસ્થળ શોભી રહ્યું છે. 'લોકાલોક' નામના પર્વતનાં શિખરોની પંક્તિ એને ફરતી કટિમેખલા છે. આમતેમ જતી વીજળી એના હાથમાં ડોડી જેવા આકારવાળાં કંકણરૂપ છે. પવનથી ચલાયમાન કરેલી વાદળાંઓની પંક્તિ એની અનેકરંગી કંથારૂપ છે. મહાકાળના હાથથી નંખાયેલા, શેષનાગના શરીરરૂપ મોટા દોરાથી સંબંધ રાખતા અને સઘળો સંસાર જેથી બંધાઈ જાય છે, એવા લાંબા માયારૂપ પાશમાં ગૂંથાયેલી,

ક્ષય પામેલાં બ્રહ્માંડોમાંથી નીકળેલાં મૃત્યુઓથી બનેલી માળા, એ કાપાલિકના ગળામાં જાણે એકઠાં કરેલાં તીક્ષ્ણ મુશળ, ખડ્ગ, પ્રાસ, ત્રિશૂળ, તોમર અને મુદ્‌ગરોથી બનેલી માળા હોય એવી શોભે છે. જીવતી મગરીઓરૂપ લાંછનોવાળી અને રત્નોનાં તેજથી દીપતી સાત સમુદ્રોરૂપ કંકણોની પંક્તિ એ કાપાલિકના બે હાથના ભૂષણરૂપ છે. વ્યવહારોરૂપી મોટાં ગૂંચળાંવાળી, રજ(ધૂળ અને રજોગુણ)થી ખરડાયેલી અને અંધારા જેવી કાળી સુખદુઃખોની પરંપરા એ કાપાલિકનાં રુવાંટાંની પંક્તિરૂપ છે. ઘણાખરા આવા ગુણોવાળો દૈવરૂપી કાપાલિક પ્રલયમાં પોતાના તાંડવવાળા નાચને ઘણા કાળ સુધી બંધ પાડી વિસામો લે છે અને પાછા તે બ્રહ્મા તથા રુદ્ર આદિને ઉત્પન્ન કરી જેમાં ઘણા દેખાવો કરવામાં આવે છે એવી અને જરા, શોક, દુઃખ તથા પરાભવથી શોભતી આ સૃષ્ટિરૂપ નાચની લીલા કરવા માંડે છે. જેમ બાળક ગારામાંથી પૂતળાં આદિની રચનાને કાયર થયા વગર કર્યા કરે છે, તેમ એ દૈવરૂપ કાપાલિક પણ પાછો જળોને, વનોને, જુદાં જુદાં બ્રહ્માંડોને, પ્રાણીઓના સમૂહોને અને તે તે સમયને અનુસરતી સ્થિર તથા ચંચળ નવી નવી રીતભાતોને કાયર થયા વગર કર્યા કરે છે. ૧—૩૨

भूयः करोति भुवनानि वनांतराणि लोकांतराणि जनजालककल्पनां च । आचारचारुकलनामचलां चलां च पंक्ताद्यथार्भकजनो रचनामखिन्नः ॥३२॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્યપ્રકરણનો 'કૃતાંતવિલસિત' નામનો સર્ગ ૨૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૬ મો*

સંસારદુર્દશા

राम उवाच

वृत्तेऽस्मिन्नेवमेतेषां कालादीनां महामुने ।
संसारनाम्नि कैवाऽऽस्था मादृशानां वदत्विह ॥१॥

રામ બોલ્યા: હે મહામુનિ! કાળ આદિનું ચરિત્ર આ પ્રમાણે છે, તો પછી 'સંસાર' નામના પદાર્થમાં મારા જેવાઓને શો વિશ્વાસ રહે? હે મુનિ! વિષયોની રચનાઓથી અમે વનનાં હરણિયાંઓની પેઠે મોહ પામ્યા છીએ અને દૈવ આદિના હાથે જાણે વેચાયેલા હોઈએ તેમ રહ્યા છીએ. નીચ કામ કરનારો અને પોતાનું પેટ ભરવામાં જ તત્પર રહેનારો 'કાળ' નામનો આ ધુતારો જગતમાં સર્વ લોકોને નિરંતર આપદાના સમુદ્રમાં જ પાડ્યા કરે છે. જેમ અગ્નિ ઊના પ્રકાશવાળી જ્વાળાઓથી લોકોને અંદર તથા બહાર બાળે છે, તેમ કાળ પણ પોતાની દારુણ ચેષ્ટાને લીધે લોકોને દુષ્ટ આશાઓથી અંદર તથા બહાર બાળ્યા કરે છે. ઇન્દ્રિયોની વિષયોમાં પ્રવૃત્તિરૂપી જે મર્યાદા છે, તે નિયમરૂપી કાળની સ્ત્રી છે. સ્ત્રીપણાથી તે ચપળ સ્વભાવની છે, જિતેન્દ્રિય લોકોને ભમાવનારી છે અને ધીરજને રહેવા પણ દેતી નથી. કઠોર આચરણવાળો કાળ યુવાન શરીરને પણ ઘરડું બનાવી દે છે અને પછી સર્પ જેમ વાયુને ગળી જાય છે, તેમ તે નિરંતર પ્રાણીઓને ગળી જાય છે, યમરાજ તો નિર્દય પુરુષોનો પણ મહારાજા છે. તે કોઈ પણ દુઃખી માણસ ઉપર દયા કરતો નથી. બાકી સઘળાં પ્રાણીઓ ઉપર દયા કરવામાં ઉદારતા ધરાવનાર પુરુષ તો દુર્લભ જ છે. હે મુનિ! પ્રાણીઓની સઘળી જાતિઓ તુચ્છ શક્તિવાળી છે અને વિષયોનાં સ્થળો દારુણ તથા અપાર દુઃખ ઉત્પન્ન કરવા વાસ્તે જ છે. આયુષ્ય અત્યંત ચપળ છે, મૃત્યુ અત્યંત કઠિન છે, યુવાની અત્યંત વેગે વહે છે અને બાળપણું મોહમાં જ સરી જાય છે. લોકો વિષયોની ચિંતાઓથી ઘેરાયા છે, સંબંધીઓ સંસારનાં બંધનરૂપ છે. ભોગો સંસારમાં મોટા રોગરૂપ છે અને તૃષ્ણાઓ ઝાંઝવાનાં પાણી જેવી છે. ઇન્દ્રિયો શત્રુનું કામ કરે છે; પરમાર્થ નહિ જેવો થઈ ગયો છે અને જેનું મન શત્રુ છે એવો આત્મા મનના અભિમાનને લીધે મનરૂપ થઈને પોતે જ પોતાને દુઃખી કરે છે. અહંકાર સ્વરૂપને દૂષિત કરે છે.

* આ છવ્વીસમા સર્ગમાં વૈરાગ્યની સિદ્ધિ માટે સંસારની ભારે દુર્દશાનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

બુદ્ધિઓ સ્વરૂપની નિષ્ઠારૂપ દૃઢતાથી રહિત છે. ક્રિયાઓ દુષ્ટ ફળ આપ્યા કરે છે અને મનના વિલાસો સ્ત્રીઓમાં જ (સ્ત્રીઓના પુરુષોમાં જ) લાગ્યા કરે છે. ઈચ્છાઓ કેવળ વિષયોની જ થાય છે. આત્માના ચમત્કારો જાણવામાં આવતા નથી, સ્ત્રીઓ (સ્ત્રીઓના સંબંધમાં પુરુષો) દોષોની સેનાઓરૂપ છે અને શાસ્ત્રો ઉપર પ્રેમ રહ્યો નથી. જે સાચું છે તે ખોટારૂપે સમજાયા કરે છે, ચિત્ત અહંકારમાં લાગેલું છે. પદાર્થો વિનાશ પામવાના પરિણામવાળા છે અને આત્મસ્વરૂપ જાણવામાં આવતું નથી, આકુળતાથી ભરેલી બુદ્ધિ કેવળ તપ્યા કરે છે. વિષયો ઉપર રાગરૂપી રોગ વધ્યા કરે છે અને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થતો નથી. રજોગુણથી સદ્વિચાર હણાઈ જાય છે, મોહ વધતો આવે છે, સત્ત્વગુણ મળતો નથી અને સત્ય વસ્તુ અત્યંત દૂર રહે છે. જીવન અસ્થિર સ્થિતિને પામ્યું છે. મરણ આવવાને સજ્જ રહ્યું છે, ધીરજ નાશ પામી છે અને નિરંતર તુચ્છ વિષયોમાં પ્રીતિ રહે છે. મતિ મંદપણાથી મેલી થઈ છે, શરીર અવશ્ય નાશ પામનારું છે, દેહમાં જાણે વૃદ્ધાવસ્થા સળગ્યા જ કરે છે અને પાપકર્મ મનમાં વારંવાર આવ્યા કરે છે. પ્રયત્ન છતાં યુવાની જતી રહે છે, સજ્જનનો સમાગમ દૂર રહે છે, કોઈ લોકનું સુખ અવિચળ જોવામાં આવતું નથી અને પરમાનંદપણું મળતું નથી. મન અંદર મુંઝાયા કરે છે, પારકાની ઉન્નતિ જોઈને પ્રસન્ન થવું દૂર ગયું છે, ઉજ્જ્વળ કરુણા ઉદય પામતી નથી અને નીચતા દૂરથી ચાલી આવે છે, ધીરપણું અસ્થિર થતું જાય છે. પ્રાણીઓ જન્મમરણમાં પરોવાયેલાં છે, દુર્જનનો સમાગમ સુલભ થાય છે અને સજ્જનનો સમાગમ દુર્લભ થઈ પડયો છે. સઘળા પદાર્થો જવા—આવવાવાળા છે, વાસના સંસારમાં બાંધ્યા કરે છે અને કાળ પ્રાણીઓના સમૂહને કેવળ કોઈ સ્થળમાં તાણ્યા જ કરે છે, સદુપદેશો જોવામાં આવતા નથી, સારી વાતોને અવકાશ મળતો નથી અને પર્વતો પણ વીંખાઈ જાય છે. આમ છે ત્યારે મારા જેવાનો તો શો વિશ્વાસ રહે? આકાશ પણ લય પામે છે, ભુવનો પણ ખવાઈ જાય છે અને પૃથ્વી પણ પ્રલય પામે છે, ત્યારે મારા જેવાનો તો શો વિશ્વાસ રહે? સમુદ્રો પણ સુકાઈ જાય છે, તારાઓ પણ વીંખાઈ જાય છે અને સિદ્ધ લોકો પણ નાશ પામે છે, ત્યારે મારા જેવાનો તો શો વિશ્વાસ રહે? દાનવો પણ ચિરાઈ જાય છે, ધ્રુવનું જીવિત પણ અધ્રુવ થઈ જાય છે અને દેવતાઓ પણ માર્યા જાય છે, ત્યારે મારા જેવાનો તો શો વિશ્વાસ રહે? ઇન્દ્ર પણ કાળના મોંમાં ચવાઈ જાય છે, યમ પણ કાળના સપાટામાં આવી જાય છે અને વાયુ પણ સત્તા વગરનો થઈ જાય છે, ત્યારે મારા જેવાનો તો શો વિશ્વાસ રહે? ચંદ્ર પણ શૂન્ય થઈ જાય છે, સૂર્ય પણ ખંડિત થઈ જાય છે અને અગ્નિ પણ અભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે મારા જેવાનો તો શો વિશ્વાસ રહે? બ્રહ્મા પણ સમાપ્તિ પામે છે, અજન્મા હરિ પણ હરાઈ જાય છે અને ભવ પણ અભાવને પામે છે, ત્યારે મારા જેવાનો તો શો વિશ્વાસ રહે? કાળ પણ લય પામે છે, નિયતિ (ફળનું નિશ્ચિતપણું) પણ તણાઈ જાય છે અને અનંત આકાશ પણ ક્ષય પામે છે, ત્યારે મારા જેવાનો તો શો વિશ્વાસ રહે? જેનું સ્થૂળ રૂપ જાણવામાં આવતું નથી અને જેનું સૂક્ષ્મ રૂપ સાંભળી, બોલી કે જોઈ શકાતું નથી એવો કોઈ પુરુષ પોતાના સ્વરૂપમાં જ માયાથી બ્રહ્માંડો દેખાડે છે. અભિમાન અંશને પ્રાપ્ત થઈને રહેલા, સર્વ લોકોની અંદર રહેનારા તે પુરુષથી બાધ નહિ પામતો હોય એવો પદાર્થ ત્રણે લોકમાં કોઈ પણ નથી. અંદર રહેલા તે પુરુષથી રથની પેઠે પ્રેરાતા પરવશ થયેલા સૂર્યને તે પુરુષ જ નિત્ય શિલા, પર્વતો અને શિખરો વગેરે પ્રદેશોમાં વગડાના ગોળ પથરાની પેઠે ગબડાવ્યા કરે છે. જેની અંદર દેવ અને દૈત્યોના સમૂહ રહેલા છે એવા ભૂગોળને તે પુરુષે જ છાલથી પાકેલા

આગોડની પેઠે જ્યોતિશ્ચક્રથી ચારે બાજુ વીંટી લીધું છે. સ્વર્ગમાં કલ્પાયેલા દેવતાઓને, પૃથ્વીમાં કલ્પાયેલા માણસોને અને પાતાળોમાં કલ્પાયેલા સર્પોને તે પુરુષ સ્વસંકલ્પથી જ જર્જરિત કરી નાખે છે. અરે! જગતના ઈશ્વરની સાથેના યુદ્ધમાં પણ જેણે પરાક્રમ મેળવ્યું છે, તે મહાવીર કાળ અયોગ્ય પ્રકારથી જ જગતને વશ કરીને ફુલાયા કરે છે. પુષ્પોની વૃષ્ટિરૂપ મદની વૃષ્ટિઓથી, દિશાઓના સમૂહને સુગંધિત કરી દેનારો વસંતરૂપી મદોન્મત્ત હાથી ચિત્તને ચપળ કરી નાખે છે. પ્રેમપાત્ર થયેલી સ્ત્રીનાં ચપળ કટાક્ષોથી પરવશ થયેલા મનને મહાન વિવેક પણ સ્વસ્થ કરવાને સમર્થ નથી. હું ધારું છું કે, જ્ઞાની પુરુષ જ પરોપકાર કરનારી પરાઈ પીડાથી પરિતાપ પામનારી અને આત્મવિચારથી શીતળતા પામેલી બુદ્ધિને લીધે સુખી રહે છે. આ જીવિતરૂપી સમુદ્રમાં ઊઠી ઊઠીને બેસી જતા અને કાળરૂપી વડવાનલમાં પડતારા અનેક પ્રકારોરૂપી તરંગોને કોનાથી ગણી શકાય એમ છે? દોષરૂપી ઝાડીઓમાં રહેનારા સઘળા મનુષ્યોરૂપી મૃગો મોહને લીધે દુષ્ટ આશારૂપી પાશથી બંધાઈને જન્મરૂપી જંગલમાં માર્યા જાય છે. જગતમાં અનેક યોનિઓમાં ભટકયા કરતા જીવોનું આ આયુષ્ય વારંવાર એનાં એ કુકર્મો કરતાં કરતાં ક્ષીણ થાય છે. તે કુકર્મોનું ફળ, આકાશના ઝાડની લતાથી બનેલા પાશ જેવું મિથ્યા છતાં પણ શા માટે અનુભવમાં આવે છે? એ વિચાર કરતાં પણ આપણા જાણવામાં આવતું નથી. 'આજ આ ઉત્સવ છે, હરગણાં આ ઋતુ છે, આજ અહીં યાત્રાનો દિવસ છે, એ લોકો આપણા ભાઈઓ છે અને આ સુખ વિશેષ આનંદ આપે એવું છે.' એ રીતે અનેક વિકલ્પોના સમૂહની ખોટી ખોટી કલ્પના કરતાં કરતાં ચપળ અને કૂણી બુદ્ધિવાળા લોકો અહીં એમ ને એમ વીંખાઈ જાય છે. ૧—૪૩

अद्योत्सवोऽयमृतुरेष तथेह यात्रा ते बंधवः सुखमिदं सविशेषभोगम् । इत्थं मुधैव कलयन्सुविकल्पजालमालोलपेलवमतिर्गलतीह लोकः॥४३॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્યપ્રકરણનો 'દૈવદુર્વિલાસવર્ણન' નામનો સર્ગ ૨૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૭ મો*

પદાર્થોના દોષનું વર્ણન

राम उवाच

अन्यच्च तातातितरामरम्ये मनोरमे चेह जगत्स्वरूपे । न किंचिदायाति तदर्थजातं येनाऽतिविश्रांतिमुपैति चेतः ॥१॥

રામ બોલ્યા: હે પિતા! હું બીજું પણ કહું છું તે તમે સાંભળો. આ જગતનું સ્વરૂપ પરિણામે અત્યંત અપ્રિય છે, છતાં તે ઉપર ઉપરથી મનમોહક છે. તેમાં એવો કોઈ પદાર્થ નથી કે એવું કોઈ તત્ત્વ નથી કે તેથી ચિત્તને અત્યંત વિશ્રાંતિ મળે. બાલ્યાવસ્થા કેવળ રમતગમત કરવાની ચપળતામાં ચાલી જાય છે, યુવાવસ્થામાં વનરૂપી મૃગ સ્ત્રીઓરૂપી ગુફાઓમાં જ જીર્ણ થઈ જાય છે અને વૃદ્ધાવસ્થામાં શરીર જર્જરિત થઈ જાય છે. (આમ એકે અવસ્થામાં પુરુષાર્થ થઈ શકતો નથી, માટે) લોકો કેવળ પરિતાપ જ પામ્યા કરે છે. જીવિતરૂપી ભ્રમર જ્યારે જરારૂપી હિમથી બળી ગયેલી શરીરરૂપ કમલિનીને દૂર છોડી દઈને ક્ષણમાત્રમાં જતો રહે છે, ત્યારે લોકોનું વ્યવહારરૂપ તળાવ પણ સુકાઈ જાય છે. જરાના ભયરૂપી ઘણાં અને નવાં ફૂલોવાળી મનુષ્યોની જર્જરિત થયેલી કાયારૂપી લતા જ્યારે જ્યારે પાકે છે, ત્યારે ત્યારે તે લતા મૃત્યુને ભારે પ્રીતિ ઉપજાવે છે. સઘળા અપાર પદાર્થોને અત્યંત વેગવાળા પ્રવાહથી તાણી જતી તૃષ્ણારૂપી નદીકાંઠે રહેલા સંતોષરૂપી ઉત્તમ વૃક્ષનાં મૂળને પણ ઉખેડી નાખીને આ લોકમાં રહી જાય છે. ચામડાનાં બંધનોથી બંધાયેલી, સંસારરૂપી સમુદ્રમાં ભમતી, તરંગોએ વ્યાકુળ કરેલી અને ડૂબવાને અધીર થયેલી શરીરરૂપી નાવને કોઈ વિવેકરૂપ નાવિક મળતો

* આ સત્તાવીસમા સર્ગમાં વૈરાગ્યને વાસ્તે સઘળા પદાર્થોમાં વિસ્તારથી દોષોનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

નથી, તેથી ઇન્દ્રિયો નામના પાંચ મગરો તેને ઊથલપાથલ કરી નાખે છે. તૃષ્ણારૂપી વેલાઓના વનમાં ફરનારાં મનરૂપી વાંદરાંઓ મનોરથરૂપી વૃક્ષોની સેંકડો શાખાઓમાં કૂદતાં કૂદતાં કાળક્ષેપ કરે છે; પણ તેમના હાથમાં એકે ફળ આવતું નથી. આપત્કાળ પ્રાપ્ત થતાં પણ ખેદ તથા મોહને દૂર રાખનારા, સંપત્તિના સમયમાં કોઈ જાતનો મનમાં ગર્વ નહિ ધરવાથી શોભા પામેલા અને સ્ત્રીઓની લાલચથી અદૂષિત રહેલા અંત:કરણવાળા મહાત્મા પુરુષો આ સમયમાં બહુ જ દુર્લભ છે. જેઓ હાથીઓની ઘટારૂપી તરંગોવાળા સંગ્રામરૂપી સમુદ્રને તરી જાય છે, તેમને હું શૂરવીર માનતો નથી, પણ જેઓ-મનરૂપી તરંગવાળા દેહ તથા ઇન્દ્રિયોરૂપી સમુદ્રને તરી જાય છે, તેમને જ હું શૂર માનું છું. કોઈ પણ ક્રિયા પરિણામે કલેશ વગરના ફળવાળી જોવામાં આવતી નથી. તે ક્રિયા કરીને દુષ્ટ આશાઓથી દૂષિત થયેલી ચિત્તવૃત્તિવાળો આ લોક વિશ્રાંતિ પામે છે. જગતને કીર્તિથી, દિશાઓના ભાગોને પ્રતાપથી અને ઘરને લક્ષ્મીથી અને લક્ષ્મીને વિનયાદિકના બળથી પૂર્ણ કરનારા અખંડ ધૈર્યવાળા મહાત્મા પુરુષો જગતમાં દુર્લભ છે. જો ભાગ્યોદય થયો હોય તો અણિમા આદિ સિદ્ધિઓના વેગ સહિત સઘળી લક્ષ્મીઓ, પર્વતોની શિલાઓથી બનેલી ભીંતની અંદર રહેલા પદાર્થો અને વજ્રથી બનેલા ઘરની અંદર રહેલા સઘળા પદાર્થો પણ પોતાની મેળે નિરંતર ચાલ્યા આવે છે. જેમ ભાગ્યરહિત પુરુષને આપત્તિઓ પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ ભાગ્યશાળી પુરુષને સંપત્તિઓ પણ પોતાની મેળે જ પ્રાપ્ત થાય છે. હે પિતા! પુત્રોને, સ્ત્રીઓને અને ધનને, ભ્રાંતિથી રસાયન જેવા ઉપકારી માનવામાં આવે છે, પણ તે કોઈ અંતકાળે કામ આવતાં જ નથી. અંતકાળમાં તો બહુ રમણીય વિષયો પણ ઝેરની પેઠે દુ:ખદાયી જ થાય છે. વૃદ્ધ પુરુષ દેહ પડવાના સમયમાં ખેદ પામે છે, વિષમ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે અને પુણ્યના સંગ્રહ વગરનાં પોતાનાં કૃત્યો સંભારી સંભારીને મનમાં બળ્યા કરે છે. નાચી રહેલા મોરના પીંછાના જેવું પુરુષનું ચપળ ચિત્ત પ્રથમ શરીરસુખની અને ધનની લાલચથી ધર્મને અવકાશ ન રાખે એવી ક્રિયાઓ પાછળ દિવસો ગાળી નાખે છે, એટલે પછી તે કયા ઉપાયથી વિશ્રાંતિ પામે? ક્રિયાઓનાં જે ફળો પ્રારબ્ધથી પ્રાપ્ત થાય છે અને જે નદીના ઊંચા ઓઢાની જેમ ચંચળ હોવાથી મોં આગળ હોવા છતાં અપ્રાપ્ત જેવાં રહે છે, તેમનાથી દેહાભિમાની લોકો ઠગાય છે, 'આટલાં તરત કરીશું અને આટલાં પછીથી કરીશું.' એમ ધારી રાખવામાં આવતાં અને પરિણામે અનર્થ જ આપનારાં કાર્યો સ્ત્રીઓને રાજી કરવા સારુ મનના વેગથી કરવામાં આવે છે અને તેઓ ઘડપણના છેવટ સુધી માણસના ચિત્તને દુ:ખ જ આપ્યા કરે છે. જેમ વૃક્ષોનાં જૂનાં પાંદડાં ભેગાં થઈને તુરત જ વીખરાઈ જાય છે, તેમ વિવેક વિના લોકો ભેગા થઈને પાછા કેટલાક દિવસે વીખરાઈ જાય છે. દિવસમાં વિવેકી લોકોનો સમાગમ અને સત્કર્મો નહિ કરતા ચારે બાજુ દૂરદૂર ફરી સાયંકાળે ઘરમાં આવીને સૂઈ રહેતા મૂર્ખ વિના બીજા કોને રાત્રે નિદ્રા આવે? સઘળા શત્રુઓને હરાવ્યા પછી અને ચારે બાજુથી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થયા પછી સંસાર સંબંધી સુખો ભોગવવા લાગીએ છીએ ત્યાં તો કોણ જાણે કયાંથી મૃત્યુ અચાનક ચાલ્યું આવે છે. અરે! જેમના તુચ્છ રૂપને અજ્ઞાનથી જ વધારવામાં આવે છે તથા જે દેખાવ દઈને ક્ષણમાત્રમાં જ અદૃશ્ય થઈ જાય છે, તે વિષયો આ જગતમાં લોકોને ભમાવી રહ્યા છે અને એ લોકો જન્મના કે મૃત્યુના દુ:ખને જાણતા જ નથી. પોતે પ્રેમ રાખીને પુષ્ટ કરેલા પ્રાણો જ અભાગિયાં કર્મોથી બંધાયેલાં પ્રાણીઓરૂપી ઘેટાંઓને અંતે બળાત્કારથી છોડી દે છે અને તેમને કાળના મુખમાં નાખે છે. માટે શરીરને પીડા કરનારા તે પ્રાણને પ્રિય સમજવા નહિ, પણ ખરેખર શત્રુ જ સમજવા. પૃથ્વીમાં

ચપળતાવાળો પ્રાણીઓનો સમૂહ ક્ષણભંગુર તરંગોની પંક્તિની પેઠે સર્વદા ક્યાંયથી તુરતાતુરત આવ્યા કરે છે અને પાછો તરત જ ક્યાંય જતો રહે છે. જેમ પ્રાણનું હરણ કરવામાં જ તત્પર રહેનારી, રાતાં પલ્લવોવાળી અને ચંચળ ભ્રમરોવાળી ઝેરી ઝાડની ચપળ લતાઓ રૂપાળી હોવાને લીધે લોકોનાં મનનું આકર્ષણ કરે છે, તેમ ધનનું હરણ કરવામાં જ તત્પર રહેનારી, રાતાં વસ્ત્રોવાળી અને ચંચળ આંખોવાળી સ્ત્રીઓ પણ રૂપાળી હોવાને લીધે પુરુષોનાં મનનું આકર્ષણ કરે છે. આમતેમથી સહેજમાં ભેગી થયેલી અને એક જ સ્થળે જવાના અભિપ્રાયવાળી મિત્ર, સ્ત્રી તથા પુત્ર આદિ વ્યવહારરૂપી માયા દેવોના ઉત્સવ આદિ યાત્રામાં મળેલા માણસોના મેળા જેવી છે. મિથ્યાભૂત સંસારની રીતિઓ દીવાની ક્ષણિક જ્વાળાઓની પેઠે ઘણી દશાઓને* ભોગવે છે, ઘણા સ્નેહથી= સંબંધ રાખે છે અને ચંચળતાથી ભરેલી છે. તેમનું સાચું તત્ત્વ જાણવામાં આવતું નથી. આ સંસારની પ્રવૃત્તિરૂપ અભાગણી ચકરી વર્ષાઋતુના પાણીના પરપોટાની પેઠે અસ્થિર છે, છતાં તે પ્રમાદી લોકોના મનમાં લાંબા કાળ સુધી સ્થિર રહેવાની પ્રતીતિ કરે છે. જેમ શરદઋતુમાં શોભા પામેલા કમળના ગુણો હેમંતઋતુમાં જર્જરિત થઈને દૈવગતિથી એવા નાશ પામી જાય છે કે તેઓ શરદઋતુમાં હતા એનો પણ વિશ્વાસ રહેતો નથી, તેમ યૌવનમાં શોભા પામેલા શરીરના ગુણો ઘડપણમાં જર્જરિત થઈને દૈવગતિથી એવા નાશ પામી જાય છે કે તેઓ યૌવનમાં હતા એવો પણ વિશ્વાસ રહેતો નથી. ઝાડ માણસના પ્રયત્ન વિના પોતાની મેળે જ વધીને પોતાની છાયા, ફૂલ તથા ફળ આદિ આપવારૂપ ઘણો ઉપકાર કરે છે. લોકો તેને પણ કુહાડાથી કાપી નાખે છે, ત્યારે આ શરીર તો મૃત્યુનો કશો જ ઉપકાર કરતું નથી, તો મૃત્યુ તેને નહિ કાપે એવો વિશ્વાસ કેમ રાખી શકાય? મનોહર છતાં પણ અંદર ઘણા ઘણા દોષોથી ભરેલા અને અંતર્ધાન કરવા માટે જ ઉત્પન્ન થયેલા ઝેરી ઝાડ જેવા સંબંધી મનુષ્યના÷ પ્રસંગથી આ કાળમાં દુઃખ જ પ્રાપ્ત થાય. જેઓમાં દોષ નથી એવા ક્યા વિચારો છે? જેઓમાં દુઃખની બળતરા નથી એવા ક્યા માર્ગો છે? જેઓમાં ભંગુરતા નથી એવી કઈ પ્રજા છે અને જેઓમાં છળ નથી એવી કઈ ક્રિયાઓ છે? અનેક કલ્પોના સમૂહની ગણતરી કરી જોતાં એક એક મહાકલ્પ સુધી જીવનારા બ્રહ્માઓ પણ સમગ્ર સંખ્યાના એક ક્ષણ પર્યંત જ જીવનારા છે. તેથી અનેક વિભાગોવાળા કાળના સમૂહમાં લાંબા અને ટૂંકા જીવનના વિચાર કરવા પણ ખોટા છે. સર્વ સ્થળમાં પર્વતો પથરાના જ છે, પૃથ્વી માટીની જ છે, વૃક્ષો લાકડાનાં જ છે અને પ્રાણીઓ માંસનાં જ છે. તેઓમાં પુરુષોએ કેવળ નામરૂપના જુદા જુદા સંકેતો બાંધેલા છે. વાસ્તવિક રીતે તો તે સર્વે પંચભૂતના વિકારરૂપ જ છે, નવા નથી. પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ, એ પંચભૂતોના અંશોના સમુદાયને અવિવેકી પુરુષો પોતાની બુદ્ધિથી ઘટ—પટ આદિ પદાર્થો માને છે; પરંતુ વિવેકથી તેમનું પૃથક્કરણ કરીએ તો આ જગત પંચભૂતોથી જુદું હોય એવું જણાતું નથી. હે મહાત્મા! આ જગતમાં વિદ્વાન લોકોના ચિત્તને પણ વિસ્મય આપનારો જે આશ્ચર્યકારી ચમત્કાર રહ્યો છે, તે કોઈ સાધારણ માણસને સ્વપ્નમાં પણ કદી જાણવામાં આવતો નથી. સંસારની કલ્પના આકાશની લતાના ફળની પેઠે મિથ્યા છે, છતાં પણ તેનું મહત્ત્વ એટલું બધું થઈ ગયું છે કે, તેને લીધે લોભના વિભાગોથી દુઃખી થયેલા લોકોનાં મનમાં (બાલ્યાવસ્થા જઈને ઉત્તરાવસ્થા આવતાં પણ) પરમાત્માના નિરૂપણની વાત ઉદય પામતી નથી. હવે સાધારણ માણસ જો મોટા પુરુષોની બરાબરી કરવા ઈચ્છે છે

---

*બાળપણ આદિ અવસ્થા અને સૂતર આદિની વાટ. = સ્નેહ અને તેલ.

÷ સ્ત્રીઓ માટે પુરુષલોક.

તો તે પોતાના ચિત્તથી જ હણાય છે અને જેમ પશુ લીલી લતાના ફળની ઈચ્છાથી પર્વતના શિખર ઉપરથી પડે છે, તેમ, તે પણ નિ:સંશય ગબડી પડે છે. હમણાંનાં માણસો પોતાના શરીરના પોષણને માટે જ ઉપયોગ કરીને વિદ્યા, વિનય તથા ધન આદિ સંપત્તિનો વ્યર્થ નાશ કરે છે. તેઓ જેમનાં છાયા, લતા, પાંદડાં, ફળ અને ફૂલ ખાડામાં જ પડવાથી લેશમાત્ર પણ કોઈ પ્રાણીઓના કામમાં આવતાં નથી, એવાં ઊંડી ખાડમાં ઊગેલાં વૃક્ષો બરાબર છે. જેમ કાળિયાર મૃગો કોઈ સ્થળમાં કુણાશથી સારા લાગતા અને કોઈ સ્થળમાં કઠિનપણાના ઘાડા વનના ભાગોમાં ફર્યા કરે છે, તેમ લોકો પણ કોઈ સમયે કુણાશથી સારા લાગતા અને કોઈ સમયે કઠિનપણાવાળા સંસાર સંબંધી ઘાડા વિચારોમાં ફર્યા કરે છે. આ શબના સરખાં દૈવનાં કાર્યો પ્રત્યેક દિવસે નવાં નવાં છે, ભયંકર છે, ઉપર ઉપરથી સારાં લાગે એવાં છે. અત્યંત અવ્યવસ્થિત પરિણામવાળા રાગદ્વેષાદિકથી ભરપૂર છે અને પરિણામે દુષ્ટ ફળ પાકવાને લીધે દૂષિત ઉદયવાળાં છે; તેઓ કયા પુરુષોનાં મનને વિસ્મય આપતાં નથી? જગતમાં હમણાંના લોકો વિષયોમાં આસક્ત રહે છે અને અનેક પ્રકારની કુટિલતા ભરેલી કુશળતામાં તત્પર રહે છે. સજ્જન તો સ્વપ્નમાં પણ મળતો નથી; અને સઘળી ક્રિયાઓ અવશ્ય દુ:ખ ઉત્પન્ન કરે એવી જ છે. તો મારે આ જીવિતરૂપ દશા શી રીતે કાઢવી એ હું જાણતો નથી. ૧—૪૧

जनः कामासक्तो विविधकुकलाचेष्टनपरः
स तु स्वप्नेऽप्यस्मिञ्जगति सुलभो नाऽद्यसुजनः ।
क्रिया दुःखासक्ता विधुरविधुरा नूनमखिला
न जाने नेतव्या कथमिव दशा जीवितमयी ॥४१

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્યપ્રકરણનો 'નિ:શ્રેયસવિરોધી ભાવાનિત્યતાપ્રતિપાદન*' નામનો સર્ગ ૨૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૮ મો+

સર્વમાં ફેરફાર થનાર સ્વભાવનું વર્ણન

राम उवाच

यच्चेदं दृश्यते किंचिज्जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
तत्सर्वमस्थिरं ब्रह्मन्स्वप्नसङ्गमसन्निभम् ॥ १ ॥

રામ બોલ્યા: બ્રહ્મન્ ! જે કાંઈ આ સ્થાવર-જંગમ જગત જોવામાં આવે છે, તે સઘળું સ્વપ્નમાં મળેલી સભાની પેઠે અસ્થિર છે. હે મુનિ! આજે જે સુકાયેલા સમુદ્ર જેવો મોટો ખાડો જોવામાં આવે છે, તે બીજે દિવસે સવારમાં વાદળાંઓથી વીંટાયેલો પહાડ બની જાય છે. વનના સમૂહથી વિસ્તાર પામેલો અને ગગનને ઢાંકી દેતો જે ઊંચો પર્વત હોય છે તે કેટલેક દિવસે પૃથ્વી બરોબર થઈ જાય છે અથવા કૂવો બની જાય છે. જે અંગ આજે રેશમી વસ્ત્રોથી, માળાઓથી અને ચંદનોથી શણગારાયું હોય છે, તે જ અંગ આવતી કાલે દિગંબર દશામાં દૂરના ખાડામાં વીંખાયેલું પડેલું જોવામાં આવે છે. જે સ્થળમાં આજે વિચિત્ર પ્રકારોથી ભરપૂર એક નગર જોવામાં આવે છે, તે સ્થળમાં જ જતે દિવસે ઉજ્જડ રાનની સ્થિતિ જોવામાં આવે છે. હે રાજન્ ! આજે જે પુરુષ તેજસ્વી થઈને ઘણા દેશોનો અધિપતિ થઈ બેઠો હોય છે, તે પુરુષ કેટલાક દિવસ પછી રાખોડીના ઢગરૂપ થઈ જાય છે. જે મહાભયંકર અને આકાશના મંડળ જેવું કાળું તથા વિશાળ મોટું વન હોય છે, તે જ ધજાપતાકાઓથી ઢંકાયેલા આકાશવાળી નગરી બની જાય છે. આજે લતા-ઓથી વીંટાયેલી ભયંકર વનોની જે હાર જોવામાં

---

* જ્યાં સુધી વિષયોમાં દૃઢ રાગ હોય ત્યાં સુધી તત્ત્વજ્ઞાન થઈ શકે નહિ; ને વિષયોમાં રહેલો દૃઢ રાગ સુદૃઢ દોષદર્શન વિના દૂર થતો નથી, માટે સર્વ દૃશ્ય-વિષયોમાં દોષદર્શનનું નિરૂપણ આ સર્ગમાં કર્યું છે. જેમ દરિદ્રી મનુષ્ય ધનવાનને ત્યાં રહેલું સુવર્ણ જુએ તથા સ્પર્શ કરે તોપણ તે ભાગ્યહીનને તે દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી, તેમ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપવાળા આત્માનું શ્રવણ તથા મનન કર્યા છતાં પણ વૈરાગ્યરૂપ ભાગ્ય વિના વિષયીજનોને તે આત્માની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી.

\+ આ અઠ્ઠાવીસમા સર્ગમાં સઘળા પદાર્થોના ફેરફાર થવાના સ્વભાવનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

આવતી હોય છે, તે દિવસો જતાં પાછી ઝાડ અને જળ વગરની મરુભૂમિ થઈ જાય છે, જળની જગ્યાએ સ્થળ થઈ જાય છે અને સ્થળની જગ્યાએ જળ થઈ જાય છે. કાષ્ઠ, જળ અને ખડ સહિત સઘળું જગત દિવસો જતં વિપરીત થઈ જાય છે. યુવાની, બાલ્યાવસ્થા, શરીર અને દ્રવ્યના સમૂહો અનિત્ય છે અને તેઓ તરંગો પેઠે નિરંતર એક સ્વભાવને છોડી બીજા સ્વભાવને પ્રાપ્ત થયા કરે છે. જગતમાં જીવતર ઘણા વાયુમાં રહેલી નાની દીવાની શિખાની પેઠે ચંચળ છે, અને ત્રણે લોકમાં પદાર્થોની શોભા વીજળીના ઝબકારા સમાન છે. જેમ બીજનો સમૂહ વારંવાર પાણી પડવાથી ફેરફાર પામ્યા કરે છે, તેમ આ ઘણાં પ્રાણીઓનો સમૂહ કર્મોની ગતિથી નિરંતર ફેરફાર પામ્યા કરે છે. મનરૂપી પવનથી ઊડી ઊડીને જથાબંધ થયેલા રજોગુણરૂપી વસ્ત્રોવાળી, પ્રાણીઓને ઉત્તમ, મધ્યમ તથા કનિષ્ઠ લોકમાં ગમન કરાવવારૂપી અભિનયવાળા અને પ્રબળ આડંબરવાળી આ જગતની સ્થિતિ નાચના આવેશથી ફૂદડીઓ ફર્યા કરતી નટડીની પેઠે ભ્રમણ કરતી જોવામાં આવે છે. હે રાજન્! ગંધર્વનગર જેવા અનેક વિચિત્ર ફેરફારો કરનારી, મોટા મોટા વ્યવહારોરૂપી ચંચળ કટાક્ષોથી મનનું આકર્ષણ કરનારી અને વારંવાર વીજળી જેવા ચપળ દેખાવ દેતી આ સંસારની રચના જાણે કોઈ વેશ્યા નાચતી હોય તેવી દેખાય છે. તે દિવસો, તે વડીલો, તે સંપત્તિઓ અને તે ક્રિયાઓ એ સઘળું જેમ માત્ર સ્મરણમાં જ રહ્યું છે, તેમ આપણે પણ થોડા કાળમાં લોકોના સ્મરણમાં જ રહીશું. આ અભાગણી સંસારની પદ્ધતિ રોજ રોજ ક્ષય પામે છે અને રોજ રોજ પાછી ઉત્પન્ન થાય છે, પણ હજુ સુધી એ અભાગણીનો અંત આવતો નથી. હે વિભુ! માણસો પશુનો જન્મ પામે છે, પશુઓ માણસનો જન્મ પામે છે અને દેવતાઓ અદેવપણું પામે છે, ત્યારે આ સંસારમાં કઈ સ્થિતિ સ્થિર છે? કોઈ પણ નથી. પોતાનાં કિરણોના સમૂહથી પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરતો આ કાળમય સૂર્ય વારંવાર રાત્રિ—દિવસો કાઢી કાઢીને પ્રાણીઓના નાશની અવધિ ઉપર લક્ષ રાખ્યા કરે છે. સમુદ્રનાં જળો જેમ વડવાનળને જ અનુસર્યા કરે છે. તેમ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર અને પ્રાણીઓની સઘળી યતિઓ પણ નાશને જ અનુસર્યા કરે છે. સ્વર્ગ, પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, પર્વતો અને નદીઓ એ સઘળાં વિનાશરૂપ અગ્નિમાં સૂકાં બળતણ છે. ધન, બાંધવો, ચાકરો, મિત્રો અને વૈભવો, એ સઘળું વિનાશના ભયથી બીધેલાને રસ વગરનું લાગે છે. જ્યાં સુધી વિનાશરૂપી દુષ્ટ રાક્ષસ સ્મરણપથમાં આવતો નથી, ત્યાં સુધી જ એ પદાર્થો જગતમાં બુદ્ધિમાન પુરુષને ભાવે છે. માણસો ક્ષણમાત્રમાં ઐશ્વર્ય પામે છે, ક્ષણમાત્રમાં દરિદ્રપણાને પામે છે, ક્ષણમાત્રમાં સ્વસ્થપણાને પામે છે અને ક્ષણમાત્રમાં રોગીપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. આમ ક્ષણે ક્ષણે સ્થિતિમાં ફેરફાર કર્યા કરતા આ ભૂંડા જગતરૂપી ભ્રમે કયા બુદ્ધિમાન પુરુષોને મોહિત કર્યા નથી? આકાશનું મંડળ ક્ષણમાત્રમાં અંધારારૂપી કાદવથી ખરડાઈ જાય છે અને ક્ષણમાત્રમાં તે સોનાના ઝરા જેવા કોમળ પ્રકાશથી શોભવા લાગે છે. ક્ષણમાત્રમાં તે વાદળાંરૂપી શ્યામ કમળોની પંક્તિઓથી પુરાઈ જાય છે, ક્ષણમાત્રમાં તે ભારે કડાકાભડાકાથી ભરાઈ જાય છે અને ક્ષણમાત્રમાં તે મૂંગા જેવું બની જાય છે. ક્ષણમાત્રમાં તે તારારૂપી મોતીઓથી દીપે છે, ક્ષણમાત્રમાં તે સૂર્યથી શોભે છે, ક્ષણમાત્રમાં તે ચંદ્રનાં કિરણોથી શીતળ થઈ જાય છે અને ક્ષણમાત્રમાં એ સઘળાંથી રહિત બની જાય છે. તે જ પ્રમાણે આ જગતની રચના ક્ષણિક સ્થિતિવાળી તથા ક્ષણિક નાશવાળી છે અને ક્ષણે ક્ષણે તે આવજા કર્યા કરે છે, તો પછી કયો ધીર પુરુષ પણ સંસારમાં ભય ન પામે? હે મુનિ! ક્ષણમાત્રમાં વિપત્તિઓ આવે છે, ક્ષણમાત્રમાં સંપત્તિઓ આવે છે, ક્ષણમાત્રમાં જન્મ આવે છે અને ક્ષણમાત્રમાં મરણ આવે છે. ત્યારે

કયો પદાર્થ ક્ષણિક નથી ? હે ભગવન્ ! એક માણસ પ્રથમ જુદા પ્રકારનો હોય છે અને થોડાક દિવસ માટે સર્વદાને જુદા જ પ્રકારનો થઈ જાય છે. વળી એકરૂપે રહેનાર અને સારી પેઠે સ્થિરતાવાળો કોઈ પદાર્થ નથી. ઘડો કપાસના ખેતરમાં ફૂટી જાય તો વસ્ત્રરૂપ થાય છે અને વસ્ત્ર ફાટીને માટીમાં મળી જાય તો ઘડારૂપ થઈ જાય છે. માટે આ સંસારમાં જેનો ફેરફાર થતો નથી એવો કોઈ પદાર્થ જોવામાં આવતો નથી. વધવું, રૂપાંતર પામવું, ઘટવું, નાશ થવો અને પુનર્જન્મ થવો, એ પાંચ વિકારો રાત્રિ—દિવસની પેઠે પ્રાણીને અનુક્રમે નિરંતર લાગુ પડયા કરે છે. કાયરના હાથે શૂર પુરુષ માર્યો જાય છે, એકના હાથે સો જણ માર્યા જાય છે અને કંગાલ લોકો પણ સમર્થપણું પામે છે. આમ જગતમાં બધી ઊથલપાથલ થયા જ કરે છે. ઇન્દ્રિય આદિની ગતિને લીધે સર્વ લોકો તરંગોની પંકિતની પેઠે નિરંતર ઊથલપાથલ પામ્યા કરે છે. થોડા દિવસ બાલ્યાવસ્થા રહે છે, થોડા દિવસ યુવાનીની શોભા રહે છે અને થોડા દિવસમાં વળી ઘડપણ આવે છે. આમ દેહમાં પણ એકરૂપપણું નથી, તો બહારની વસ્તુઓમાં એકરૂપપણું રહેવાનો શો વિશ્વાસ રાખવો ? નટની પેઠે સર્વ પ્રાણીનું મન ક્ષણમાત્રમાં આનંદ પામે છે, ક્ષણમાત્રમાં ખેદ પામે છે અને ક્ષણમાત્રમાં સૌમ્ય થઈ જાય છે. એક પાસ એક, બીજી પાસ બીજી અને ત્રીજી પાસ ત્રીજી, એમ વસ્તુની રચના કરતો આ વિધાતા ક્રીડા કરતા બાળકની જેમ કાયર થતો નથી. વિધાતા પ્રથમ કેટલાં એકને ભેગાં કરે છે, તેઓમાંથી કેટલાંએકને ઉત્પન્ન કરે છે, વળી તેમને મારીને ખાઈ જાય છે અને સ્વાદ લાગવાને લીધે વળી બીજાઓને ઉત્પન્ન કરે છે આમ જે નર ઉત્પન્ન થાય છે તેને રાત્રિદિવસોની પેઠે હર્ષશોક આદિ વિકારો નિરંતર પ્રાપ્ત થાય-છે અને પાછા વળે છે. સંસારમાં પડેલો માણસ ક્ષણે ક્ષણે ઉદય—અસ્ત પામ્યા કરે છે; તેની આપત્તિઓ પણ સ્થિર રહેતી નથી. અને સંપત્તિઓ પણ સ્થિર રહેતી નથી. સઘળા સમર્થ લોકોને પણ સપાટામાં લઈ લે તેવું આચરણ કરવામાં નિપુણ અને ઘણું કરીને સર્વને વિપત્તિમાં નાખનાર આ કાળ યથેષ્ટ રીતે ક્રીડા કરે છે. કર્મોરૂપ રસોના જેવા તથા વિષમપણાને લીધે અનેક પ્રકારોવાળા ત્રિલોકીની અંદર રહેનારા પ્રાણીઓના સમૂહરૂપ ફળોના સમૂહો, કાળરૂપ પવનનો સપાટો આવવાથી પ્રત્યેક દિવસે જુદા જુદા વિશાળ સંસારરૂપ વૃક્ષોમાંથી પડયા કરે છે. ૧–૪૩

समविषमविपाकतो विभिन्नास्त्रिभुवनभूतपरम्पराफलौघाः । समयपवनपातिताः पतन्ति प्रतिदिनमाततसंसृतिद्रुमेभ्यः ॥ ४३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્યપ્રકરણનો 'પરિવર્તનપ્રકૃતિવર્ણન' નામનો સર્ગ ૨૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૯ મો*

વૈરાગ્યવર્ણન તથા ઉપદેશની માગણી

राम उवाच

इति मे दोषदावाग्निदग्धे महति चेतसि । प्रस्फुरन्ति न भोगाशा मृगतृष्णा सरःस्विव ॥१॥

રામ બોલ્યા: એ પ્રમાણે દોષદર્શનરૂપ દાવાગ્નિને લીધે મારા વિવેકી ચિત્તમાં વિષયો પરના વિશ્વાસનાં બીજ બળી ગયાં છે. આથી જેમ સરોવરમાં ઝાંઝવાનાં પાણી સ્ફુરતાં નથી, તેમ મારા એ ચિત્તમાં ભોગની આશાઓ સ્ફુરતી નથી. સંસારની આ ચપળ સ્થિતિ લીમડાની લતાની પેઠે કાળના ક્રમથી પાકવાને લીધે દિવસે દિવસે કડવી થતી જાય છે. હે રાજન્ ! કરંજના ઝાડની ઘણા કાંટાવાળા લોકોના ચિત્તમાં, દિવસે દિવસે ભૂંડાઈ વધતી જાય છે અને ભલાપણું ઓછું થતું જાય છે. સુકાયેલી અડદની સિંગની પેઠે પૃથ્વીમાં દિવસે દિવસે મર્યાદા તુરત તૂટતી જાય છે. અરે ! સિંગ તૂટે છે ત્યારે કાંઈક શબ્દ થાય છે, પણ

* આ ઓગણત્રીસમા સર્ગમાં રામે પોતાના વૈરાગ્યનું વર્ણન કરીને ઉપદેશની માગણી કરી; એ કહેવામાં આવશે.

આ મર્યાદા તૂટે છે ત્યારે તો શબ્દ પણ થતો નથી. હે મુનિશ્વર! જેમાં કોઈ જાતની ચિંતા નથી એવી એકાગ્રતા, ચિંતાઓથી ભરેલા રાજ્યોથી અને વૈભવોના સમૂહોથી ઉત્તમ છે. ઉદ્યાન મને આનંદ આપે એમ નથી, સ્ત્રીઓ મને સુખ આપે એમ નથી અને ધનની પ્રાપ્તિ મને હર્ષ આપે એમ નથી. હું તો મનની સાથે શાંત જ થવા ધારું છું. હે પિતા! લોક અનિત્ય તથા દુ:ખરૂપ છે, તૃષ્ણા પૂરી પડે એવી નથી અને ચિત્ત ચપળતાથી દોરાયેલું છે, તો હું કઈ રીતે શાંતિ પામું? હું મરણને અભિનંદતો નથી, તેમ જીવિતને પણ અભિનંદન આપતો નથી. હું તો જેમ રહું છું તેમ જ શાંત રહીશ. મારે રાજ્યનું, ભોગોનું, ધનનું કે તેમના ઉદ્યમોનું શું પ્રયોજન છે? એ સઘળું અહંકારને લીધે થાય છે. પણ મારો તે અહંકાર જ ગળાઈ ગયો છે. જન્મોની પંક્તિરૂપ ચામડાના દોરડામાં ઈન્દ્રિયોરૂપી દૃઢ ગાંઠો બંધાયેલી છે. જેઓ તેમાંથી છૂટવા માટે યત્ન કરે છે તેને જ હું ઉત્તમ સમજું છું. જેમ હાથી ખરીઓ વડે કોમળ કમળને છૂંદી નાખે છે, તેમ કામદેવ માનિનીઓ વડે કોમળ મનને મથી નાખે છે. હે મુનીન્દ્ર! સ્વચ્છ બુદ્ધિથી આ બાલ્યાવસ્થામાં જ જો આ ચિત્તનો ઉપાય કરવામાં નહિ આવે તો પછી તેનો અવસર જ ક્યાંથી આવશે? જે વિષ કહેવાય છે તે વિષ નથી પણ વિષયોની વિષમતા એ જ વિષ છે; કારણ કે વિષ તો એક અવતારમાં જ હાનિ પહોંચાડે છે, ત્યારે વિષયો તો જન્માંતરોમાં પણ હાનિ પહોંચાડે છે. આત્મજ્ઞાનીના ચિત્તને સુખ, દુ:ખ, મિત્રો, બાંધવો, જીવિત કે મરણ કાંઈ પણ બાંધી શકતાં નથી. એટલા માટે હે બ્રહ્મન્! હે પૂર્વાપર જાણનારાઓમાં ઉત્તમ! હું જે ઉપદેશથી જ્ઞાની થઈને શોક, ભય તથા પરિશ્રમથી રહિત થાઉં તેવો ઉપદેશ તમે મને તુરત આપો. અજ્ઞાનપણારૂપી ભયંકર વન વાસનારૂપી જાળાંઓથી વ્યાપ્ત છે, દુ:ખોરૂપી કાંટાઓથી ભરપૂર છે અને સંપત્તિઓ તથા વિપત્તિઓરૂપી ઊંચાનીચા પ્રદેશોવાળું છે. હે મુનિ! કરવતની ધાર વડે વહેરાવાનું સહન કરી શકું, પણ સંસારના વ્યવહારથી ઉત્પન્ન થયેલાં તૃષ્ણા તથા વિષયોથી વહેરાવાનું સહન કરી શકું એમ નથી. 'આ ઈષ્ટ છે' એમ જાણી તેનું સંપાદન કરવામાં અને 'આ અનિષ્ટ છે' એમ જાણી તેનું નિવારણ કરવામાં જે વ્યવહાર કરવો પડે છે, તેના લેપથી જે ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે રજના સમૂહને ઉડાવ્યા કરતા પવનની જેમ આ ચપળ ચિત્તને ઉડાવ્યા કરે છે. આ સંસારરૂપી હાર તૃષ્ણારૂપી ઝીણા દોરામાં પરોવેલો છે અને જીવના સમૂહરૂપી મોતીઓવાળો છે. તેમાં ચૈતન્યની વ્યાપ્તિથી તથા સ્વચ્છપણાથી નિરંતર શોભી રહેલો ચિત્તરૂપી મધ્યમણિ છે અને કાળરૂપી વ્યભિચારી પુરુષનું એ આભૂષણ છે. હું તેનાથી કાયર થઈ ગયો છું અને કેસરી જેમ જાળને તોડી નાખે છે તેમ હું તેને સહેલા ઉપાયથી તોડી નાખવા માગું છું. હે શ્રેષ્ઠ તત્ત્વવેત્તા! મારા મનનું આ અજ્ઞાનરૂપી અંધારું મારા હૃદયરૂપી વનમાં ઝાકળરૂપે છે. તમે તેને સુખદાયી વિજ્ઞાનરૂપી દીવાથી દૂર કરો. હે મહાત્મા! જેમ ચંદ્રથી નાશ ન પામે એવાં રાત્રિનાં અંધારાં હોતાં નથી તેમ મહાત્માઓના સંગથી નાશ પામે એવા સંસાર સંબંધી કોઈ દુષ્ટ તાપો જગતમાં છે જ નહિ. વાયુએ વેરી નાખેલી વાદળાંની પંક્તિમાં લટકતા કોઈ જળબિંદુના જેવું આયુષ્ય નાશવંત છે; વૈભવો મેઘના સમૂહમાં ચમકતી વીજળીના જેવા ચંચળ છે; યૌવનના વિનોદો પાણીના રેલાની પેઠે ચપળ છે. એમ તુરત વિચારીને મેં હમણાં લાંબી શાંતિને માટે જ ચિત્ત ઉપર દૃઢ છાપ (મુદ્રા) મારી છે. ૧-૨૩

आयुर्वायुविघट्टिताभ्रपटलीलम्बाम्बुवद्भङ्गुरं ॥
भोगा मेघवितानमध्यविलसत्सौदामिनीचञ्चलाः ।
लोला यौवनलालना जलरयश्चेत्याकलय्य द्रुतं
मुद्रेवाऽद्य दृढार्पिता ननु मया चित्तं चिरं शान्तये

સર્ગ ૨૯ મો* સમાપ્ત

* શુદ્ધ વૈરાગ્ય ઊપજ્યા પછી જ પરમતત્ત્વને જાણવાની ઉત્કૃષ્ટ જિજ્ઞાસા ઊપજે છે, એમ આ સર્ગના નિરૂપણ પરથી જાણવાનું છે.

સર્ગ ૩૦ મો=

વિશ્રાંતિના ઉપદેશની માગણી

राम उवाच

एवमभ्युत्थितानर्थशतसङ्कटकोटरे ।
जगद्दालोक्य निर्मग्नं मनो मननकर्दमे ॥ १ ॥

રામ બોલ્યા: એ પ્રમાણે જગતને ચારે બાજુથી ઊઠેલા સેંકડો અનર્થોરૂપી સાંકડી ખાડમાં પડેલું જોઈને મારું મન ચિંતારૂપી કાદવમાં ખૂંચી ગયું છે. મને મારું મન ભમતું હોય એમ લાગે છે, મને ભય ઉત્પન્ન થાય છે અને જૂના ઝાડનાં પાંદડાંઓની પેઠે મારાં ગાત્રો કંપ્યા કરે છે. ઉત્તમ સંતોષરૂપી ધીરજનો સંબંધ નહિ મળવાથી વ્યાકુળ થયેલી અને ઠેકાણા વગરની એવી મારી બુદ્ધિ નબળા ધણીની સ્ત્રીની પેઠે અહીં ભય પામ્યા કરે છે. જેમ ખડથી ઠગાયેલા મૃગો ખાડાઓમાં પડીને તરફડે છે, તેમ તુચ્છ વિષયોથી ઠગાયેલી આ અંતઃકરણની વૃત્તિઓ વિક્ષેપરૂપી દુઃખોમાં પડીને તરફડે છે. અવિવેકી પુરુષના આશ્રયમાં રહેલી બિચારી ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયોરૂપી સ્ત્રીઓ સારી સ્થિતિને પ્રાપ્ત નહિ થતાં દુઃખ પામીને જાણે ઊંડા કૂવામાં પડી હોય એમ લાગે છે. જેમ પતિને આધીન રહેનારી સ્ત્રી પતિના ઘરનાં જંપ વાળીને બેસે નહિ અને મનમાનતા સ્થાનમાં જઈ પણ શકે નહિ, તેમ જીવમાં લાગેલી મારી ચિંતા શાંત થતી નથી. અને જોઈતા સ્થળમાં પહોંચી પણ શકતી નથી. માગશર મહિનાના અંતમાં જેમ લતા પાંદડાંઓને જર્જરિત કરી નાખીને તેઓમાંથી કેટલાંકને છોડી દે છે, કેટલાંકને રાખી લે છે અને પોતે અવ્યવસ્થિત થઈ જાય છે, તેમ મારી ધીરજ પણ વિષયોને જર્જરિત કરીને તેઓમાંથી કેટલાએકને છોડી દે છે, કેટલાએકને રાખી લે છે અને પોતે અવ્યવસ્થિત થઈ જાય છે. હમણાં સંસારની સ્થિતિ મને અર્ધો ત્યજીને અને અર્ધો પકડીને રહી છે. આથી મારી અવ્યવસ્થાને લીધે મારા હાથમાંથી સંસારનાં તથા પરમાર્થનાં સુખો પણ ખોવાઈ ગયાં છે. અંદર તત્ત્વના નિશ્ચય વગરની મારી બુદ્ધિ કપાયેલા વૃક્ષના મૂળની* પેઠે સંશયોનું સ્થાન થઈ પડી છે. આ ચિત્ત ચંચળ છે, અનેક પ્રકારના ભોગની વાસનાઓથી વિસ્તીર્ણ છે અને ભુવનોની અંદર ફર્યા કરે છે. જેમ દેવ પોતાના વિમાનને છોડતા નથી, તેમ બળાત્કાર રોકવામાં આવે તોપણ તત્ત્વજ્ઞાનના આશ્રય વિના તે પોતાની ચપળતા છોડતું નથી. આથી હે મહાત્મા! વાસ્તવિક રીતે સત્ય, જન્મ-મરણના પરિશ્રમ વગરનું, દેહાદિક ઉપાધિઓથી રહિત અને ભ્રાંતિ વિનાનું વિશ્રાંતિસ્થાન કયું છે કે, તેને પામવાથી કોઈ પ્રકારનો શોક જ ન રહે? જનકરાજા આદિ સજ્જનો સઘળા પ્રકારનાં કર્મો કરતા હતા અને વ્યવહારમાં અનુકૂળ રહ્યા હતા, છતાં પણ તેઓ મહાત્માની પદવીએ કેવી રીતે પહોંચ્યા હતા? હે માનદાતા! અંગોમાં પાપપુણ્યરૂપી કાદવ ઘણી રીતે લાગ્યા છતાં પણ કેવી રીતે પુરુષ તે કાદવથી અહીં ન લેપાય? નિર્દોષ અને ઉદાર મનવાળા તમે મહાત્મા લોકો કયો વિચાર રાખી અહીં જીવન્મુક્ત થઈને ફરો છો? કુટિલ આકારવાળા તથા કુટિલ શક્તિવાળા વિષયોરૂપી સર્પો અંતે તો લોકોને ખાઈ જવાને વાસ્તે જ લલચાવે છે, તો તેઓ શી રીતે અબાધકપણું પામે? મોહરૂપી હાથીએ ડહોળી નાખેલી અને કામક્રોધાદિક કાદવોવાળી આ બુદ્ધિરૂપી સરસી(મોટું સરોવર) શી રીતે અત્યંત સ્વચ્છતા પામે? આ સંસારરૂપી પ્રવાહમાં વ્યવહાર કરવા છતાં માણસ શી રીતે કમળપત્ર ઉપરના જળની પેઠે અલગ રહે? આ સઘળા જગતને અંતર્દષ્ટિથી તણખલા જેવો જોતો પુરુષ મનની કામ આદિ વૃત્તિઓનો સ્પર્શ નહિ કરતાં શી રીતે ઉત્તમપણું પામે? આ અજ્ઞાનરૂપી મહા-

= આ ત્રીસમા સર્ગમાં કારણપૂર્વક પોતાના ચિત્તનો ઉદ્વેગ દેખાડી તે ઉદ્વેગને ટાળનારી વિશ્રાંતિને વાસ્તે ઉપદેશની પ્રાર્થના કરવામાં આવશે.

* કપાયેલા વૃક્ષના માણસ જેવડા ઊંચા થડમાં રાત્રે આ ઠૂંઠું છે કે ચોર છે એવો સંશય થાય છે.

સાગરના પારને પામેલા કયા મહાપુરુષનાં આચરણોનું સ્મરણ કરવાથી માણસ દુઃખમુક્ત રહે? કરવાયોગ્ય સાધન કયું છે? પામવા યોગ્ય ફળ કયું છે? અને આ મેળ વગરના સંસારમાં શી રીતે વર્તવું જોઈએ? હે પ્રભુ? ! વિધાતાએ આ જગત અવ્યવસ્થાવાળું જ બનાવ્યું છે હું જે વડે તેના આદિમાં અને અંતમાં રહેનારી વસ્તુને જાણી શકું, તે કંઈક તત્ત્વ તમે મને કહો. હે બ્રહ્મન્! જે રીતે મારા હૃદયાકાશમાં ચંદ્રરૂપ એવા ચિદાભાસનો મેલ દૂર થઈ જાય, તે રીત તમે નિર્વિઘ્ને આચરો. અહીં શું લેવું, શું છોડી દેવું, અને શું લેવાય નહિ અને છોડાય પણ નહિ, તે કહો. ચપળતાવાળું ચિત્ત શી રીતે પર્વતની પેઠે સ્થિરતા પામે? સેંકડો પરિશ્રમ કરાવનારો આ દુષ્ટ સંસારરૂપી વિષૂચિકાનો રોગ કયા પવિત્ર મંત્રથી શાંત થઈ જાય? આનંદરૂપી વૃક્ષની માંજર જેવી અંદરની અક્ષીણ શીતળતાને હું પૂર્ણચંદ્રની પેઠે શી રીતે અત્યંત પામું? હું અંતઃકરણમાં પૂર્ણ સંતોષ પામું, હું પૂર્ણ થાઉં અને હું ફરી શોક ન કરું તે રીતે તમે તત્ત્વને જાણનારા સત્પુરુષો મને અહીં ઉપદેશ કરો. હે મહાત્મા! પામર જીવોને સર્વોત્તમ આનંદપદમાં વિશ્રાંતિ મળતી નથી. જેમ વગડામાં પડેલા શબને કૂતરાઓ ફાડી ખાય છે, તેમ તેને સંસાર સંબંધી વિકલ્પો અહીં નિરંતર બહુ જ ફાડી ખાય છે.૧—૨૭

अनुत्तमानन्दपदप्रधानविश्रान्तिरिक्तं सततं महात्मन्। कदर्थयन्तीह भृशं विकल्पाः श्वानो वने देहमिवाल्पजीवम् ॥ २७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્યપ્રકરણમાં 'વિશ્રાંતિના ઉપદેશની માગણી' નામનો સર્ગ ૩૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૧ મો*

સ્વલ્પ જીવિતમાં સુખરૂપ પદનો પ્રશ્ન

राम उवाच

प्रोच्चवृक्षचलत्पत्रलग्नाम्बुलवभङ्गुरे। आयुषीशानशीतांशुकलामृदुनि देहके ॥ १ ॥

રામ બોલ્યા: આયુષ્ય તો મહાદેવજીના લલાટ ઉપરના ચંદ્રની કળા જેવું કોમળ છે અને અતિ ઊંચા ઝાડનાં હાલતાં પાંદડાંમાં લાગેલી જળની કણી જેમ ક્ષણભંગુર છે. આ શરીર ડાંગરનાં ખેતરોમાં શબ્દ કરતા દેડકાના ગળાની ચામડીના એક ખૂણા જેવું ચપળ છે. મિત્રોનો અને સગાંઓનો સમાગમ તે પ્રાણીને જાળના આંટા જેવો છે. વાસનારૂપી વાયુએ વીંટી લીધેલા દુષ્ટ આશારૂપી વીજળીના ચમત્કારથી ભરેલો અને પ્રત્યક્ષ મોહરૂપી ઉગ્ર છાંટાવાળો મેઘ નિરંતર ગાજ્યા કરે છે અને તેના કડાકા-ભડાકા થયા કરે છે. તેમાં પ્રચંડ લોભરૂપી ચપળ મોર ભારે તાંડવથી નાચ્યા કરે છે; અને અનર્થરૂપી ઈન્દ્રજવનું ઝાડ ફાલીફૂલીને અત્યંત પ્રફુલ્લિત થતું રહે છે. કાળરૂપી ક્રૂર બિલાડો પ્રાણીમાત્રરૂપી ઉંદરોને સંહાર્યા કરે છે, ક્ષણ પણ અટકયા વિના દોડયા કરે છે અને કયાંયથી આવીને પ્રાણીઓ ઉપર ઝડપો દીધા કરે છે. ત્યારે હવે આનો ઉપાય શો? ગતિ શી? વિચાર શો? અને આશરો શો? આ જીવિતરૂપી વન અશુભ પરિણામ ન આપે એવો કયો માર્ગ છે? આપ જેવા મહાત્મા પુરુષો જેને રમણીય ન કરી શકે એવી કોઈ તુચ્છ વસ્તુ પણ પૃથ્વીમાં, અંતરિક્ષમાં, સ્વર્ગમાં કે બીજા કોઈ સ્થળમાં સુદ્ધાં નથી. નિરંતર દુઃખોના આવવાથી વ્યાકુળતાવાળો આ ભૂંડો સંસાર રસ વગરનો છે, છતાં પણ મૂઢ પુરુષને મીઠો લાગે છે; પણ સમજુને તે શી રીતે સુસ્વાદુ લાગે? પૃથ્વી જેમ પુષ્પોથી શોભી રહેલી વસંતઋતુથી રમણીય થાય છે તેમ

* આ એકત્રીસમા સર્ગમાં સ્વલ્પ જીવિતના અંદર જે ઉપાયથી સુખરૂપ પદ મળે તે પૂછવામાં આવશે.

પૂર્ણ કામપણારૂપ દૂધથી સ્નાન કરવામાં આવે તો આ સંસાર પણ રમણીય લાગે છે. પછી કામનાઓરૂપી કલંકવાળા મનરૂપી ચંદ્રને કયા પદાર્થથી ધોઈ નાખીએ તો તે ચંદ્રમાંથી મેલ મટી જાય અને તેનો અમૃત જેવો પ્રકાશ ઉદય પામે? સંસારના અનર્થોનો વિચાર કરીને જેઓ વૈરાગ્ય તથા બોધની દૃઢતાથી આ લોક તથા પરલોકના ભોગોને છોડી બેઠા છે એવા કયા મહાપુરુષની પેઠે અમારે આ સંસારરૂપી વનના માર્ગોમાં વ્યવહાર કરવો? ભોગોના સમૂહવાળી વિભૂતિઓ રાગ તથા દ્વેષરૂપી મોટા રોગોથી ભરેલી છે, સંસારરૂપી સમુદ્રમાં ફરનારા પુરુષને તેઓ શી રીતે બાધ ન કરે? હે મહાત્માઓમાં ઉત્તમ! જેમ પારદ (પારો) અગ્નિમાં પડતાં છતાં પણ બળતો નથી, તેમ પ્રીતિથી જ્ઞાનરૂપી અમૃતને સેવનારો પુરુષ સંસારમાં પડતાં છતાં પણ શી રીતે પરિતાપ પામતો નથી? સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થયેલાં માછલાંની સ્થિતિ જેમ જળ વિના સંભવતી નથી, તેમ સંસારમાં જન્મેલા પુરુષની સ્થિતિ પણ વ્યવહાર કર્યા વિના સંભવતી નથી. અગ્નિની જ્વાળા જેમ દાહ વિનાની હોતી નથી, તેમ આ સંસારમાં કોઈ સારી ક્રિયા પણ રાગદ્વેષ વિનાની અને સુખ કે દુઃખ વિનાની હોતી જ નથી. ત્રૈલોક્યમાં મનનું અસ્તિત્વ વિષયોના અવલંબનરૂપ જ છે. સર્વ વિષયોનો બાધ કરનારા તત્ત્વના બોધની યુક્તિ વિના તેનો ક્ષય થતો નથી, એટલા માટે તમે મને એ ઉત્તમ યુક્તિ વિષે સારી રીતે કહો. વ્યવહાર કરવા છતાં પણ જે યુક્તિથી મને દુઃખ પ્રાપ્ત થાય નહિ અને મારા વ્યવહારમાં પણ અડચણ આવે નહિ, એવી ઉત્તમ યુક્તિ તમે મને કહો, જેથી મન પરમ પાવન થઈ વિશ્રાંતિ પામે છે, તે કામ શું છે? અને પૂર્વે ઉત્તમ ચિત્તવાળા કયા મહાપુરુષે કયા પ્રકારથી તે કર્યું છે? હે ભગવન્! જેવું આપના જાણવામાં હોય અને જે કરવાથી સાધુપુરુષો દુઃખરહિતપણું પામ્યા હોય, તે મને મોહની નિવૃત્તિ માટે કહો. હે મુનીશ્વર! જો તેવી કોઈ યુક્તિ ન જ હોય અથવા તેવી યુક્તિ હોવા છતાં પણ જો કોઈ મને તે સ્ફુટ રીતે કહેશે નહિ, તો હું પોતે તેવી યુક્તિઓનો વિચાર કરીશ. આમ વિચાર કર્યા છતાં મને મહાવિશ્રાંતિરૂપ સર્વોત્તમ યુક્તિ મળશે જ નહિ, તો પછી હું સઘળા વ્યવહારને છોડી દઈશ, અહંકારરહિત થઈ જઈશ, અન્ન ખાઈશ નહિ, પાણી પીશ નહિ, વસ્ત્રો પહેરીશ નહિ ને સ્નાન, દાન કે ભક્ષણ આદિ કોઈ કામ કરીશ નહિ. હે મુનિ! ત્યારે હું સંપત્તિના કે આપત્તિના કોઈ કામમાં ઊભો રહીશ નહિ અને દેહનો ત્યાગ કરવા સિવાય બીજું કાંઈ પણ હું ઈચ્છીશ નહિ. આશંકા, મમતા તથા મત્સર છોડી દઈને હું કેવળ ચિત્રામણમાં આલેખેલા પુરુષની જેમ મૂંગો થઈને જ બેસી રહીશ. આમ આવા અનુક્રમથી શ્વાસ, ઉચ્છ્વાસ તથા ભાનને પણ છોડી દઈને હું અંતે આ 'દેહ' નામના અનર્થરૂપ ઓઠાને પણ છોડી દઈશ. હું કોઈનો નથી અને કોઈ મારો નથી, એમ નિશ્ચય કરીને હું તેલ વગરના દીવાની પેઠે બુઝાઈ જઈશ. અને સઘળું છોડી દઈને અંતે આ ખોળિયાનો પણ ત્યાગ કરીશ.

શ્રીવાલ્મીકિ બોલ્યા: નિર્મળ ચંદ્રની પેઠે પ્રિય લાગતા અને અતિ મહાન વિચારમાં ઊઘડેલા ચિત્તવાળા રામચંદ્રજી વસિષ્ઠ આદિ મહાત્માઓની આગળ આ વચન બોલ્યા અને પછી મોર જેમ મહામેઘોની આગળ ટૌકા કરીને બંધ પડે તેમ તે થાક લાગવાથી બોલતા બંધ પડયા. ૧—૨૭

इत्युक्तवानमलशीतकराभिरामो रामो महत्तरविचारविकासिचेताः। तूर्ष्णीं बभूव पुरतो महतां घनानां केकारवं श्रमवशादिव नीलकण्ठः॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્યપ્રકરણનો 'રાઘવપ્રશ્ન'* નામનો સર્ગ ૩૧ મો સમાપ્ત

* મુમુક્ષુ બુભુક્ષુ—અત્યંત ભૂખ્યાના જેવો જોઈએ. અર્થાત્ પરમતત્ત્વને જાણવાની તેના મનમાં અત્યંત આતુરતા જોઈએ; એમ શ્રીરામનાં આ સર્ગનાં પાછળનાં વચનોથી વિવેકીએ નક્કી કરવું.

સર્ગ ૩૨ મો+

રામનાં વચનોની પ્રશંસા

श्रीवाल्मीकिरुवाच

वदत्येवं मनोमोहविनिवृत्तिकरं वचः ।
रामे राजीवपत्राक्षे तस्मिन् राजकुमारके ॥ १ ॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા: કમળપત્ર સમાન નેત્રવાળા તે રાજકુમાર રામચંદ્રજી એ પ્રમાણે મનના મોહને ટાળી નાખનારાં વચનો બોલ્યા; ત્યારે ત્યાં બેઠેલા સર્વ લોકોનાં નેત્રો વિસ્મયથી પ્રફુલ્લિત થઈ ગયાં અને સર્વનાં રુવાંટાં જાણે તે સાંભળવાને ઉત્કંઠિત થયાં હોય તેમ ઊભાં થઈને વસ્ત્રોમાંથી બહાર નીકળવાનું મન કરવા લાગ્યાં. ત્યાં વૈરાગ્યની વાસનાએ સર્વની સઘળા પ્રકારની સંસાર સંબંધી વાસનાઓને દૂર કરી અને સઘળા લોકો કેટલીક વાર તો જાણે અમૃતના સમુદ્રના એ તરંગોમાં ઊછળવા લાગ્યા આંતરિક આનંદનાં ચિહ્નોથી પુષ્ટ થતા સાંભળનારાઓએ ત્યાં ચિત્રામણમાં આલેખાયેલાઓની જેમ અત્યંત નિશ્ચેષ્ટ થઈને રામચંદ્રજીનાં તે વચનો સાંભળ્યાં. વસિષ્ઠ તથા વિશ્વામિત્ર આદિ મુનિઓએ, સભામાં બેઠેલા જયંત તથા ધૃષ્ટિ આદિ ચતુર મંત્રીઓએ, દશરથ આદિ રાજાઓએ, પારશવ આદિ દેશોના અધિપતિઓએ; અયોધ્યાના પ્રતિષ્ઠિત લોકોએ, સામંતોએ, રાજકુમારોએ, બ્રહ્મવાદી બ્રાહ્મણોએ, સેવક લોકોએ, નિરંતર રાજાની પાસે રહેનારાઓએ અને પાંજરામાં રહેલાં પક્ષીઓએ પણ તે વચનો સાંભળ્યાં. ક્રીડા કરવા સારુ રાખેલા મૃગોએ પોતાના શરીરનું હલનચલન છોડી દઈને, ઘોડાઓએ ઘાસ ખાવું છોડી દઈને, પોતાનાં ગૃહોમાં બેઠેલી કૌશલ્યાદિ માતાઓએ પોતાનાં ઘરેણાંના શબ્દો તથા શરીરની ક્રિયાઓ બંધ પાડીને અને બગીચાની લતાઓમાં તથા મહેલ આગળનાં સ્થાનકોમાં રહેનારાં પક્ષીઓએ પાંખોના ફફડાટ તથા શબ્દ કરવાનું છોડી દઈને રામનાં વચનો સાંભળ્યાં. આકાશમાં ફરનારા સિદ્ધ લોકોએ, ગંધર્વોએ, કિન્નરોએ, નારદ, વ્યાસ તથા પુલહ આદિ મોટા મુનિઓએ, તેમ જ બીજા દેવના સ્વામીઓ, વિદ્યાધરો તથા મોટા નાગોએ પણ વિચિત્ર અર્થવાળાં અને ભારે પ્રૌઢતાભરેલાં રામનાં તે વચનો સાંભળ્યાં. હવે કમળ સરખાં નેત્રવાળા, રઘુકુળરૂપી આકાશમાં ચંદ્ર સમાન અને પૂર્ણચંદ્ર જેવા સુંદર એ રામચંદ્રજી ચૂપ રહ્યા, એટલે તરત જ ત્યાં આકાશમાંથી અભિનંદનની વાણી સાથે સિદ્ધ લોકોએ પાથરેલા ચંદરવા જેવી પુષ્પવૃષ્ટિ થવા લાગી. મંદારવૃક્ષનાં પુષ્પોના મધ્યમાં રહેલા ભ્રમરોનાં જોડાંઓના નાદવાળી તે વૃષ્ટિની મધુર સુગંધથી ને સૌંદર્યથી સર્વ મનુષ્યો પ્રસન્ન થઈને તેને આધીન થઈ ગયાં. એ પુષ્પવૃષ્ટિ આકાશના પવને તોડી પાડેલી તારાઓની પંક્તિ હોય એવી લાગતી હતી અથવા દેવાંગનાઓના હાસ્યની પૃથ્વી ઉપર પડેલી છટા હોય એવી લાગતી હતી. તે જાણે મૂંગાં મૂંગાં વરસતાં વાદળાંના ટુકડાની પડેલી હાર જેવી જણાતી હતી અથવા માખણના પિંડાઓની પથરાયેલી પરંપરા જેવી જણાતી હતી. વળી તે જાણે હિમની એકસરખી વૃષ્ટિ હોય, મોતીના હારના સમૂહો હોય, ચંદ્રમાની કિરણમાળ હોય, અથવા ક્ષીરસાગરની પડેલી તરંગાવલિ હોય, તેના જેવી જણાતી હતી. તે પુષ્પવૃષ્ટિ કેસરાવાળાં કમળોથી શોભતી હતી અને તેમાં ભમરાઓનાં વૃંદો ઘૂમી રહ્યાં હતાં. આનંદને લીધે થતા ચિત્કારોથી જાણે ગાન કરી રહેલો સુગંધી અને મધુર પવન તેને આમતેમ ઉડાડી રહ્યો હતો. તેમાં કેતકી, કૈરવ, ડોલર અને કુવલયોના સમૂહો ફૂદડીઓ ફરી ફરીને નીચે પડતા હતા. તે વૃષ્ટિથી આંગણાં, ઘરનાં છજાં અને ચૌટાંઓ ભરાઈ ગયાં હતાં. નગરમાં નરનારીઓ પોતાની ડોકો ઊંચી કરીકરીને તેને જોતાં હતાં વાદળાંઓથી રહિત હોવાને લીધે

+ આ બત્રીસમા સર્ગમાં રામનાં વચનો સાંભળવાથી માણસોને તથા દેવતાઓને વિસ્મય થવાની અને આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ થવાની કથા કહેવામાં આવશે.

શ્યામ કમળ જેવા જણાતા આકાશમાંથી તે વરસતી હતી. પૂર્વે કોઈ દિવસ લોકોના જોવામાં નહિ આવેલી એ પુષ્પવૃષ્ટિથી સર્વ લોકો વિસ્મય પામ્યા. એવી એ પુષ્પવૃષ્ટિ આકાશમાં અદૃશ્યરૂપે ઊભેલા સિદ્ધલોકોના હસ્તોમાંથી સરળ રીતે અર્ધી ઘડી સુધી નીચે પડી. સભાને અને સભામાં બેઠેલા લોકોને ઢાંકી દેનારી એ પુષ્પવૃષ્ટિ શાંત થઈ તે પછી સિદ્ધલોકોનું આ બોલવું સભાસદોએ ત્યાં સાંભળ્યું, 'દેવલોકોમાં આપણે સૃષ્ટિના આરંભથી સિદ્ધોનાં મંડળોમાં ઘૂમ્યાં કરીએ છીએ, પણ કાનને રસાયનની પેઠે તૃપ્તિ આપનારું આ અપૂર્વ વચન તો આપણે આજે જ સાંભળ્યું. રઘુવંશના ચંદ્રમારૂપ આ રામચંદ્રજીએ વૈરાગ્યની પૂર્ણતાથી જે આ ઉદાર વચન કહ્યું છે, તેવું વચન બૃહસ્પતિથી પણ બોલી શકાય એમ નથી. અહો! બુદ્ધિને ભારે આનંદ આપનારું, રામના મુખમાંથી નીકળેલું આ મહાપવિત્ર વચન આજે આપણે સાંભળ્યું છે. આ રઘુનંદન હમણાં ઉપશમરૂપી અમૃતથી શોભતું અને જાતિ, કુળ તથા આચાર આદિની સઘળી ઉત્તમતાને જણાવનારું જે યોગ્ય વચન આદરથી બોલ્યા છે, તેથી આપણે પણ તરત વૈરાગ્યવાન થયા છીએ.' ૧—૨૭

उपशमामृतसुन्दरमादरादधिगतोत्तमतापदमेष यत्। कथितवाननुचितं रघुनन्दनः सपदि तेन वयं प्रतिबोधिताः ॥ २७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્યપ્રકરણનો 'નભશ્ચરસાધુવાદ'* નામનો સર્ગ ૩૨મો સમાપ્ત

* હૃદયની સત્ય લાગણીથી જે કહેવામાં આવે તેમાં દેવાદિ પણ વખાણ કરે છે અને તે માણસ અલ્પ કાળમાં પોતાના ઈચ્છિતને પ્રાપ્ત કરવા ભાગ્યશાળી થાય છે; માટે મુમુક્ષુએ વૈરાગ્યાદિની પ્રાપ્તિ માટે સાચી લાગણીથી પ્રયત્ન કરવો ઉચિત છે.

સર્ગ ૩૩ મો+

સિદ્ધલોકોનું સભામાં આવવું

सिद्धा ऊचुः

पावनस्याऽस्य वचसः प्रोक्तस्य रघुकेतुना । निर्णयं श्रोतुमुचितं वक्ष्यमाणं महर्षिभिः ॥ १ ॥

સિદ્ધલોકો બોલ્યા: હવે મહર્ષિઓ રામચંદ્રજીએ કહેલા આ પવિત્ર વચનનો જે નિર્ણય કરે, તે આપણે સાંભળવો જોઈએ. હે નારદ, વ્યાસ તથા પુલહાદિ મુનીશ્વરો! તમો સઘળા મહર્ષિઓ નિર્વિઘ્ને તે સાંભળવા માટે તરત આવો. દશરથરાજાની આ પવિત્ર સભા સંપત્તિઓથી ચારે બાજુ પરિપૂર્ણ છે અને સુવર્ણની પેઠે શોભી રહી છે. ભ્રમર જેમ કમળોનાં પુષ્પોમાં જાય, તેમ આપણે તે સભામાં જઈએ.

વાલ્મીકિ બોલ્યા: સિદ્ધલોકોએ આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે આકાશનાં વિમાનોમાં રહેનારા સઘળા દિવ્ય મુનિઓનો સમાજ દશરથરાજાની સભામાં જ્યાં રામ આદિ બેઠા હતા ત્યાં આવ્યો. એ સમાજ હાથમાં નાદ કરતી વીણા લઈને આગળ ઊભેલા મુનીશ્વર નારદજીની અને જળથી પુષ્ટ થયેલા મેઘશ્યામ વ્યાસની વચમાં શોભતો હતો. મહાત્માઓનું એ મંડળ ભૃગુ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, ચ્યવન, ઉદ્દાલક, ઉશીર અને શરલોમ આદિ મોટા મોટા મુનિઓથી દીપી રહ્યું હતું અને તેમનાં મૃગચર્મો પરસ્પરની સાથે ઘસાવાથી આડાંઅવળાં થઈ ગયાં હતાં. રુદ્રાક્ષોની માળાઓરૂપ તેમનાં કંકણો હાલી રહ્યાં હતાં. અને તેમના હસ્તોમાં સુંદર કમંડળો શોભતાં હતાં. તે મંડળ આકાશમાં રહેલા તારામંડળની પેઠે તેજના ફેલાવાથી ઉજ્જ્વળ લાગતું હતું અને સૂર્યોની પંક્તિની પેઠે એકબીજાનાં મુખોનો પ્રકાશ કરતું હતું. રત્નોની પંક્તિની પેઠે તે એકબીજાનાં અંગો ઉપર અનેક જાતના રંગોની

\+ આ તેત્રીસમા સર્ગમાં સિદ્ધલોકોનું **સભામાં** આવવું અને તેઓએ યોગ્ય રીતે બેઠા પછી કરેલી રામના વાક્યની પ્રશંસા કહેવામાં આવશે.

ઝલક પાડતું હતું અને મોતીની પંક્તિની પેઠે તે એકબીજા કરતાં શોભામાં વધી જતું હતું. જાણે બીજી ચાંદનીની વૃષ્ટિ હોય, બીજી સૂર્યોની મંડળી હોય તથા ઘણે કાળે એકઠી કરવામાં આવેલી પૂર્ણ ચંદ્રોની પંક્તિ હોય, એમ તે લાગતું હતું. જેમ તારાઓના સમૂહમાં મેઘ શોભે છે, તેમ એ મંડળમાં વ્યાસ શોભતા હતા. અને જેમ તારાઓના સમૂહમાં ચંદ્રમા શોભે છે, તેમ તેમાં નારદજી શોભતા હતા. જેમ દેવતાઓમાં ઇન્દ્ર શોભે, તેમ તેમાં પુલસ્ત્ય શોભતા હતા અને જેમ દેવોમાં સૂર્ય શોભે, તેમ તેમાં અંગિરા શોભતા હતા. એ સિદ્ધલોકોની મંડળી આકાશથી પૃથ્વી ઉપર આવી એટલે મુનિઓથી ભરેલી દશરથ રાજાની સભા ઊભી થઈ. ત્યાં પરસ્પર મિશ્રિત થયેલી અંગોની કાંતિઓથી દશે દિશાઓને શોભાવી રહેલા એ આકાશગામી અને ભૂમિગામી લોકો શોભવા લાગ્યા. તેઓમાંના કેટલાકે હાથમાં વાંસની લાકડી રાખી હતી, કેટલાકે ક્રીડાકમળો ધારણ કર્યાં હતાં, કેટલાકે શિખામાં દર્ભના અંકુરો બાંધ્યા હતા, તો કેટલાકે મસ્તક ઉપર મુગટો મૂક્યા હતા. કેટલાક પીંગળી જટાઓથી પીંગળા દેખાતા હતા, કેટલાકે માથાના આગળના ભાગે માળાઓ વીંટી હતી; કેટલાકે હાથનાં કાંડાંઓમાં રુદ્રાક્ષની માળાઓ ધારણ કરી હતી, તો કેટલાકે મલ્લિકાનાં કંકણો પહેર્યાં હતાં; કેટલાકે વસ્ત્રો તથા વલ્કલો પહેર્યાં હતાં, કેટલાકે ફૂલમાળાઓ પહેરી હતી; કેટલાકે રેશમી વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં અને કેટલાકના ગળામાં મોતીતી માળાઓ લટકતી હતી. વળી કેટલાકે કટિમેખલા પહેરી હતી અને તે વારંવાર હાલ્યા કરતી હતી. વસિષ્ઠે અને વિશ્વામિત્રે એ આકાશગામી સઘળા લોકોની અનુક્રમે અર્ઘ્યો, પાદ્યો અને વચનોથી પૂજા કરી અને તે આકાશગામી મહાગણે પણ અર્ઘ્યો, પાદ્યો તથા વચનોથી પ્રેમપૂર્વક વસિષ્ઠ તથા વિશ્વામિત્રની પૂજા કરી. દશરથરાજાએ તે સિદ્ધલોકોની સર્વ પ્રકારના આદરથી પૂજા કરી અને તે સિદ્ધલોકોએ રાજાનું પણ કુશળ પૂછીને તથા પ્રસંગોચિત વાતોથી દશરથરાજાની પૂજા કરી. હવે સ્નેહીઓને ઘટે તેવા સમારંભોથી અન્યોન્ય સત્કાર પામેલા તે આકાશગામી અને ભૂમિગામી લોકો યોગ્ય રીતે આસનો પર બેઠા. તેમણે પ્રણામ કરીને આગળ ઊભેલા રામનાં વચનોથી ચારે બાજુથી પુષ્પવૃષ્ટિથી અને પ્રશંસાથી સત્કાર કર્યો. પછી રાજ્યલક્ષ્મીથી અત્યંત દીપતા રામ તેમની મધ્યમાં બેઠા. વિશ્વામિત્ર, વસિષ્ઠ, વામદેવ, મંત્રીઓ, નારદ, દેવપુત્ર, મુનિશ્રેષ્ઠ વ્યાસ, મરીચિ, દુર્વાસા, બૃહસ્પતિ, ક્રતુ, પુલસ્ત્ય, શરલોમા, વાત્સ્યાયન, ભરદ્વાજ, વાલ્મીકિ, ઉદ્દાલક, ઋચીક, શર્યાતિ, ચ્યવન તેમ જ વેદ તથા વેદાંગને પાર પામેલા, આત્માના તત્ત્વને જાણનારા અને ઉદારચિત્ત મુખ્ય મુખ્ય એવા લોકો રામની પાસે જ બેઠા. પછી વિધિપૂર્વક વેદ ભણનારા એ નારદાદિ લોકોએ તથા વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્રે વિનયથી મુખ નમાવીને બેઠેલા રામનાં વચનો સંબંધમાં આ પ્રમાણે કહ્યું: 'અહો! આ કુમારે ઉત્તમ ગુણોથી શોભનારી, પરમ ઉદાર અને વૈરાગ્યરૂપ રસથી ભરેલી અદ્‌ભુત વાણી કહી છે. રામે કહેલું આ વચન તત્ત્વના બોધવાળું છે, યોગ્ય છે, સ્ફુટ અર્થવાળું છે, ઉદાર છે, પ્રિયકર છે, મહાત્માપણાને જણાવનારું છે, ચિત્તની ચંચળતાને લીધે થતા દોષોથી રહિત છે, સ્પષ્ટ અક્ષરોવાળું છે, સ્પષ્ટ પદોવાળું છે, હિતકારી છે, ઉચ્ચારણના દોષોથી રહિત છે, સંતોષથી ભરેલું છે અને જેમાં બોલવાના વિષયો નિશ્ચયપૂર્વક સ્થપાયેલા છે, તે કોને વિસ્મય ઉત્પન્ન ન કરે? સેંકડો માણસો ભેગાં થયાં હોય તેમાં કોઈ એકાદ માણસની વાણી જ સર્વ અંશોમાં ઉત્તમ ચમત્કારવાળી હોય છે અને ધારેલા વિષયોને પરાયા મનમાં યથાર્થ રીતે ઉતારવામાં સમર્થ હોય છે. હે કુમાર! વિવેક રૂપ ફળથી શોભનારી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિરૂપ વિસ્તીર્ણ લતા તમારા વિના બીજા કોની આવી રીતે પ્રફુલ્લિત થાય? રામની પેઠે જેના હૃદયમાં અસાધારણ પ્રકાશ કરનારી

બુદ્ધિરૂપ દીવાની શિખા હોય, તે જ પુરુષ કહેવાય છે. રુધિર, માંસ અને હાડકાંઓથી બનેલાં યંત્રરૂપ ઘણાં ઘણાં માણસો ખાવા—પીવા આદિથી જગતના પદાર્થોને બગાડે છે; પણ તેમનામાં સચેતન પુરુષ નથી. જેઓ મોહને લીધે જન્મ, મરણ તથા જરા સંબંધી દુ:ખોવાળા સંસારમાં વારંવાર પડયા કરે છે અને વિચાર જ કરતા નથી, તેમને પશુ જ સમજવા જોઈએ શત્રુઓનું મર્દન કરનાર આ રામ જેવો નિર્મળ અંત:કરણવાળો અને આગળ—પાછળના વિચાર કરવામાં પ્રૌઢતા ધરાવનારો પુરુષ ભાગ્યે જ કોઈક સ્થળે કોઈ એકાદ જ જોવામાં આવે છે. જેમ સર્વોત્તમ ફળવાળાં અને સુંદર રૂપવાળાં આંબાના વૃક્ષો જગતમાં થોડાં જ હોય છે, તેમ આત્મસાક્ષાત્કારરૂપી ફળવાળા અને સુશોભિત શરીરવાળા ભવ્ય પુરુષો પણ જગતમાં થોડા જ હોય છે. આ માન્ય બુદ્ધિવાળા રામમાં પરિપૂર્ણ રીતે જગતની રીતભાતના અવલોકનવાળી અને સ્વાભાવિક વિવેકથી થયેલી આ ચમત્કૃતિ બાલ્યાવસ્થામાં જ જોવામાં આવે છે એ આશ્ચર્ય છે. રૂપાળાં, સહેજે ચડી શકાય એવાં અને ફળો તથા પલ્લવોથી શોભતાં વૃક્ષો તો જ્યાં ત્યાં થાય છે; પણ ચંદનનાં વૃક્ષો કંઈ હરકોઈ દેશમાં થતાં નથી. ફળો અને પલ્લવોવાળાં વૃક્ષો તો પ્રત્યેક વનમાં સર્વદા મળે છે; પણ અપૂર્વ ચમત્કારવાળું લવિંગનું ઝાડ કંઈ સદા સહેજે મળતું નથી. ચંદ્રમાંથી જેમ શીતળ ચાંદની ઝરે છે, ઉત્તમ વૃક્ષમાંથી જેમ સુંદર મંજરી મહોરે છે અને પુષ્પમાંથી જેમ પરિમલની પંક્તિ સરે છે, તેમ રામમાંથી આજે ચમત્કૃતિ પ્રગટેલી દીઠી છે. હે દ્વિજેન્દ્રો! આ દુષ્ટ સંસાર અત્યંત દુષ્ટતાવાળા દૈવની રચનાથી બનેલો છે, તેમાં વિવેકથી આત્મપ્રાપ્તિ થવી અત્યંત દુર્લભ છે. જેઓ પોતાની બુદ્ધિના સ્વાભાવિક વિચારથી આત્મલાભ મેળવવાનો યત્ન કરે છે, તેઓ જ યશના ભંડારરૂપ છે, તેઓ જ ભાગ્યશાળી છે, તેઓ જ સત્પુરુષોના અગ્રગણ્ય છે અને તેઓ જ સર્વ પુરુષોમાં ઉત્તમ છે. અમે ધારીએ છીએ કે રામ જેવો વિવેકી અને ઉદાર મનવાળો બીજો કોઈ પુરુષ લોકોમાં હમણાં ક્યાંય નથી, આગળ જોવામાં આવ્યો નથી અને હવે પછી થવાનો નથી. હે મુનિઓ! રામનું ચિત્ત સર્વ લોકોને અનેક પ્રકારના પ્રૌઢ વિચારોથી આનંદ આપનારું છે. જો આપણાથી તેનો મનોરથ સિદ્ધ ન થાય, તો પછી સ્પષ્ટ રીતે આપણે જ મૂર્ખ છીએ એમ સમજવું જોઈએ. ૧—૪૬

सकललोकचमत्कृतिकारिणोऽप्यभिमतं यदि राघवचेतसः। फलति नो तदिमे वयमेव हि स्फुटतरं मुनयो हतबुद्धयः ॥ ४६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્યપ્રકરણનો 'નભશ્ચરમહીચરસંમેલન' નામનો સર્ગ ૩૩મો* સમાપ્ત

वैराग्य–प्रकरण समाप्त

* શિષ્યના સત્ય વિચારને ગુરુજનો પણ વખાણે છે અને તેનું હિત સાધી આપવાના શુદ્ધ ભાવથી પ્રવૃત્ત થાય છે, એમ સર્ગના આ પાછળના ભાગથી સ્પષ્ટ સમજાય છે.

वैराग्य-प्रकरण समाप्त

श्रीयोगवासिष्ठ

महारामायण

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર

२-मुमुक्षु-प्रकरण

સર્ગ ૧ લો.*

જનકરાજાના વચનથી શુકદેવને વિશ્રામ

श्रीवाल्मीकिरुवाच

इति नादेन महता वचस्युक्ते सभागतैः । राममग्रगतं प्रीत्या विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા: એ પ્રમાણે સભામાં બેઠેલા લોકોએ મોટા નાદથી વચનો કહ્યાં, એ પછી વિશ્વામિત્રે પોતાની આગળ બેઠેલા અને બ્રહ્મવિદ્યાના અધિકારવાળા રામચંદ્રજીને પ્રીતિથી નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

વિશ્વામિત્ર બોલ્યા: હે રામ! હે જ્ઞાનીઓમાં ઉત્તમ! તમારે જાણવાનું બીજું કાંઈ રહ્યું નથી. તમે તમારી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી સઘળું જાણી ચૂકયા જ છો. તમારું બુદ્ધિરૂપી દર્પણ સર્વદા સ્વાભાવિક રીતે જ નિર્મળ છે, માત્ર તેને ઉપરથી જરાક લૂછી નાખવાની જરૂર છે. ભગવાન વેદવ્યાસના પુત્ર શુકદેવની બુદ્ધિની પેઠે તમારી બુદ્ધિ પણ જે જાણવાનું છે, તેને જાણી ચૂકી છે; છતાં તે માત્ર અંદર વિશ્રામ મળવાની અપેક્ષા કરે છે.

રામ બોલ્યા: હે ભગવન્! મહાત્મા વેદવ્યાસની બુદ્ધિ જ્ઞેય તત્ત્વમાં કેમ પ્રથમ વિશ્રામયુક્ત થઈ ન હતી અને કેમ પાછળથી વિશ્રામયુક્ત થઈ હતી?

વિશ્વામિત્ર બોલ્યા: હે રામ, સાંભળો. આ શુકદેવજીનો વૃત્તાંત તમારા પોતાના વૃત્તાંત જેવો જ છે અને તે જન્મનો નાશ કરનારો (મોક્ષના કારણરૂપ) છે. આંજણના પર્વત જેવી કાંતિવાળા અને સૂર્ય જેવા તેજસ્વી આ જે ભગવાન વેદવ્યાસ કે જે તમારા પિતાની બાજુમાં

* આ પહેલા સર્ગમાં જે પોતાના વિચારથી સમજાયું હતું ને જ પિતાએ પણ કહેતાં, તે વિષે અવિશ્વાસ પામેલા શુકદેવજી જનકરાજાનાં વચનથી તત્ત્વમાં વિશ્રામ પામ્યા એ કથા કહેવાશે.

સુવર્ણના આસન પર બેઠા છે, તેમને મહા-વિદ્વાન, દેહધારી યજ્ઞ જેવા, ચંદ્ર સરખા મુખવાળા અને સઘળાં શાસ્ત્રોમાં પ્રવીણ શુકદેવજી નામે પુત્ર હતા. એ શુકદેવજી મનમાં આ જગતની સ્થિતિનો અત્યંત વિચાર કરતા હતા, એવામાં તેમને પણ તમારી પેઠે જ આવો વિવેક ઉત્પન્ન થયો હતો. પછી એ ઉદારચિત્ત શુકદેવજીએ પોતાની મેળે જ પોતાના વિવેકથી લાંબા કાળ સુધી વિચાર કર્યો; અને જે સત્ય તથા સુંદર વસ્તુ છે તે મેળવી. આમ, એમને આપમેળે જ પરમ વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ હતી, છતાં પણ તેમનું મન વિશ્રામ પામ્યું નહોતું; અને 'પરમ વસ્તુ તે આ જ છે' એવો તેમને વિશ્વાસ આવ્યો ન હતો. બપૈયો જેમ વરસાદનાં માવઠાંની ધારાઓથી વિરામ પામે છે, તેમ એમનું ચિત્ત અત્યંત દુ:ખ દેનારા વિષયોથી વિરામ પામ્યું હતું અને તે ચપળતા વગરનું થયું હતું. એક દિવસ એ નિર્મળ બુદ્ધિવાળા શુકદેવજીએ મેરુ પર્વત ઉપર એકાંતમાં બેઠેલા પોતાના પિતા શ્રીકૃષ્ણદ્વૈપાયનને ભક્તિપૂર્વક પૂછ્યું કે, 'હે મુનિ! આ સંસારરૂપી આડંબર કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો છે? કોણે તેને ઉત્પન્ન કર્યો છે? તે કેટલો મોટો છે અને ક્યારે તે શાંત થાય છે?' શુકદેવજીએ એ પ્રમાણે પૂછ્યું એટલે આત્મસ્વરૂપને જાણનારા વેદવ્યાસે જે કાંઈ નિર્મળ ઉપદેશ કરવાનો હતો, તે સઘળો યથાર્થ રીતે તેમને કર્યો; પણ 'અરે! આ તો હું પ્રથમથી જ જાણતો હતો' એમ સમજી એ શુકદેવજીએ શુભ બુદ્ધિથી પોતાના પિતાના તે વાક્યને સંતોષકારક માન્યું નહિ.+ એટલે ભગવાન વ્યાસજીએ પણ પુત્રનો આવો અભિપ્રાય જાણીને તેમને ફરી વાર કહ્યું કે, 'જે જાણવાનું છે તેને હું યથાર્થ રીતે જાણતો નથી.* પૃથ્વી પર જનક નામે રાજા છે તે જ એ જાણવા યોગ્ય વસ્તુને યથાર્થ રીતે જાણે છે. તું તેમની પાસેથી એ સઘળું સમજશે.' પિતાએ આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે શુકદેવજી મેરુપર્વત ઉપરથી પૃથ્વી ઉપર ગયા અને જનકરાજાએ સારી રીતે રક્ષેલી મિથિલા-નગરીમાં પહોંચ્યા. 'હે રાજન્! વ્યાસજીના પુત્ર શુકદેવજી દ્વારે આવીને ઊભા છે.' એમ દ્વારપાલોએ મહાત્મા જનકરાજાને નિવેદન કર્યું. હવે શુકદેવજીની પરીક્ષા લેવા સારુ અવજ્ઞાથી 'ભલે ઊભો' એટલું બોલીને જનકરાજા સાત દિવસ સુધી ચૂપ રહ્યા, અને પછી આઠમે દિવસે તેમને દરબારમાં આવવાની આજ્ઞા કરી. ઉત્સુક મનવાળા શુકદેવજી દરબારમાં આવીને પણ સાત દિવસ સુધી એમ ને એમ રહ્યા. પછી જનકે તેમને આઠમે દિવસે પોતાના અંત:-પુરમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. હવે 'જ્યાં સુધી ભોજન આદિથી તમારું પૂજન થયું નથી, ત્યાં સુધી રાજાનો મિલાપ નહિ થાય' એમ કહેવડાવીને જનકરાજાએ ચંદ્ર સરખા મુખવાળા તે શુકદેવજીને સાત દિવસ સુધી યુવાનીના મદવાળી કામાતુર સ્ત્રીઓથી, ભોજનોથી તથા બીજા પણ ભોગવવાના અનેક પદાર્થોથી લલચાવી જોયા. પરંતુ જેમ મંદ મંદ વાતા પવનો દૃઢ મૂળવાળા પર્વતને ચલાયમાન કરી શકે નહિ, તેમ તે વૈભવો અને તે દુ:ખો શુકદેવજીના મનને ચલાયમાન કરી શક્યાં નહિ.÷ આનંદથી ભરપૂર મનવાળા, સ્વસ્થ અને સુખ—દુ:ખાદિમાં સમબુદ્ધિવાળા એ શુકદેવજી તો કાંઈ પણ ભાષણ આદિ નહિ કરતાં પૂનમના ચંદ્રની પેઠે કેવળ નિર્મળપણું રાખીને જ ત્યાં ઊભા રહ્યા, એ પ્રમાણે સ્વભાવની પરીક્ષા કરી લીધા પછી, તે જનકરાજાએ પ્રસન્નતા-વાળા શુકદેવજીને પોતાની પાસે બોલાવ્યા

+ કોઈ વાત યથાર્થ હોય તોપણ વક્તાની સાથેના રક્તના સંબંધને લીધે શ્રોતાને તે વાત યથાર્થ પ્રતીત થતી નથી. રક્તના સંબંધ વિનાનાએ કહેલી વાત યથાર્થ પ્રતીત થાય છે, એમ શ્રીવ્યાસજીનાં વચનો શુકદેવજીને સત્ય પ્રતીત ન થયાં અને જનકરાજાનાં વચનો સત્ય પ્રતીત થયાં તેથી જણાય છે.

* 'તમારી દૃષ્ટિએ,' એ શબ્દો અધ્યાહાર સમજવા.

÷ નિરભિમાનપણા વિના અને વૈરાગ્ય વિના તત્ત્વ-જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન થાય, માટે રાજાએ શુકદેવજીની તે બંને વિષયમાં પરીક્ષા કરી છે.

અને તેમનાં દર્શન કરીને તેમને પ્રણામ કર્યા. પછી તેમણે તેમની તરત આગતાસ્વાગતા કરી અને તેમને કહ્યું કે હે કૃતાર્થ! હે પૂર્ણકામ કહો, તમારી શી ઈચ્છા છે?

શુકદેવજી બોલ્યા: હે ગુરુ! આ સંસારરૂપી આડંબર કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો છે? તે કેવી રીતે શાંત થાય છે? આ મને તમે તુરત યથાર્થ રીતે કહો.

વિશ્વામિત્ર બોલ્યા: શુકદેવજીએ એ પ્રમાણે પૂછ્યું, ત્યારે જનકરાજાએ પ્રથમ તેમના પિતા વ્યાસજીએ તેમને જે કહ્યું હતું, તે જ તે સમયે તેમને કહ્યું.

શુકદેવજી બોલ્યા: હે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ! આ વિષય મેં પ્રથમ મારી પોતાની મેળે વિવેકથી જાણ્યો હતો. પછી પિતાજીને પૂછતાં તેમણે પણ મને એમ જ કહ્યું હતું. તમે પણ એ જ વિષય કહ્યો છે અને શાસ્ત્રોમાં પણ એ જ વાક્યાર્થ જોવામાં આવે છે. આ દૃષ્ટ અને નિઃસાર સંસાર અંતઃકરણથી ઉત્પન્ન થયો છે અને અંતઃકરણનો ક્ષય થતાં તે ક્ષય પામે છે, એમ તત્ત્વવેત્તાઓનો નિશ્ચય છે. હે વીર! આ પ્રમાણે મેં જે જાણ્યું છે તે જ સાચું હોય તો તમે મને નિઃસંદેહ રીતે કહો, એટલે હું તમારાં વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખીને વિશ્રામ પામું. આ મારું થવીવાસા ચારે બાજુ ભમે છે.

જનકરાજા બોલ્યા: હે મુનિ! આથી અધિક બીજું કાંઈ પણ નિશ્ચય કરવાનું નથી. જે નિશ્ચય કરવાનું છે, તે તમે પોતાની મેળે જ જાણ્યું છે અને વળી ગુરુના મુખથી પણ સાંભળ્યું છે. અખંડ ચૈતન્યરૂપ આત્મા એક જ છે. એ વિના બીજું કાંઈ છે જ નહિ. એ આત્મા પોતાના સંકલ્પને લીધે જ બંધાયેલો છે અને સંકલ્પરહિત થતાં તે મુક્ત જ છે. જે જાણવાનું છે તે તમે પ્રથમથી જ જાણેલું છે, એટલે ઉદાર મનવાળા તમને ભોગ ભોગવ્યા પહેલાં જ આ દશામાં સઘળા દૃશ્ય પદાર્થોથી વૈરાગ્ય થયેલો છે. હે બાળક છતાં પણ વિષયોનો ત્યાગ કરવામાં મહાવીર! તમારી બુદ્ધિ લાંબા રોગો જેવા વિષયોમાંથી વિરામ પામી છે, તો હવે તમે બીજું શું સાંભળવા ઇચ્છો છો? તમને જેવી પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થઈ છે, તેવી પૂર્ણતા તો સઘળાં જ્ઞાનોના મોટા ભંડારરૂપ અને ભારે તપસ્યા કર્યા કરતા તમારા પિતા વ્યાસજીને પણ પ્રાપ્ત થઈ નથી. તમે વ્યાસના પુત્ર છો છતાં મારા શિષ્ય થયા છો તેથી હું વ્યાસથી અધિક જ છું; પરતુ વૈરાગ્યની સ્થિતિમાં તો તમે મારા કરતાં પણ અધિક છો. તમે પૂર્ણ ચિત્તાવાળા છો અને મેળવવાની સઘળી વસ્તુ તમે મેળવી લીધી છે. હે બ્રહ્મન્! તમે બહારના વિષયોમાં પડ્યા જ નથી અને મુક્ત છો, માટે તમે ભ્રાંતિ છોડી દો.

વિશ્વામિત્ર બોલ્યા: આ પ્રમાણે મહાત્મા જનકરાજાએ ઉપદેશ કર્યો, ત્યારથી શુકદેવજી દૃશ્ય પદાર્થોથી રહિત એવી પરમ વસ્તુમાં જ રહેવા લાગ્યા. પછી શોકથી, ભયથી તથા પરિશ્રમથી રહિત થયેલા, તૃષ્ણાથી મુક્ત થયેલા અને છિન્નસંશય તે શુકદેવજી સમાધિ કરવા સારુ ત્યાંથી મેરુપર્વતના પવિત્ર શિખર ઉપર ગયા; ત્યાં દશ હજાર વર્ષ સુધી નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં રહીને તેલ વગરના દીવાની પેઠે તે પોતાના સ્વરૂપમાં જ શાંત થયા. જેમ જળનો કણ સમુદ્રમાં એકતા પામે છે, તેમ દૃશ્ય પદાર્થોમાં પ્રીતિ અને તેના કારણરૂપ અજ્ઞાન એ બંને ટળી જવાથી શુદ્ધ થયેલા તે મહાત્મા શુકદેવજી પોતે વાસનારહિત થઈને પવિત્ર પદરૂપ નિર્મળ સ્વરૂપમાં એકતા પામ્યા. ૧-૪૫

व्यपगतकलनाकलङ्कशुद्धः स्वयममलात्मनि पावने पदेऽसौ । सलिलकण इवाम्बुधौ महात्मा विगलितवासनमेकतां जगाम ॥४५॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં મુમુક્ષુપ્રકરણનો 'શુકનિર્વાણ' નામનો સર્ગ ૧ લો સમાપ્ત

સર્ગ ૨ જો*

રામને ઉપદેશ આપવાનો વસિષ્ઠને ઉપદેશ

विश्वामित्र उवाच

तस्य ध्यावतनूज्ञस्य मलमात्रोपमार्जनम् ।
यथोपयुक्तं ते राम तावदेवोपयुज्यते ॥१॥

વિશ્વામિત્ર બોલ્યા: હે રામ! જેમ એ શુકદેવજીને માત્ર અવિશ્વાસરૂપી÷ મળને દૂર કરવા જેટલો જ ઉપયોગ હતો, તેમ તમારે પણ તેટલો જ ઉપયોગ છે. હે મુનીશ્વરો! જે જાણવાનું છે તેને રામ પરિપૂર્ણ રીતે જાણી ચૂકયા છે; કારણ કે આ ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા રામને રોગોની પેઠે ભોગો પણ ગમતા નથી. કોઈ પણ ભોગ ગમે નહિ એ જ મનમાં જ્ઞેય વસ્તુ જણાયાનું ચિહ્ન છે. જગતમાં અજ્ઞાનથી થયેલો બંધ ભોગોની ભાવનાથી દૃઢ થાય છે અને ભોગોની ભાવના શાંત થવાથી તે શિથિલ થઈ જાય છે. હે રામ! વાસનાઓના નિર્બળપણાને પંડિતો મોક્ષ કહે છે અને પદાર્થોની વાસનાઓના દૃઢપણાને તેઓ બંધ કહે છે. હે મુનિ! માણસોને પોતાના સ્વરૂપનું ઉપરચોટિયું જ્ઞાન તો થોડા પરિશ્રમથી પણ થાય છે; પરંતુ વૈરાગ્ય તો ઘણા પરિશ્રમથી જ થાય છે. જેણે પોતાના સ્વરૂપને યથાર્થ રીતે જાણ્યું હોય તે જ પંડિત કહેવાય છે, તે જ જાણવાયોગ્ય વસ્તુને જાણી ચૂકેલો કહેવાય છે: અને તેને જ અવિદ્યાના ઉચ્છેદરૂપ ફળ મળે છે. વિષયભોગો એ મહાત્મા પુરુષને બળાત્કારે રુચિ કરાવતા નથી. પૃથ્વીમાં યશ આદિની ઈચ્છારૂપ કારણો વિના જ જેને ભોગો ઉપર અરુચિ થાય છે, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. પરમતત્ત્વને જાણવામાં જેટલી જેટલી ન્યૂનતા હોય છે, તેટલી તેટલી વૈરાગ્યની ન્યૂનતા રહે છે. આમ પરમતત્ત્વને જાણ્યું ન હોય, તો જેમ મરુભૂમિમાં લતા થતી નથી તેમ ચિત્તમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતો નથી. રામને રમણીય વિષયોમાં પણ આસકિત થતી નથી, તેથી એમને પરમતત્ત્વ જાણી ચૂકેલા સમજવા જોઈએ. હે મુનીશ્વરો! પોતે પોતાના મનમાં જે જાણે છે તે જ સદ્‌વસ્તુ છે, એમ જો મહાત્માના મુખથી રામ સાંભળશે, તો તેમના ચિત્તને અવશ્ય શાંતિ મળશે જ. જેમ શરદૃઋતુની શોભા કેવળ આકાશના નિર્મળપણાની જ અપેક્ષા રાખે છે, તેમ રામની બુદ્ધિ દ્વૈતનો નાશ કરીને કેવળ ચૈતન્યરૂપે રહેવાની જ અપેક્ષા કરે છે. આ પ્રમાણે છે, તો હવે આ મહાત્મા રામના ચિત્તને વિશ્રાંતિ આપવા સારુ આ શ્રીમાન ભગવાન વસિષ્ઠ તેમને આ વિષયમાં યુકિત કહો. કારણ કે વસિષ્ઠમુનિ જ સઘળા રઘુવંશી ક્ષત્રિયોના કુળગુરુ છે, સર્વદા નિયંતા છે, સર્વજ્ઞ છે, સર્વના સાક્ષી છે અને નિર્મળ રીતે ત્રણે કાળને જાણનારા છે. હે ભગવાન વસિષ્ઠ! આપણી વચ્ચે જે વેર હતું, તેને શાંત કરવા સારુ તેમ જ મહા બુદ્ધિમાન મુનિઓનું કલ્યાણ કરવા સારુ દેવદારુ નામનાં વૃક્ષોથી ઘેરાયેલા નિષેધાચળના શિખર ઉપર સાક્ષાત્ બ્રહ્માએ આપણને જ્ઞાનનો જે ઉપદેશ કર્યો હતો, તે તમને સ્મરણમાં છે ને? હે બ્રહ્મન્! જેમ સૂર્યથી રાત્રિ ટળી જાય છે, તેમ યુકિતઓથી ભરેલા એ જ્ઞાનથી આ સંસાર સંબંધી વાસના નિ:સંશય ટળી જ જાય છે. હે બ્રહ્મન્! તમે આ તમારા શિષ્ય રામને એ યુકિતઓવાળા જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરો, એટલે તરત એમને વિશ્રાંતિ મળશે. રામ નિર્દોષ છે એટલા માટે એમને સમજાવવામાં ઘણો પરિશ્રમ પડશે નહિ. નિર્મળ અરીસામાં વિનાયત્ને જ મુખનું પ્રતિબિંબ પડે છે. હે સુપાત્ર મુનિ! વૈરાગ્યવાન સુશિષ્યને ઉપદેશ કરવો એ જ પ્રશંસાપાત્ર ડહાપણ છે અને એ જ શાસ્ત્રાર્થ સમજવાની તથા જ્ઞાનની સફળતા છે. ઉપદેશ આપવાને અયોગ્ય અને

---

* આ બીજા સર્ગમાં રામને ઉપદેશ આપવા સારુ વિશ્વામિત્રે પ્રાર્થના કરવાથી વસિષ્ઠને તે વિષે ઉત્સાહ થવાથી -કથા કહેવાશે.

÷ અવિશ્વાસ સત્યને સત્યરૂપે પ્રતીત થવા દેતો નથી, માટે મુમુક્ષુએ એ અવિશ્વાસને સુદૃઢ વિશ્વાસ વડે દૂર કરવો જોઈએ.

વૈરાગ્ય વગરના માણસને જો કાંઈ ઉપદેશ કરવામાં આવે, તો જેમ કૂતરાના ચામડામાં ગાયનું દૂધ અપવિત્ર થાય છે તેમ તે ઉપદેશ પણ અપવિત્ર થઈ જાય છે. રાગથી, ભયથી, ક્રોધથી તથા માનથી રહિત એવા આપના જેવા મહાત્માઓ ઉપદેશ કરે, ત્યાં તરત જ બુદ્ધિને વિશ્રાંતિ મળ્યા વિના રહે જ નહિ.

વાલ્મીકિ બોલ્યા: ગાધિપુત્ર વિશ્વામિત્રે આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે વ્યાસ અને નારદ આદિ સઘળા મુનિઓએ 'બહુ સારું, બહુ સારું' એમ કહીને તેમની વાતને ઉત્તેજન આપ્યું. પછી રાજાની બાજુમાં બેઠેલા તે બ્રહ્માના પુત્ર અને બ્રહ્માના જેવા જ મહાતેજસ્વી મહાત્મા વસિષ્ઠમુનિ નીચે પ્રમાણે બોલ્યા.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે મુનિ! આપ મને જે કામની આજ્ઞા કરો છો, તે કામ હું નિર્વિઘ્ને કરીશ. પોતે સમર્થ હોવા છતાં ક્યો પુરુષ મહાત્માઓનાં વચનને ઉથાપવાનું સાહસ કરે? જેમ માણસ દીવાથી રાત્રિના અંધારાને મટાડે છે, તેમ હું રામ આદિ રાજકુમારોના મનના અજ્ઞાનને જ્ઞાનથી તરત મટાડીશ. પૂર્વે નિષધાચળ ઉપર બ્રહ્માએ સંસારરૂપી ભ્રાંતિ ટાળવા અર્થે જે જ્ઞાન કહ્યું હતું, તે અખંડ જ્ઞાનનું મને સંપૂર્ણ સ્મરણ છે.

વાલ્મીકિ બોલ્યા: એ પ્રમાણે બોલીને, જેમણે સઘળી રીતની ઉપદેશ આપવાની સજ્જતા કરવાથી વક્તાપણાનું તેજ મેળવ્યું છે, એવા એ મહાત્મા વસિષ્ઠે સર્વેનું અજ્ઞાન ટાળવા સારુ મુખ્યત્વે કરીને પરમપદને જણાવનારું શાસ્ત્ર નીચે પ્રમાણે કહ્યું, ૧—૨૮

इति निगदितवानसौ महात्मा परिकरबंधगृहीतवक्तृतेजाः । अकथयदिदमज्ञतोपशान्त्यै परमपदैकविबोधनं वसिष्ठः ॥२८॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં મુમુક્ષુપ્રકરણનો 'વિશ્વામિત્રવાક્ય' નામનો સર્ગ ૨ જો સમાપ્ત

સર્ગ ૩ જો*

પરમાત્મામાં જગતનો આરોપ ને અપવાદ

वसिष्ठ उवाच

पूर्वमुक्तं भगवता यज्ज्ञानं पद्मजन्मना ।
सर्गादौ लोकशान्त्यर्थं तदिदं कथयाम्यहम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: પૂર્વે સૃષ્ટિના આરંભમાં સઘળાઓનાં સંસારરૂપી દુઃખોને શાંત કરવા સારુ ભગવાન બ્રહ્માએ આ જે જ્ઞાન કહ્યું હતું, તે હું કહી સંભળાવું.

રામ બોલ્યા: હે ભગવન્! વિસ્તારથી ભરેલી મોક્ષની સંહિતા પછી કહો; પણ આ ઘડીએ મારા મનમાં જે સંશય ઉત્પન્ન થયો છે તેનું આપ પ્રથમ નિવારણ કરો. વેદવ્યાસજી શુકદેવજીના પિતા છે, ગુરુ છે, સર્વજ્ઞ છે અને મહાબુદ્ધિમાન છે, તે કેમ વિદેહમુક્ત ન થયા અને એમના પુત્ર શુકદેવજી કેમ વિદેહમુક્ત થયા?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: પરમાત્મારૂપ ચૈતન્યપ્રકાશની અંદર અનંતકોટિ બ્રહ્માંડોરૂપ ત્રસરેણુઓ+ દેખાઈ દેખાઈને લીન થઈ ગયાં છે, તેમની સંખ્યા ગણી શકાતી નથી. વર્તમાનકાળમાં પણ એ પ્રકાશની અંદર જે કરોડો બ્રહ્માંડો છે, તેમની કેટલી સંખ્યા છે તે કોઈથી પણ ગણી શકાતી નથી. વળી પરમાત્મારૂપી સમુદ્રમાં હવે પછી બ્રહ્માંડોરૂપી જે તરંગો ઉત્પન્ન થશે, તેમની સંખ્યા ગણવાની તો વાત સરખી પણ થઈ શકે એમ નથી. (જ્યારે બ્રહ્માંડો અસંખ્યાત ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે વ્યાસાદિક અસંખ્યાત ઉત્પન્ન થાય તેમાં તો આશ્ચર્ય જ શું?)

રામ બોલ્યા: વર્તમાનકાળનાં બ્રહ્માંડો પણ

* આ ત્રીજા સર્ગમાં પરમાત્માની અંદર જગતનો આરોપ કરીને અપવાદ કરવામાં આવશે.

+ છ પરમાણુઓ મળે ત્યારે એક ત્રસરેણુ કહેવાય છે. બારીમાંથી અગર છાપરામાંથી ઘરમાં પ્રકાશ પડતો હોય તેમાં જે રજકણો ઊડતાં પ્રતીત થાય છે, તેમાંનું નાનું રજકણ ત્રસરેણુ કહેવાય છે.

અસંખ્ય છે, છતાં ભૂતકાળનાં અને ભવિષ્યકાળનાં બ્રહ્માંડોનો વિચાર કરતાં એ વર્તમાનકાળનાં બ્રહ્માંડો તેમની આગળ શી ગણતરીમાં છે? આથી વર્તમાન બ્રહ્માંડોને ભૂત–ભવિષ્યની પંક્તિમાં મૂકવાં એ યોગ્ય નથી. આ ઉપરથી, આપે બ્રહ્માંડોની કલ્પનાના અધિષ્ઠાનરૂપ એક ચૈતન્યરૂપ આત્મતત્ત્વ દેખાડયું તે પણ મારા જાણવામાં આવ્યું.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પશુ, પક્ષી, મનુષ્ય અને દેવ આદિ પ્રાણીઓના સમૂહમાં જે પ્રાણી જ્યારે અને જે પ્રદેશમાં મરી જાય છે, તે પ્રાણી ત્યારે અને તે જ પ્રદેશમાં આ બ્રહ્માંડોને દેખે છે; પણ બીજા પ્રદેશમાં અથવા ઘણે કાળે તે તેને દેખે એમ નથી. આ આતિવાહિક નામનું જે ચિત્તરૂપી લિંગશરીર છે, તેથી જ પોતાના હૃદયની અંદર રહેલા સૂક્ષ્મ આકાશ વિષેની ભ્રાંતિને લીધે જ (જીવ) આ વાસનામય બ્રહ્માંડને દેખે છે તેમ જ અનુક્રમે વાસનાથી પ્રાપ્ત થતાં તે તે શરીરોનો અનુભવ કરે છે. બાકી વાસ્તવિક રીતે તો, આત્મા નિર્લેપ છે અને જન્મ આદિ વિકારોથી રહિત છે. એ પ્રમાણે કરોડો પ્રાણીઓ મરી ગયાં છે, મરે છે અને મરી જશે. મરવાના સમયમાં દૃશ્ય પદાર્થો જે વાસનામાં લય પામ્યા હોય છે, તે વાસનાને અનુસરીને તે પાછા જુદા જુદા પ્રકટ થાય છે. આ જગતની પરંપરા માનસિક પૂજામાં મનથી બનાવેલા રત્નમય મંદિર જેવી છે, મનથી કલ્પેલા રાજ્યના વિલાસ જેવી છે, ઇંદ્રજાળોની પંક્તિ જેવી છે અને સાંભળેલી વાતના આભાસ જેવી છે. તે વાયુના રોગથી થતા ભૂકંપના ભ્રમ જેવી છે, બાળકને બિવડાવવા સારુ કલ્પેલા પિશાચ જેવી છે, નિર્મળ આકાશમાં કલ્પેલી મોતીની પંક્તિ જેવી છે અને વહાણ ચાલતાં તેમાં બેઠેલાઓને દેખાતી કાંઠાનાં વૃક્ષોની ગતિ જેવી છે. વળી તે સ્વપ્નમાં દેખાતા નગર જેવી છે અને સ્મરણથી કલ્પેલા આકાશપુષ્પ જેવી છે. મરેલાં તથા જન્મેલાં પ્રાણીઓ આ પ્રમાણે પોતાના મનમાં જગતને જોયા કરે છે. હૃદયાકાશમાં ઘણા પરિચયને લીધે જગતની દૃઢ છાપ પડી જાય છે અને જાણે બહાર હોય અને સાચું હોય એવું દેખાય છે. એ હૃદયાકાશમાં જ જન્મનો, જન્મ પછીની અનેક ક્રિયાઓના અને મરણ આદિનો અનુભવ થાય છે. વળી મરણ પછી પણ તે જ હૃદયાકાશમાં તે જ પ્રમાણે પાછી પરલોકની કલ્પના થવા માંડે છે. જેમ કેળના થંભને ઉખેડતાં એકમાંથી બીજું અને બીજામાંથી ત્રીજું એમ અનેક પડો જોવામાં આવે છે, તેમ સંસારમાં પણ એક વાસનામય દેહની અંદર બીજા વાસનામય દેહો જોવામાં આવે છે અને તે દેહોમાં વળી વાસનામય અન્ય દેહો જોવામા આવે છે. મરેલા જીવોને પૃથ્વી આદિ પંચમહાભૂતના ગણો સાથે કે તે તે લોકમાં ભ્રમણ આદિ સાથે કંઈ પણ સંબંધ નથી, તોપણ કેવળ ભ્રાંતિથી તેમને વિષે એ જોવામાં આવે છે. આ અવિદ્યારૂપી નદી અપાર છે, અનેક જાતના ફાંટાઓમાં વહે છે અને તેમાં અનેક દેહોરૂપી તરતાં મોજાં છે. મૂઢ પુરુષો તેને તરી શકતા નથી. હે રામ! પરમાત્મારૂપ મોટા સમુદ્રમાં વારંવાર તેના તે અને બીજા પણ ઘણા ઘણા દેહોરૂપી તરંગો ઊઠયા કરે છે. એ તરંગોમાં કેટલાએક તરંગો કુળથી, ક્રમથી અને મનના ગુણોથી સઘળી રીતે સમાન હોય છે, કેટલાએક અર્ધોઅર્ધ સમાન હોય છે અને કેટલાએક અત્યંત જુદા પ્રકારના જ થાય છે. તેઓમાં વ્યાસના દેહોરૂપી તરંગો યથાયોગ્ય જન્મથી, શાસ્ત્ર આદિના જ્ઞાનથી અને બ્રહ્મવિદ્યાથી સંયુક્ત હોય છે. તેઓમાં આ વ્યાસમુનિ બત્રીસમા થી, છે એમ મારુ સ્મરણ છે. એ વ્યાસોમાં બાર તો બ્રહ્મવિદ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને પહોંચ્યા ન હતા, પણ કુળથી, આકારથી તથા પોતાની રીતભાતોથી સમાન હતા. દશ વ્યાસો સઘળી રીતે સમાન હતા અને બાકીના વ્યાસો કુળ આદિમાં વિલક્ષણ હતા. હજી પણ વ્યાસ, વાલ્મીકિ, ભૃગુ, અંગિરા અને પુલસ્ત્ય આદિ અધિકારી પુરુષો ઘણા

થશે. તેમનામાં કેટલાએક પહેલાંના જેવા જ થશે અને કેટલાએક તેનાથી વિલક્ષણ પણ થશે. મનુષ્યોના, દેવર્ષિઓના અને દેવતાઓના ઘણા ઘણા સમૂહો કોઈ સમયે સામટા ઉત્પન્ન થાય છે અને સામટા લય પામે છે, તો કોઈ સમયે જુદા જુદા ઉત્પન્ન થાય છે અને જુદા જુદા લય પામે છે. બ્રહ્માના કલ્પમાં આ ત્રેતાયુગ ઓતેરમો છે. આવો જ ત્રેતાયુગ આગળ હતો અને હવે પછી પણ થશે. ત્રેતાયુગ, લોકો, તમે અને હું પણ એવા ને એવા થઈશું, અને કોઈ સમયે બીજી રીતના પણ થઈશું, એ પણ હું જાણું છું. અદ્ભુત કર્મ કરનારા અને દીર્ઘ વિચારવાળા આ વ્યાસના શરીરમાં જે જીવ છે, તેને અનુક્રમથી આ દશમો અવતાર જોવામાં આવે છે. આપણે અનેક વાર વ્યાસની તથા વાલ્મીકિની સાથે જન્મ્યા હતા અને અનેક વાર અત્યંત જુદા જુદા કાળમાં પણ જન્મ્યા હતા. આપણે ઘણી ઘણી વાર શરીરથી તથા જ્ઞાનથી તુલ્ય થયા હતા, ઘણી ઘણી વાર શરીરથી અતુલ્ય તથા જ્ઞાનથી તુલ્ય થયા હતા અને ઘણી ઘણી વાર જ્ઞાનથી અતુલ્ય તથા શરીરથી તુલ્ય થયા હતા. હજી પણ આ વ્યાસને આઠ અવતાર ધરવાના છે અને તે અવતારોમાં તે ઈતિહાસ સહિત ભારત નામના ગ્રંથને રચશે. ચાર વેદના વિભાગ કરીને, કુળને પ્રખ્યાત કરીને અને બ્રહ્માની પદવી ભોગવીને આ વ્યાસ છેવટે વિદેહમુકિત પામશે. આ વ્યાસ શોક તથા ભય વિનાના છે, શાંત છે, સુખરૂપ છે, કલ્પનાઓથી રહિત છે, વશ મનવાળા છે અને જીવન્મુકત છે. પ્રાણીઓ કોઈ સમયે ધનથી, બાંધુઓથી, અવસ્થાઓથી, કર્મોથી, વિદ્યાથી, વિજ્ઞાનથી તથા ચેષ્ટાઓથી, પરસ્પર સરખાં થાય છે અને કોઈ સમયે કોઈ પ્રકારથી પણ પરસ્પર મળતાં આવે નહિ એવાં થાય છે. કોઈ સમયે હજારો સૃષ્ટિઓમાં પણ સરખાં ઉત્પન્ન થાય છે, તો કોઈ સમયે હજારો સૃષ્ટિઓમાં તેઓ તદ્દન જુદાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. આમ આ માયા અંત વિનાની જ છે. ધાન્યના દાણાઓને પાલીમાં ભરીએ અને પછી તેને ઠાલવી લઈને વળી ભરીએ, તો પ્રથમ તે જે અનુક્રમથી પાલીમાં ગોઠવાયા હોય તે અનુક્રમથી જ પાછા ગોઠવાતા નથી, પણ ફેરફાર પામે છે. તે જ પ્રમાણે પ્રાણીઓનો સમૂહ પણ અનેક જન્મોમાં અનેક ફેરફાર પામે છે. પરમાત્મારૂપી સમુદ્રમાં વારંવાર ઊઠતા સૃષ્ટિઓરૂપી તરંગો કોઈ સમયે એવા ને એવા આકારથી ગોઠવાય છે, તો કોઈ સમયે તે જુદા જુદા આકારોથી પણ ગોઠવાય છે. આવી સૃષ્ટિઓમાં જે બ્રહ્મવેત્તા જીવન્મુકત હોય છે, તે સમાહિત ચિત્તવાળો, ભેદની કલ્પનાઓથી રહિત, સ્વરૂપમાં જ નિષ્ઠાવાળો અને આવરણથી રહિત થઈને પરમ શાંતિ રૂપ અમૃતથી જ તૃપ્ત રહે છે. ૧-૩૬

आश्वस्तान्तःकरणः शान्तविकल्पः स्वरूपसारमयः । परमशमामृततृप्तस्तिष्ठति विद्वान्निरावरणः ॥३६॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં મુમુક્ષુપ્રકરણનો
'ભૂયાભૂય: સર્ગોનું વર્ણન' નામનો
સર્ગ ૩ જો સમાપ્ત

સર્ગ ૪ થો*

જીવન્મુક્તિ તથા વિદેહમુક્તિ

वसिष्ठ उवाच

सौम्याम्भुत्वे तरङ्गत्वे सलिलस्याम्बुता तथा । समैवाब्धौ तथाऽदेहसदेहमुनिमुक्तता ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જેમ સમુદ્રની અંદર સ્થિર જળમાં અને તરંગરૂપે હાલતા જળમાં જળપણું સરખું જ છે; તેમ વિદેહમુકતમાં અને જીવન્મુકતમાં મુકિતપણું પણ સરખું જ છે. મુકિત તે વિષયોને આધીન નથી, પછી ભલે તે વિદેહમુકિત હોય કે જીવન્મુકિત હોય. જેઓ વિષયોનો ઉપભોગ કરતા નથી, તેમને વળી વિષયના

* આ ચોથા સર્ગમાં જીવન્મુકિતમાં તથા વિદેહમુકિતમાં અંતરના અભાવનું વર્ણન કરીને પછી મૂળને દૃઢ કરવા શાસ્ત્રોકત રીતિને અનુસરતા ઉદ્યોગને પુરુષાર્થને વખાણવામાં આવશે.

રસનો બોધ કયાંથી હોય? જો જીવન્મુકિતમાં વિષયોને સાચા સમજીને ભોગવવામાં આવતા હોય તો વિદેહમુકિતમાં તે બાધક નીવડે; પણ જીવન્મુકિતમાં વિષયોને મિથ્યાભૂત જ જાણેલા હોય છે, માટે તેઓ બાધક થતા નથી. આ જીવન્મુકત મુનિશ્રેષ્ઠ વ્યાસજીને આપણા મોં આગળ આપણી કલ્પનાથી જ આપણે દેહવાળા જેવા દેખીએ છીએ, પણ આપણે એમના મનના નિશ્ચયને જાણતા નથી. જીવન્મુકત અને વિદેહમુકત એ બંને બોધરૂપે જ+ રહે છે. માટે તેઓમાં કશો ભેદ નથી. જેમ સ્થિર જળમાં અને તરંગરૂપે હાલતા જળમાં જળપણું એક જ છે, જેમ સ્થિર વાયુમાં અને ચાલતા વાયુમાં જરા પણ ભેદ નથી, તેમ વિદેહમુકતમાં અને જીવન્મુકતમાં જરા પણ ભેદ નથી. અમારી કે વ્યાસની જીવન્મુકિત ઉપર કે વિદેહમુકિત ઉપર ધ્યાન આપવાનું નથી; પણ આત્માની દ્વૈતરહિતપણાથી જે એકતા છે તે ઉપર જ ધ્યાન આપવાનું છે. આથી હે રામ! અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો નાશ કરનાર અને કાનના ભૂષણરૂપ જ્ઞાનનો હું જે ઉપદેશ કરું છું, તેનું તમે શ્રવણ કરો. હે રઘુનંદન! આ સંસારમાં સર્વદા સર્વ પુરુષો સારી રીતે પુરુષાર્થ (ઉદ્યોગ) કરીને જ સઘળું પામે છે. શાસ્ત્રોકત કર્મો કરવાથી ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે; અને તે દ્વારા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થવાથી હૃદયમાં ચંદ્રના જેવું શીતળ જીવન્મુકિતનું સુખ ઉદય પામે છે. તે સુખ ઉદ્યોગથી જ મળે છે, બીજા કોઈથી મળતું નથી. ક્રિયાથી ફળ આપનારો પુરુષાર્થ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે; પણ પ્રારબ્ધ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવતું નથી. આથી પ્રારબ્ધ એ કાંઈ જ નથી, પણ કેવળ મોહ પામેલા આળસુ લોકોએ એને કલ્પી કાઢયું છે. મનની, ઈન્દ્રિયોની તથા શરીરની જે ચેષ્ટા મહાત્માઓએ બતાવેલા માર્ગથી કરવામાં આવે છે, તેને સાચો પુરુષાર્થ સમજવો અને તે પુરુષાર્થ જ સફળ થાય છે. શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ રીતે જે પુરુષાર્થ કરવામાં આવે છે, તેને તો ઉન્મત્તની ક્રિયારૂપ જ સમજવો. જે માણસ જે વસ્તુને ઈચ્છે છે અને તેને માટે યોગ્ય ક્રમથી યત્ન કર્યા કરે છે, તેને તે વસ્તુ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. સિવાય કે જો યત્ન કરતાં તે અધવચ્ચેથી પાછો ન વળે. કોઈ પ્રાણી હમણાં ત્રૈલોકયના ઐશ્વર્યથી શોભી રહેલી ઈન્દ્રની પદવીને પામ્યો છે, તે પોતાના પુરુષાર્થથી જ પામ્યો છે. ચૈતન્યનો કોઈ તરંગ કમળરૂપ આસન પર બેસીને બ્રહ્માની પદવીને ચલાવે છે, તે પણ પોતાના પુરુષાર્થથી જ ચલાવે છે. કોઈ જીવ વિષ્ણુપણાને પામ્યો છે અને પોતાની ધજામાં ગરુડનું ચિહ્ન રાખે છે, તે પણ પોતાના પુરુષાર્થના પ્રભાવથી જ છે. આ સંસારમાં કોઈ પ્રાણી અર્ધા શરીરમાં સ્ત્રીથી અને મુકુટમાં અર્ધચંદ્રથી શોભી રહેલ સદાશિવ થયો છે, તે પણ પોતાના પુરુષાર્થથી જ થયો છે. પૂર્વજન્મનો અને આ જન્મનો એમ પુરુષાર્થ બે પ્રકારનો છે. તેમાં આ જન્મના પુરુષાર્થથી પૂર્વજન્મના પુરુષાર્થને તુરત જીતી લેવાય છે. યત્નવાળા, દૃઢ અભ્યાસવાળા અને ઘણા ઉત્સાહવાળા અધિકારી પુરુષો મેરુ પર્વતોને પણ ગળી જાય છે, ત્યારે પુરુષાર્થી પુરુષો પૂર્વજન્મના પ્રારબ્ધને ગળી જાય તેમાં તો કહેવું જ શું? જે પુરુષાર્થ શાસ્ત્રની રીતિને અનુસરીને કરવામાં આવે છે, તે પુરુષાર્થ જ અનેક ધાર્યાં ફળોને સિદ્ધ કરે છે; પણ જે પુરુષાર્થ શાસ્ત્રની રીતિથી વિરુદ્ધ કરવામાં આવે છે, તેથી તો અનર્થ જ થાય છે. પુરુષ પોતાનાં દુષ્ટ આચરણોને લીધે કોઈ દુર્દશા પામે છે, ત્યારે પોતાનો હાથ પણ સ્વાધીન નહિ રહેવાથી, માંડ માંડ આંગળીઓ વાળીને ખોબો ભરીને તેમાંથી પાણીનું એક ટીપું મોંમાં પાડવામાં આવે છે, તો તે પણ ઘણું ઘણું માનવામાં આવે છે. બીજી બાજુ પુરુષ કોઈ સદાચરણોને લીધે ઉત્તમ દશા પામે છે, ત્યારે સમુદ્રોથી, પર્વતોથી, નગરોથી અને દ્વીપોથી

+ જ્ઞાનરૂપે જ.

ભરપૂર આ સઘળી પૃથ્વી પણ પુત્રોને વહેંચી આપતી વખતે ઓછી લાગે છે. ૧—૨૦

कस्यांचित्स्वयमात्मदुःखस्थितिवशात्पुंसोदशायां शनैरङ्गुल्य निपीडितःकचुलुकाद्रावापबिन्दुर्वहुः। कस्यांचिच्चलराशिपर्वतपुरद्वीपान्तरालीकृता भर्तव्योचितसंविभागकरणे पृथ्वी न पृथ्वी भवेत्॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં મુમુક્ષુપ્રકરણનો 'પુરુષપ્રકરણ' નામનો સર્ગ ૪ થો સમાપ્ત

સર્ગ ૫ મો*

પુરુષાર્થની પ્રબળતા અને દૈવની અભિન્નતા

वसिष्ठ उवाच

प्रवृत्तिरेव प्रथमं यथाशास्त्रविहारिणाम्।
प्रमेव वर्णभेदानां साधनी सर्वकर्मणाम्॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: જેમ પીળા અને કાળા આદિ વર્ણોની પ્રકટતામાં પ્રભા જ કારણરૂપ છે, તેમ શાસ્ત્ર પ્રમાણે ચાલનારા લોકોની પ્રવૃત્તિ જ સઘળા પુરુષાર્થોની સિદ્ધિમાં કારણરૂપ છે. મનથી કેવળ ઈચ્છા કરવામાં આવે પણ શાસ્ત્ર પ્રમાણે પુરુષાર્થ કરીને સિદ્ધ કરવામાં ન આવે તો તે એક જાતનું ઘેલાપણું જ ગણાય. એથી પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો નથી, પણ મોહ ઉત્પન્ન થાય છે. જે રીતે કર્મ કરવામાં આવે છે તે રીતે મનુષ્યને ફળનો અનુભવ થાય છે. પૂર્વજન્મનાં જે કર્મો ભોગ આપવાને સજ્જ થયાં હોય છે, તે જ પ્રારબ્ધ કહેવાય છે. માટે પ્રારબ્ધરૂપ કર્મોનું ખંડન આ જન્મનાં સત્કર્મોથી કરી શકાય છે. શાસ્ત્રોને અનુસરતો અને શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ, એમ બે પ્રકારના પુરુષાર્થ છે. તેમાં શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ પુરુષાર્થથી અનર્થ થાય છે અને શાસ્ત્રને અનુસરતા પુરુષાર્થથી ઉત્તમ ફળ મળે છે. પૂર્વજન્મનો પુરુષાર્થ અને આ જન્મનો પુરુષાર્થ એ બંને પરસ્પરના હરીફ ન હોય તો પણ તેઓ ઘેટાંઓની પેઠે લડયા કરે છે અને તેમાં જે ઓછા બળવાળો હોય છે તે હારી જાય છે. આથી પુરુષે શાસ્ત્રના નિયમને અનુસરીને એવો પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ કે, જેથી આ જન્મનો પુરુષાર્થ પૂર્વજન્મના પુરુષાર્થને તરત જીતી લે. આપણો અને બીજાનો પુરુષાર્થ પરસ્પર સરખો ન હોય તો તે બંને ઘેટાંઓની પેઠે લડે છે અને તેઓમાં જે બળવાન હોય છે તે જીતે છે. જો શાસ્ત્ર પ્રમાણે પુરુષાર્થ કરતાં પણ અનર્થની પ્રાપ્તિ થાય, તો તે સમયે એ અનર્થ આપનારા પૂર્વજન્મના પુરુષાર્થને બળવાન સમજવો. ત્યારે તો પ્રબળ ઉત્સાહ રાખીને દાંત પીસીને શુભ પુરુષાર્થ કરવામાં મંડયા જ રહેવું, એટલે પછી વિઘ્ન પાડવા સજ્જ થયેલો પૂર્વજન્મનો અશુભ પુરુષાર્થ પણ હારી જ જાય છે. 'મને પૂર્વજન્મનું પ્રારબ્ધ જ ચલાવે છે,' એવા વિચારને તો પગ તળે બળપૂર્વક ચાંપી જ દેવો જોઈએ; કારણ કે આ જન્મનો પ્રત્યક્ષ પુરુષાર્થથી પૂર્વજન્મનો અપ્રત્યક્ષ પુરુષાર્થ કદી પ્રબળ થશે નહિ. જ્યાં સુધી પૂર્વજન્મનો અશુભ પુરુષાર્થ પોતાની મેળે સંપૂર્ણ રીતે શાંત થાય નહિ, ત્યાં સુધી અત્યંત પુરુષાર્થ કરવામાં પ્રયત્નપૂર્વક મંડયા જ રહેવું. જેમ ગઈ કાલનું અજીર્ણ આજ કરેલા ઉપવાસથી ટળી જાય છે, તેમ પૂર્વજન્મનો દોષ પણ આ જન્મમાં કરેલા શુભ પુરુષાર્થથી નિઃસંદેહ ટળી જાય છે. હિંમતભરેલી બુદ્ધિથી પૂર્વજન્મના દુષ્ટ પ્રારબ્ધનો તિરસ્કાર કરીને પોતાનો સંસારમાંથી ઉદ્ધાર કરવા વાસ્તે શ્રવણ—મનન આદિ સાધનોનું સંપાદન કરવા માટે ઉદ્યોગ કરવો, પણ નિરુદ્યોગ રહીને ગધેડા જેવા પુરુષોની પંક્તિમાં રહેવું નહિ. શાસ્ત્રને અનુસરતો ઉદ્યોગ જીવતાં અને મૂઆ પછી પણ હિતકારક છે. સિંહ જેમ માણસોએ કરેલા બંધનના પાંજરામાંથી પુરુષાર્થ કરીને નીકળી જાય છે, તેમ સમજુ પુરુષે પણ સંસારરૂપી ગુફામાંથી બળપૂર્વક પુરુષાર્થ કરીને નીકળી જવું જોઈએ. પોતાનો દેહ નાશવંત છે, એવો વિચાર નિત્ય રાખવો. પશુ જેવું થવું નહિ, પણ જે કર્મો સત્પુરુષોને યોગ્ય છે તે જ કરવાં. ઘામાં રહેલો કીડો જેમ ચીકણા અને કૂણા કૂણા માંસાદિક પદાર્થોનો સ્વાદ લેવામાં જ પોતાનો જન્મારો કાઢે છે, તેમ સમજુ પુરુષે

* આ પાંચમા સર્ગમાં પુરુષાર્થની પ્રબળતા અને પુરુષાર્થથી દૈવની અભિન્નતા યુક્તિપૂર્વક કહેવામાં આવશે.

ઘરમાં રહીને કોઈ કોઈ સ્ત્રી અને અન્નપાનાદિ ચીકણા અને કૂણા કૂણા પદાર્થોનો સ્વાદ લેવામાં પોતાના આવરદાને એળે કાઢવો નહિ. શુભ પુરુષાર્થ કરવાથી તુરત જ શુભ ફળ મળે છે અને અશુભ પુરુષાર્થ કરવાથી તુરત જ અવશ્ય અશુભ ફળ મળે છે. બાકી આ સંસારમાં દૈવ નામે કંઈ જ નથી. જે પુરુષ પુરુષાર્થરૂપી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને છોડી દઈને, અનુમાનરૂપી દૈવનો આશરો લે છે, તે પુરુષ પોતાના બે હાથને જ સર્પરૂપ જાણીને તેમને જોઈ ભાગે છે, એમ સમજવું. જેમણે શ્રેષ્ઠ પુરુષોના વિચારો જોયા નથી અને જેઓ 'અમને દૈવ જ ચલાવે છે' એવો નીચ વિચાર રાખે છે, તે પુરુષોનું મોં જોઈને લક્ષ્મી પાછી જ વળી જાય છે. આથી પુરુષાર્થપૂર્વક પ્રથમ વિવેક આદિ સાધનોનું સંપાદન કરવું અને જેઓમાં આત્મજ્ઞાનરૂપી ઉત્તમ અર્થ છે એવાં શાસ્ત્રોનો વિચાર કરવો. જે મૂઢ લોકો શાસ્ત્ર પ્રમાણે શ્રવણ—મનનાદિ દ્વારા પરમાર્થરૂપ આત્મતત્ત્વનો ચિત્તમાં વિચાર કરતા નથી અને તે વિચારથી આત્મતત્ત્વરૂપ પરમ પુરુષાર્થનું સંપાદન કરતા નથી પણ વિષય સંબંધી સુખો ભોગવવાની જ ઇચ્છા રાખે છે, તેમને ધિક્કાર છે. ભારે યત્ન કરતાં પણ જેમ પથરામાંથી તેલ નીકળે નહિ, તેમ અનંત યત્ન કરતાં પણ વિષયોમાંથી સુખ મળે જ નહિ માટે વિષયોને વાસ્તે નિષ્ફળ ઉદ્યોગ કરવો નહિ. સત્પુરુષો વિષયોને સારુ ઉદ્યોગ કરવાની ઇચ્છા પણ રાખતા નથી. જેમ ઘડો અને વસ્ત્ર આદિ બનાવતાં પહેલાં મનમાં તેનું માપ ધારી લઈને યોગ્ય સાધનો ગોઠવી લેવામાં આવે છે, તેમ પરમ પુરુષાર્થનું પણ માપ ધારી લઈને તેને સારુ શ્રવણ આદિ યોગ્ય સાધનોને ગોઠવવાં જોઈએ. આત્મતત્ત્વ પામવા માટેનો પુરુષાર્થ સારાં શાસ્ત્રો, સત્સંગ અને સદાચારથી સફળ થાય છે એ નિયમ છે; એ વિના તે સફળ થતાં જ નથી. પુરુષાર્થનું એ જ સ્વરૂપ છે, માટે એ પ્રમાણે ચાલવામાં આવે તો માણસ કદી પણ પોતાના યત્નમાં નિષ્ફળ થતો નથી. દીનતા અને દરિદ્રતા આદિ દુઃખોથી પીડાયેલા બીજા નળ અને હરિશ્ચંદ્ર આદિ મોટા પુરુષો પણ પુરુષાર્થથી જ ઇન્દ્ર સમાન થયા હતા. બાળકપણાથી માંડીને પ્રયત્નપૂર્વક શાસ્ત્રનો અને સત્સંગ આદિ ગુણોનો અભ્યાસ કર્યો હોય તો તે પુરુષાર્થથી સારાં ફળ થાય છે. આમ પ્રત્યક્ષ જોયું હોય, અનુભવ્યું હોય અને સાંભળ્યું હોય છતાં પણ જે કુબુદ્ધિ લોકો 'એ સઘળું દૈવથી જ કરવામાં આવ્યું છે અને તેનું ફળ પણ દૈવે જ આપ્યું છે.' એમ માને છે, તેમને માર્યા ગયેલા જ સમજવા. જગતમાં જો આળસરૂપ* અનર્થ નહિ હોય તો કયો પુરુષ ઘણા ધનવાળો અને પંડિત ન થાય? સમુદ્રના છેડા સુધીની આ પૃથ્વીમાં આળસને લીધે જ ઘણાં ઘણાં માણસો નિર્ધન અને પશુ જેવાં રહેલાં છે. નિરંતર કરવામાં આવતી રમતોને લીધે ચપળતા ભરેલી બાલ્યાવસ્થા ચાલી જાય અને પછી હાથપગ આદિ અવયવોમાં યોગ્ય શકિતથી શોભી રહેલી યુવાની આવે, ત્યારથી માંડીને માણસે સત્સંગ કરીને, શાસ્ત્રોનાં પદોમાં તથા અર્થોમાં વ્યુત્પન્ન થઈને, 'શાથી હાનિ થાય છે અને શાથી લાભ થાય છે?' એવા વિચારો કરવા જોઈએ. વાલ્મીકિમુનિએ ભરદ્વાજને આટલે સુધી કથા કહી ત્યાં દિવસ પૂરો થયો, સૂર્ય આથમી ગયો, અને મુનિઓની સભા વાલ્મીકિને પ્રણામ કરીને સાયંકાળનાં કાર્ય કરવા સારુ ત્યાંથી ઊઠીને સ્નાન કરવા ગઈ. રાત્રિ વીત્યા પછી સૂર્યનાં કિરણો ફૂટયાં તે સમયે એ સભા પાછી વાલ્મીકિની પાસે આવી. ૧-૩૨

इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम सायं-स्नानाय विधयेऽस्तमिनो जगाम। स्नातुं सभा कृतनमस्करणाजगाम श्यामाक्षये रविकरेण सहाजगाम ॥३२॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં મુમુક્ષુ પ્રકરણનો 'પૌરુષસ્થાપન' નામનો સર્ગ ૫ મો સમાપ્ત

વાલ્મીકિનો પહેલો દિવસ સમાપ્ત

* આળસ એ મનુષ્યના અંતઃકરણમાં તથા શરીરમાં રહેલો મોટો શત્રુ છે. જે મનુષ્યો આળસના ઉપાસક છે, તે મનુષ્યો પોતાની ઉન્નતિ કરી શકતા નથી, તેમ જ જ્ઞાન દ્વારા મોક્ષ પણ મેળવી શકતા નથી.

સર્ગ ૬ ઠ્ઠો*

દૈવની દુર્બળતા અને પુરુષાર્થની પ્રબળતા

वसिष्ठ उवाच

तस्मात्प्राक् पौरुषाद्दैवं नान्यत्तत्प्रोज्झ्य दूरतः।
साधुसङ्गमसच्छास्त्रैर्जीवमुत्तारयेद्बलात् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : દૈવ પૂર્વજન્મના પુરુષાર્થથી જુદું નથી. તેથી તેને દૂર ફેંકી દઈને સમજુ પુરુષે બળથી મહાત્માઓનો સમાગમ કરીને અને સારાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરીને જીવનો ઉદ્ધાર કરવો. જેમ જેમ અધિક પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે તેમ તેમ ફળ તુરત થાય છે, માટે પુરુષાર્થ જ સાચો છે. જો દૈવને માનવું હોય તો પુરુષાર્થને જ દૈવરૂપ માનો. દુઃખના સમયમાં દુઃખને લીધે 'હાય કષ્ટ' એમ જે કહેવામાં આવે છે, તેમાં 'હાયકષ્ટ' એ શબ્દો 'હાય દૈવ'ના પર્યાયરૂપ છે. દૈવનું સ્વરૂપ પૂર્વજન્મમાં પોતે કરેલાં કર્મોથી જુદું જ નથી. પ્રબળ પુરુષ જેમ બાળકોને જીતી શકે છે, તેમ પ્રબળ પુરુષાર્થ એ દૈવને જીતી શકે છે. ગઈ કાલે કરેલું પાપકર્મ જેમ આજે કરેલા પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ શુભ કર્મથી તુરત જ પોતાનું ફળ આપવાને અશકત થઈ જાય છે, તેમ પૂર્વજન્મનું કર્મ પણ આ જન્મમાં કરેલા શુભ કર્મથી તુરત જ પોતાનું ફળ આપવા અશકત થઈ જાય છે. વિષયસુખના અલ્પાંશને માટે લાલચ રાખનારા જે લોકો દૈવને અધીન રહીને દૈવને જીતવા સારુ યત્ન કરતા નથી, તેમને કંગાળ, પામર અને મૂઢ સમજવા. આપણે ઉદ્યોગથી કરેલું કામ કોઈના ઉદ્યોગથી નાશ પામે, તો ત્યાં તે નાશ કરનારના ઉદ્યોગને જ બળવત્તર માનવો, પણ દૈવને મનમાં લાવવું નહિ. એક ડીંટમાં લાગેલાં બે ફળોમાં એક ફળ રસ વગરનું જોવામાં આવે, તો ત્યાં તે રસને ખાઈ જનારા કીડા વગેરેના યત્નને જ પ્રબળ માનવો. જગતમાં સિદ્ધ થયેલા પદાર્થો પણ ક્ષય પામે છે, ત્યાં ક્ષય કરનારના યત્નને જ વિશેષ બળવાન સમજવો. બે પુરુષાર્થો ઘેટાંઓની પેઠે પરસ્પરની સાથે લડ્યા કરે છે. તેઓમાં જે બળવાન હોય તે તુરત જ જીતે છે. કોઈ વખતે રાજાનો વારસ ન હોવાથી લોકો શણગારેલા હાથીને છૂટો મૂકે છે અને તે હાથી જેના ઉપર કળશ ઢોળે છે, તેને રાજા ઠરાવવામાં આવે છે. એવા પ્રસંગે કોઈ ભિખારી રાજા થાય, તોપણ ત્યાં મંત્રીઓના, હાથીના અને નગરના લોકોના પ્રયત્નને જ વિશેષ બળવાન સમજવો. દાંત જેમ ચાવવાના પદાર્થોને પોતાના યત્નથી દબાવીને ચૂરો કરી નાખે છે, તેમ શૂરવીર મનુષ્ય પણ દુર્બળ માણસનો પોતાના યત્નથી ચૂરો કરી નાખે છે. દુર્બળ માણસો યત્ન કરનાર બળવાન માણસોના અન્નરૂપ જ છે માટે બલિષ્ઠ માણસો તેમને પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ઢેફાંની પેઠે કામમાં લે છે. સમર્થ માણસનો જે દૃશ્ય કે અદૃશ્ય ઉદ્યોગ હોય છે તેને મૂઢ અને અસમર્થ માણસ પોતાના મનમાં દૈવરૂપે માની લે છે. સમર્થ માણસોમાં પણ જેઓ વધારે સમર્થ હોય છે તેઓ બીજાઓને દબાવે છે એ વાત સઘળાં પ્રાણીઓમાં પરસ્પર જાણીતી છે. માટે દૈવ એ કાંઈ પદાર્થ જ નથી. રાજકીય નિયમનો; મંત્રીઓનો હાથીનો અને નગરના લોકોનો એકમતપણારૂપ જે દૃઢ વિચાર થાય છે તેથી જ ભિખારીને રાજ્ય મળે છે અને પ્રજાની મર્યાદા રહે છે. અથવા એમ માનો કે શણગારેલો હાથી કોઈ સમયે ભિખારીને રાજા બનાવી દે છે તો તેમાં એ ભિખારીના પૂર્વજન્મનો પુરુષાર્થ પ્રબળ કારણરૂપ છે. કોઈ સમયે આ જન્મનો પુરુષાર્થ પૂર્વજન્મના પુરુષાર્થને તોડી નાખે છે તો કોઈ સમયે પૂર્વજન્મનો પુરુષાર્થ આ જન્મના પુરુષાર્થને બળાત્કારથી તોડી નાખે છે. આમાં પણ પુરુષનો જે પુરુષાર્થ પ્રબળ હોય છે તે જ સર્વદા જીતે છે એમ સિદ્ધ થાય છે. પૂર્વજન્મના અને આ જન્મના બે પુરુષાર્થમાં આ જન્મનો પુરુષાર્થ પ્રત્યક્ષ હોવાથી તેને જેવો બળવાન કરવો હોય તેવો કરી શકાય છે. આથી

* આ છઠ્ઠા સર્ગમાં દૈવની દુર્બળતા અને પુરુષાર્થની પ્રબળતા સિદ્ધ કરવામાં આવશે.

યુવાન માણસ જેમ બાળકને જીતી શકે છે તેમ આ જન્મનો પ્રબળ પુરુષાર્થ પૂર્વજન્મના પુરુષાર્થને જીતી શકે છે. વરસાદથી કદી આખા વર્ષ સુધી કરેલી ખેડનો નાશ થાય છે, તો ત્યાં અધિક યત્નથી ભરેલા વરસાદના પુરુષાર્થની જીત થઈ સમજવી. અનુક્રમથી મેળવેલું ધન નાશ પામે, તો તેનો ખેદ ન કરવો. ત્યારે તો એમ વિચારવું કે, 'જ્યાં મારું બળ ચાલી શકતું નથી, ત્યાં હું શા માટે વિલાપ કરું? જે વાતમાં મારું કંઈ જ ચાલી શકે એમ નથી તે વાતનો હું ખેદ કરું તોપણ હું મૃત્યુને મારી શકતો નથી. માટે મારે રોજરોજ રોવું જોઈએ નહિ.' જગતમાં સઘળા પદાર્થો દેશ, કાળ, ક્રિયા અને દ્રવ્યની સગવડ પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે, એમાં જે અધિક યત્નવાળો છે, તે અવશ્ય સિદ્ધિ મેળવે છે એથી સારાં શાસ્ત્રોથી અને સાધુજનોના સમાગમોથી પુરુષાર્થને સંપાદન કરવો અને એમ બુદ્ધિને નિર્મળ કરીને સંસારરૂપી સમુદ્રને તરી જવો. પુરુષરૂપી અરણ્યમાં પૂર્વજન્મના તથા આ જન્મના પુરુષાર્થરૂપી બે ફળાઉ ઝાડો ઉત્પન્ન થયાં છે, તેમાં જે અધિક બળવાન હોય છે તે વિજયી થાય છે. જે પ્રાણી પૂર્વજન્મનાં તુચ્છ કર્મને આ જન્મનાં શુભકર્મોથી તોડી નાખતો નથી, તે મૂર્ખ માણસ પોતાનાં સુખદુઃખને ટાળવામાં સ્વતંત્ર હોતો નથી. તેને ઈશ્વરની ઈચ્છા પ્રમાણે સ્વર્ગ—નરકમાં જવું પડે છે અને એથી એ સર્વદા પશુની પેઠે પરાધીન રહે છે, એમાં સંશય નથી. પ્રબળ સિંહ જેમ પાંજરામાંથી નીકળી જાય છે, તેમ જે માણસ યત્નના ડહાપણરૂપ ઉત્તમ ચમત્કારવાળો હોય છે અને તેથી ઉત્તમ આચારવિચાર રાખનારો હોય છે, તે માણસ જગતરૂપી મોહમાંથી નીકળી જાય છે. જે માણસ પ્રત્યક્ષ વાતને છોડીને બીજો 'મને કોઈ પ્રેરે છે' એવી અનર્થરૂપ કુકલ્પનામાં લાગી રહે છે, તેને દૂરથી જ તજી દેવો જોઈએ. (અર્થાત્ એવા અધમ માણસનું મોં પણ જોવું જોઈએ નહિ.) સંસારમાં જે હજારો વ્યવહારો જાય છે અને આવે છે તેઓમાં હર્ષ-શોકનો ત્યાગ કરીને શાસ્ત્ર પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ. જેમ પોતાની અવિચ્છિન્ન મર્યાદાને નહિ છોડતાં સમુદ્રને સઘળાં રત્નો પોતાની મેળે જ મળ્યાં છે, તેમ શાસ્ત્રને અનુસરી પોતાની અવિચ્છિન્ન મર્યાદાને નહિ છોડનારા પુરુષને સઘળી ઈષ્ટ વસ્તુઓ પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થાય છે. શાસ્ત્રોકત રીતિને અનુસરીને પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ થાય એવાં કામો કરવામાં તત્પર રહેવું, એ પુરુષાર્થ છે. તે અવશ્ય સિદ્ધિ આપે છે. એમ વિદ્વાનોએ કહ્યું છે. ગુરુસેવા આદિ શરીરક્રિયાથી અને મહાત્માઓના સમાગમથી તેમ જ ઉત્તમ શાસ્ત્રોના શ્રવણથી બુદ્ધિ અત્યંત સ્વચ્છ થાય છે. એ સ્વચ્છ બુદ્ધિથી પોતાની મેળે આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો, એ જ સ્વાર્થસાધકતા કહેવાય છે. અજ્ઞાને કરેલી વિષમતા દૂર થઈને જે અનંત આનંદ થાય છે તે જ પરમાર્થ છે, એવો વિદ્વાનોનો નિશ્ચય છે. એ પરમાર્થ જેઓથી પ્રાપ્ત થાય એવાં શાસ્ત્રોનું અને સાધુઓનું નિરંતર સેવન કરવું જોઈએ. દેવલોકમાંથી અહીં આવીને રહેલા પુરુષનું દેવલોકમાં ભોગવતાં અવશેષ રહેલું અને બંને લોકમાં હિત કરનારું જે કર્મ હોય છે તે દૈવ છે, એમ જો કહેવામાં આવતું હોય તો તે યોગ્ય છે, નિઃસંદેહ છે અને એમાં અમારે કશો વાંધો નથી; પણ જેઓ મૂઢ લોકોએ માનેલા દૈવનો સ્વીકાર કરી બેસે છે, તેમને તો અમે દુઃખી થયેલા જ સમજીએ છીએ. સર્વદા પોતાના પુરુષાર્થથી જ બંને લોકોમાં કલ્યાણ થાય છે. જેમ ગઈ કાલના દુરાચરણથી થયેલો દોષ આજના સદાચરણથી ટળી જાય છે, તેમ પૂર્વજન્મનો દોષ આ જન્મના સદાચરણથી ટળી જાય છે. આથી જે માણસ યત્નપૂર્વક પુરુષાર્થમાં મંડ્યો રહે છે, તેને પુરુષાર્થનું ફળ હાથમાંના આમળાની પેઠે જોવામાં આવે છે. બાકી જે મૂઢ માણસ છે, તે જ પ્રત્યક્ષ ફળ આપનારા પુરુષાર્થને છોડીને દૈવની ભૂલમાં ફસાઈ જાય છે. તેથી હે શુભ વિચારવાળા રામચંદ્ર! દૈવ તો માત્ર પોતાની કલ્પનાના બળથી કલ્પી લેવામાં આવ્યું છે, મિથ્યા

છે અને સઘળા પુરુષાર્થોથી તેમ જ ફળોથી રહિત છે, તેની કાંઈ પણ અપેક્ષા નહિ રાખતાં પોતાના પુરુષાર્થનો જ આશ્રય કરો. શાસ્ત્રોના શ્રવણથી, સદાચારથી અને તે તે દેશના નિયમિત ધર્મો પાળવાથી ચિત્તશુદ્ધિરૂપી અવિનાશી અને દૃઢ ફળ થવાનું પંડિતોએ માન્યું છે, જ્યારે હૃદયમાં ફળની આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે ચિત્તને ઉદ્યોગ કરવાની ઈચ્છા થાય છે. આમ એ ઈચ્છા થાય છે, ત્યારે અંગો તેને અનુકૂળ ક્રિયાઓ કરવામાં લાગી જાય છે. આ પ્રમાણે ઈચ્છાપૂર્વક ક્રિયાઓમાં લાગવું એ જ પુરુષાર્થ અથવા ઉદ્યોગ છે, એમ કહેવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે પુરુષાર્થ કરવો એ જ મનુષ્યાવતારનું ફળ છે. આમ સમજીને પોતાના ઉદ્ધારમાં સર્વદા તત્પરતા રાખવી અને તે તત્પરતાને સારાં સારાં શાસ્ત્રોના, સાધુજનોના તેમ જ પંડિતોના સેવનથી અત્યંત સફળ કરવી. દૈવના અને પુરુષાર્થના સંબંધમાં ઊંડો વિચાર કરનારા વિદ્વાનોએ નિશ્ચય કર્યો છે કે, સર્વદા કરવામાં આવતો આ પુરુષાર્થ જ દૈવ ઉપર વિજય મેળવે છે. માટે મહાત્માઓની સેવા વડે શ્રવણાદિક મેળવીને તત્ત્વજ્ઞાનને સારુ ઉદ્યમ કરવો જોઈએ.+ અલ્યા જીવ! તું આ જન્મના વાંધા વગરના પુરુષાર્થને જ સિદ્ધિ આપનારા સમજ અને સંતોષવાળા સર્વોત્તમ બ્રહ્મવેત્તાઓની સેવા કરીને મીઠા અને અવશ્ય ફળદાયી એવા ઉત્તમ ઔષધથી તું અનંત જન્મમરણરૂપી રોગને શાંત કર. ૧–૪૩

जन्मप्रबन्धमयमामयमेष जीवो बुद्ध्वैहिकं सहजपौरुषमेव सिद्ध्यै । शान्तिं नयत्ववितथेन वरौषधेन मृष्टेन तुष्टपरपण्डितसेवनेन ॥४३॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં મુમુક્ષુ પ્રકરણનો 'દૈવનિરાકરણ' નામનો સર્ગ ૬ ઠ્ઠો સમાપ્ત

+ ધર્મ તથા મોક્ષ એ બે પુરુષાર્થની સિદ્ધિ પ્રારબ્ધથી કદી પણ થવાની નથી, માટે મુમુક્ષુએ મોક્ષનું સાધન જ્ઞાન અને જ્ઞાનનાં સાધન શ્રવણાદિક સંપાદન કરવા માટે ઘણામાં ઘણો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

સર્ગ ૭ મો*

સર્વ રીતે પુરુષાર્થનું જ પ્રાધાન્ય

वसिष्ठ उवाच

प्राप्य व्याधिविनिर्मुक्तं देहमल्पाधिवेदनम् । तथात्मनि समादध्याद्यथा भूयो न जायते ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: વ્યાધિઓથી રહિત અને અલ્પ માનસિક પીડાઓવાળા મનુષ્યદેહને પ્રાપ્ત થઈને સમજુ પુરુષે ચિત્તનું એવું સમાધાન કરવું કે તેથી તેને ફરી વાર જન્મ ધરવો પડે નહિ. જે માણસ પુરુષાર્થથી દૈવનો પરાભવ કરવા ઈચ્છે છે, તે માણસના આ લોકમાં કે પરલોકમાં સઘળા મનોરથો સંપૂર્ણ થાય છે. પણ જેઓ પુરુષાર્થને છોડી દઈ દૈવને જ આધીન થઈ રહે છે, તેઓ પોતે જ પોતાના શત્રુઓ છે અને તેઓ ધર્મનો, અર્થનો તથા કામનો નાશ કરે છે. પુરુષાર્થનું સ્ફુરણ થવું, પુરુષાર્થનાં સાધનોની ઈચ્છા થવી અને તેથી ઈન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ થવી એટલાં પુરુષાર્થનાં રૂપ છે, તે વડે જ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેવું પુરુષાર્થના વિષયોનું સ્ફુરણ થાય છે, તેવી મનની ગતિ થાય છે; જેવી મનની ગતિ થાય છે, તેવી ઈન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ થાય છે અને જેવી ઈન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ થાય છે તેવી ફળભોગની પ્રાપ્તિ થાય છે. સર્વ સ્થળોમાં સઘળાં કાર્યો સંપૂર્ણ રીતે પુરુષાર્થથી સિદ્ધ થાય છે એ વાત સઘળાં મનુષ્યોના અનુભવમાં છે અને દૈવ તો કોઈ ઠેકાણે જોવામાં આવતું નથી; આથી જગતમાં પુરુષાર્થ જ સાચો છે. બૃહસ્પતિ પુરુષાર્થથી જ દેવતાઓના ગુરુ થાય છે અને શુક્રાચાર્ય પણ પુરુષાર્થથી જ દૈત્યોના ગુરુ થયા છે. હે રામચંદ્ર! દીનતા અને દરિદ્રતા આદિ દુઃખોથી પીડાયેલા મોટા મોટા પુરુષો પણ પોતાના પુરુષાર્થથી જ દેવેન્દ્ર સમાન થયા છે. અનેક જાતનાં આશ્ચર્યનો આશ્રય કરનારા

* આ સાતમા સર્ગમાં વિસ્તાર સહિત ઉદાહરણોથી, પ્રતિ ઉદાહરણોથી અને યુક્તિઓથી કેવળ પુરુષાર્થના જ પ્રધાનપણાનું નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

કેટલાક મહાપુરુષો વૈભવોનો ઉપભોગ કરી પોતાના પુરુષાર્થની ભૂલથી જ નરકમાં ગયા છે. સંપત્તિ તથા વિપત્તિ આદિ અનેક પ્રકારની હજારો દશાઓમાં પ્રાણીઓ પોતાના પુરુષાર્થથી જ તરી ગયાં છે. શાસ્ત્રથી, ગુરુથી અને પોતાથી એમ ત્રણ પ્રકારની સિદ્ધિઓ થાય છે. તે સઘળી પુરુષાર્થની જ સિદ્ધિઓ છે, પણ તેમાંની એકે કદી દૈવની નથી. અશુભ માર્ગોમાં લાગેલા ચિત્તને પ્રયત્નપૂર્વક શુભ માર્ગોમાં ઉતારવું, એટલું જ સઘળાં શાસ્ત્રોના અર્થનું તાત્પર્ય છે. ગુરુઓ પણ શિષ્યોને ઉપદેશ કરે છે કે, 'હે પુત્રો! જે સર્વોત્કૃષ્ટ છે, જે વાસ્તવિક સત્ય છે અને જે નિત્ય છે, તેને પામવા માટે જ પ્રયત્નપૂર્વક આચરણ કરો.' મેં પણ જેમ જેમ પ્રયત્ન કર્યો છે તેમ તેમ મને તુરત ફળ થયું છે; આમ હું પણ દૈવથી નહિ પણ પુરુષાર્થથી જ ફળ પામ્યો છું. પુરુષાર્થથી જ સિદ્ધિ થતી જોવામાં આવે છે અને બુદ્ધિમાન પુરુષો પણ પુરુષાર્થથી જ આચરણ કરે છે. દૈવ તો કેવળ દુ:ખમાં રડતાં અને અલ્પ બુદ્ધિવાળા લોકોનાં આંસુ લૂછવા માટે છે. જગતમાં પરદેશ જવા આદિ પુરુષાર્થનો આરંભ પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણોથી સર્વદા સફળ થતો જોવામાં આવે છે. જે જમે છે તે તૃપ્ત થાય છે; પણ જે જમતો નથી તે તૃપ્ત થતો નથી. જે પગ ચલાવે છે તે ચાલે છે; પણ જે પગ ચલાવતો નથી તે ચાલતો નથી. જે જીભ ચલાવે છે તે બોલે છે; પણ જે જીભ ચલાવતો નથી તે બોલતો નથી. આથી માણસોનો પુરુષાર્થ જ સફળ છે. શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવાળા પુરુષો પુરુષાર્થ વડે જ અનાયાસે ભયંકર સંકટોમાંથી તરી જાય છે, પણ દૈવનો વ્યર્થ વિચાર કરવાથી તેઓ તરી શકતા નથી. જે જે માણસ જે રીતે પ્રયત્ન કરે છે, તે તે માણસ તેવી રીતે અવશ્ય તેના ફળને પામે છે, પણ જગતમાં હાથપગ જોડીને બેસી રહેવાથી કોઈને ય ફળ સાંપડતું નથી. હે રામ! શુભ પુરુષાર્થથી શુભ ફળ આવે છે અને અશુભ પુરુષાર્થથી અશુભ ફળ આવે છે, તો હવે જેમ ઈચ્છા હોય તેમ કરો. આ સંસારમાં પુરુષાર્થથી જ ફળપ્રાપ્તિ છે. દેશ અને કાળને લીધે તે ફળપ્રાપ્તિ તરત થાય કે લાંબે ગાળે થાય. આને જ દૈવ કહ્યું છે. દૈવ ક્યાંય જોવામાં આવતું નથી. તેમ તે બીજા લોકમાં પણ રહ્યું નથી. સ્વર્ગલોકમાં કર્મનું જે ફળ ભોગવવામાં આવે છે. તેને દૈવ કહે છે. જગતમાં માણસ જન્મે છે, મોટો થાય છે અને પાછો જીર્ણ થઈ જાય છે; તેમાં જેમ બાલ્ય, યૌવન અને જરા જોવામાં આવે છે, તેમ ક્યાંય દૈવ જોવામાં આવતું નથી. પોતાના અર્થની સિદ્ધિ કરાવે એવાં કામોમાં જ પ્રયત્નપૂર્વક મંડયા રહેવું, એ જ પુરુષાર્થ કહેવાય છે. એવા પુરુષાર્થથી સઘળું મળે છે. એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં જવું, હાથથી પદાર્થોનું ધારણ કરવું અને અંગોથી બીજા વ્યાપાર કરવા તે બધું પુરુષાર્થથી થાય છે, પણ દૈવથી કશું થતું નથી. પણ અનર્થની પ્રાપ્તિ કરાવનારાં કામમાં જ પ્રયત્નપૂર્વક લાગ્યા રહેવું, એ તો એક જાતની ઘેલછા છે. એથી કશું શુભ થતું નથી અને માત્ર અશુભ જ થાય છે. મહાત્માઓના સમાગમથી અને ઉત્તમ શાસ્ત્રોનાં શ્રવણથી તીવ્ર થયેલી બુદ્ધિ વડે પોતાની જ મેળે નિશ્ચય કરી શકાય છે કે, શરીરના ચલનરૂપ સાધનથી જ સ્વાર્થ સિદ્ધ થાય છે. અજ્ઞાનથી થયેલી વિષમતા મટી જાય અને તેની સમતા થવારૂપ જે અપાર આનંદ થાય તે જ પોતાનો પરમાર્થ છે એમ વિદ્વાનોનો નિશ્ચય છે; જેમના દ્વારા એવો આનંદ પ્રાપ્ત થાય, તે શાસ્ત્રોનું અને સાધુઓનું યત્નપૂર્વક સેવન કરવું જોઈએ.* સન્મતિથી સત્સમાગમનો તથા ઉત્તમ શાસ્ત્રાભ્યાસનો લાભ થાય છે; અને એ સત્સમાગમ તથા શાસ્ત્રાભ્યાસથી તત્ત્વબોધ થાય છે. આમ વર્ષાઋતુમાં જેમ તળાવ અને કમળની પરસ્પર વૃદ્ધિ થાય છે, તેમ એ

* મુખ્યત્વે સર્વ મનુષ્યો અર્થ અને કામમાં પુરુષ પ્રયત્ન કરે છે, તો ધર્મ અને મોક્ષમાં તેમણે શા માટે પુરુષપ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ?

એકમેકના અભ્યાસથી ગુણવૃદ્ધિ થાય છે. બાલ્યાવસ્થાથી જ જો પ્રયત્નપૂર્વક શાસ્ત્રોના તથા સાધુઓના સમાગમનો પરિપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો હોય, તો તેના ગુણોથી હિતકારી સ્વાર્થ સિદ્ધ થાય છે. બ્રહ્માંડમાં વિષ્ણુએ દૈત્યોને જીત્યા, લોકોની મર્યાદાઓનું સ્થાપન કર્યું તથા જગતની રચના કરી; એ સઘળું પુરુષાર્થથી જ થયું છે, દૈવથી એ કશું થયું જ નથી. હે રઘુનાથ! આ જગતમાં પુરુષાર્થ જ મુખ્ય કારણ છે, તો હે સદ્‌ભાગી! તમે એવો પુરુષાર્થ કરો કે તમને ઝાડની કે સર્પાદિકની દશા નિ:સંશય આવે જ નહિ. ૧—૩૨

जगति पुरुषकारकारणेऽस्मिन् कुरु रघुनाथ चिरं तथा प्रयत्नम् । व्रजसि तरुसरीसृपाभिधानां सुभग यथा न दशामशङ्क एव ॥३२॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં મુમુક્ષુ પ્રકરણનો 'પૌરુષપ્રાધાન્યસમર્થન' નામનો સર્ગ ૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮ મો*

દૈવના મિથ્યાપણા વિષે

वसिष्ठ उवाच

नाकृतिर्न च कर्माणि न स्पन्दो न पराक्रमः । तन्मिथ्याज्ञानवद्रूढं दैवं नाम किमुच्यते ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : દૈવને આકાર નથી, કર્મ નથી, ગતિ નથી અને પરાક્રમ પણ નથી, તો આ દૈવ કહેવાય છે તે શો પદાર્થ છે? એ દૈવ તો એક જાતની રૂઢ થયેલી ભ્રાંતિ જેવું છે. જ્યારે પોતાનાં કર્મોનાં ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે 'આ કર્મ આ રીતે કર્યું હતું અને તેથી આ પ્રમાણે ફળ મળ્યું' એવા પ્રકારની વાતો થાય છે, આવી વાતો જ 'દૈવ'ને નામે પ્રસિદ્ધિ પામે છે. જેમ દોરીમાં સર્પને માની લેવામાં આવે છે, તેમ મૂરખ મતિવાળા લોકોએ ભ્રાંતિથી આવી વાતોમાં 'દૈવ છે' એવો નિશ્ચય પકડી લીધો છે. જેમ ગઈ કાલે કરેલું દુરાચરણ આજના સદાચરણથી ટળી જાય છે; તેમ પૂર્વજન્મનું કર્મ આ જન્મના કર્મથી ટળી જાય છે. માટે યત્નથી શુભ કાર્યો કરવાં. જે દુર્બુદ્ધિવાળો પુરુષ મૂઢલોકોના અનુમાનથી સિદ્ધ થતા દૈવને માનતો હોય, તેણે 'દૈવયોગથી નહિ જ બળું' એમ સમજીને ભડભડતી આગમાં પડવું જોઈએ! જો દૈવ જ કર્તા હોય તો માણસને ક્રિયા કરવાનું શું પ્રયોજન છે? કારણ કે દૈવ જ સ્નાન, દાન, આસન અને મલોત્સર્ગ આદિ ક્રિયાઓ કરશે. જો દૈવ જ કર્તા હોય, તો પછી પુરુષ તો મૂંગો રહેશે. તે તો જેમ દૈવ ચલાવશે તેમ ચાલશે; પછી તેને શાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરવાનું પ્રયોજન શું છે? ત્યારે જગતમાં કોઈને કોઈ વાતનો ઉપદેશ શા માટે કરવામાં આવે છે? જગતમાં એક શબ વિના ક્યાંય ક્રિયારહિતપણું જોવામાં આવતું નથી અને ક્રિયાથી ફળની પ્રાપ્તિ થતી પણ જોવામાં આવે છે; આથી દૈવ વ્યર્થ જ છે. દૈવ આકાર વગરનું છે અને તે આકારવાળા પુરુષની સાથે રહીને કોઈ ક્રિયા કરે એ પણ અસંભવિત છે; માટે દૈવ વ્યર્થ જ છે. લેખણ અથવા અસ્ત્રો વગેરે સાધનો મળતાં એમાંથી એક હાથ તે તો કાર્યનો કર્તા થશે; પરંતુ એ હાથ વગેરે કપાઈ જ ગયા હોય ત્યારે દૈવે તે કામ કદી કર્યું હોતું નથી. માટે દૈવ વ્યર્થ જ છે. જેમ મનનો અને બુદ્ધિનો અનુભવ થાય છે, તેમ ગમારીઓથી માંડીને વિદ્વાનો સુધી કોઈને પણ દૈવનો અનુભવ થયેલો ક્યાંય જાણવામાં આવ્યો નથી; માટે દૈવ સર્વદા મિથ્યા જ છે, બુદ્ધિ અને દૈવ જુદાં જુદાં હોય, તો બુદ્ધિનો ક્રિયા કરવામાં ઉપયોગ થાય છે, પણ દૈવનો ઉપયોગ નથી. માટે દૈવ એ એક કલ્પિત પદાર્થ જ છે. હવે જો બુદ્ધિ તથા દૈવ એ બંને એક જ હોય, તોપણ દૈવની કલ્પના વ્યર્થ થાય છે. પછી જો બુદ્ધિથી જુદા દૈવની કલ્પનામાં પ્રમાણ હોય, તો તે પ્રમાણથી શા માટે પુરુષાર્થને જ સિદ્ધ ન કરવો? જેમ દેહધારીને આકાશનો સંયોગ સંભવતો નથી, તેમ તેને દૈવનો સંયોગ પણ

* આ આઠમા સર્ગમાં દૈવના મિથ્યાપણા વિષે ઘણાં ઉદાહરણો અને ઘણી યુક્તિઓ વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે.

સંભવતો નથી. જો આકાર હોય તો જ સંયોગ થતો જોવામાં આવે છે; માટે આકાર વગરનું અને સંયુક્ત માનવામાં આવતું દૈવ છે જ નહિ. છતાં દૈવ ત્રૈલોક્યમાં પ્રાણીઓને માટે ખટપટ કરનારું હોય, તો પછી સઘળાં પ્રાણીઓએ સૂઈ જ રહેવું જોઈએ; કારણ કે દૈવ જ સઘળું કામ કરી દેશે. 'મને દૈવે પ્રેર્યો છે તેથી હું આ કામ કરું છું' એમ જે કહેવામાં આવે છે, તે તો સામા માણસને ધીરજ આપવાની વાત છે; પણ વાસ્તવિક રીતે દૈવ છે જ નહિ. મૂઢ લોકોએ જ દૈવને કલ્પેલું છે. જેઓ તે દૈવમાં ખૂંચ્યા છે, તેઓ તો મૂઆ જ પડયા છે. સમજુ પુરુષો તો પુરુષાર્થથી જ ઉત્તમ પદ પામ્યા છે. કહો જોઈએ, જેઓ વીર છે, પરાક્રમી છે, સમજુ છે અને પંડિતો છે, તેઓ આ જગતમાં કદી દૈવની વાટ સરખી જુએ છે ખરા? અમુક માણસનો આવરદા ઘણો લાંબો છે એવો જોશીઓએ નિર્ણય કર્યો હોય અને તે મનુષ્યનું મસ્તક કાપી નાખવામાં આવે છતાં તે જીવતો રહે, તો દૈવને ઉત્તમ ગણવું જોઈએ. હે રામચંદ્ર! જોષીઓએ જેને વિષે નિર્ણય કર્યો હોય કે આ માણસ પંડિત થશે, તે માણસ ભણાવ્યા વગર પણ શાસ્ત્રોને સમજી જાય તો દૈવને ઉત્તમ ગણવું જોઈએ. હે રામ! વિશ્વામિત્ર મુનિએ દૈવને દૂર હડાવીને પુરુષાર્થથી જ બ્રાહ્મણપણું મેળવ્યું છે; તેમણે તે કંઈ દૈવના આધારથી મેળવ્યું નથી. હે રામ! મુનિપણું પામેલા અમે બીજા લોકો પણ લાંબા કાળના પુરુષાર્થથી જ આકાશમાં ચાલવાની શકિત પામ્યા છીએ. મોટા મોટા દૈત્યોએ પણ પુરુષપ્રયત્નથી જ દેવતાઓના સમૂહને ઉખેડી નાખીને ત્રૈલોકયમાં ચક્રવર્તીપણું કર્યું છે. દેવસ્વામીઓએ દાનવોના સૈન્યને મારી—તોડીને તેની પાસેથી ત્રૈલોકયના વિશાળ રાજ્યને બળથી પાછું લીધું છે તે પણ પુરુષાર્થથી જ છે. હે રામ! આ વાંસના કરંડિયામાં લાંબા સમય સુધી સુંદર જળને ભરી રાખવામાં આવે છે, તે પણ પુરુષાર્થની યુકિતથી જ છે. એમાં દૈવે તો કશું જ કામ કર્યું નથી. હે રામ! સ્વજનોનું પોષણ કરવું, શત્રુના દેશને લઈ લેવો, ક્રોધથી શત્રુઓનો નિગ્રહ કરવો અને અનેક પ્રકારના ભોગવિલાસ કરવા ઈત્યાદિ જે જે શ્રમસાધ્ય પુરુષાર્થો છે, તે તે કંઈ જેમ જડીબુટ્ટીથી કે છૂમંતર આદિથી થઈ શકતા નથી. આથી હે શુભ વિચારવાળા રામચંદ્ર! તમે દૈવની કાંઈ અપેક્ષા જ રાખો નહિ. તમે ઉત્તમ પુરુષાર્થનો જ આશ્રય કરો. એ દૈવ તો માત્ર પોતાની કલ્પનાથી જ માની લેવાયું છે, મિથ્યા છે અને સર્વ ઉદ્યોગોથી તથા ફળોથી વિરુદ્ધ છે. ૧-૨૬

सकलकारणकार्यविवर्जितं निजविकल्पवशादुपकल्पितम्। त्वमनपेक्ष्य हि दैवमसन्मयं श्रय शुभाशय पौरुषमुत्तमम् ॥२६॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં મુમુક્ષુ પ્રકરણનો 'દૈવનિરાકરણ' નામનો સર્ગ ૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯ મો*

કર્મોનું મનોમાત્રપણું તથા મનનું ચિદાત્માથી અભિન્નપણું

राम उवाच

भगवन् सर्वधर्मज्ञ प्रतिष्ठाफलमागतम्।
यल्लोके तद्वद ब्रह्मन् दैवं नाम किमुच्यते ॥१॥

રામ બોલ્યા: હે ભગવન્! હે સઘળા ધર્મોને જાણનારા! હે બ્રહ્મન્! લોકમાં જે અત્યંત પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે, તે દૈવ શું છે, તે કહો. જે દૈવ કહેવાય છે, તે કાંઈ વસ્તુ છે કે નહિ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રાઘવ! સર્વત્ર પુરુષાર્થ જ સઘળાં કાર્યોને કરનાર અને તેનાં ફળોનો ભોગવનાર છે. તેમાં દૈવ કારણરૂપ છે જ નહિ. દૈવ કાંઈ કરતું નથી તેમ કાંઈ ભોગવતું પણ નથી. તે છે નહિ, તેમ દેખાતું પણ નથી. પંડિત લોકો તેને માનતા જ નથી; એ તો માત્ર એક વ્યર્થ કલ્પના જ છે. અવશ્ય ફળ આપનારા પુરુષાર્થથી જ જે ફળ સિદ્ધ થાય છે, તે કોઈને સારું લાગે

* આ નવમા સર્ગમાં દૈવનું ખંડન કરવા માટે ફળ સહિત કર્મોનું મનોમાત્રપણું અને મનનું ચિદાત્માથી અભિન્નપણું કહેવામાં આવશે.

છે અને કોઈને માઠું લાગે છે, એ વાત જ દૈવ શબ્દથી કહેવાય છે. પુરુષાર્થથી મળેલી ઈષ્ટ વસ્તુમાંથી કોઈ સમયે પાછી અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ થાય છે અને અનિષ્ટ વસ્તુમાંથી કોઈ સમયે પાછી ઈષ્ટની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે જ દૈવ શબ્દથી કહેવાય છે. ભોગના મુખ્ય સાધનરૂપ જ પદાર્થ અવશ્ય થવાનો હોય છે, તેને પણ લોકો સમુદાયમાં કેટલાએક દૈવ શબ્દથી કહે છે. હે રાઘવ! ભ્રાંતિવાળા કોઈ માણસને દૈવ કાંઈક નવાઈ જેવું દેખાડે છે, પણ વિવેકી પુરુષને તે કાંઈ દેખાડતું નથી. સિદ્ધ થયેલા પુરુષાર્થમાંથી શુભ કે અશુભ ફળનો ઉદય થાય છે, ત્યારે 'આ કામ આ બીજરૂપે જ હતું.' એમ જે બોલવામાં આવે છે, તે જ દૈવ કહેવાય છે. કર્મનું ફળ પ્રાપ્ત થયા પછી 'મારી બુદ્ધિ આમ હતી અને મારો વિચાર આવો હતો' એમ જે બોલવામાં આવે છે, તે જ દૈવ કહેવાય છે. ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે 'પૂર્વનું કર્મ આવા પ્રકારનું હતું' એમ માણસને ધીરજ આપવા માટે જે વચન બોલવામાં આવે છે, તે જ દૈવ કહેવાય છે.

રામ બોલ્યા : હે ભગવન્! હે સર્વ ધર્મોના જાણનારા! જે પૂર્વે સંપાદન કરેલું કર્મ છે, તેને જ જો તમે વારંવાર 'દૈવ દૈવ' કહેતા હો, તો તે તો છે જ, આમ છતાં તે 'નથી' એમ તમે શા માટે કહો છો?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રાઘવ! તમે સારું સમજો છો, માટે હું સંપૂર્ણ રીતે તમને તે કહીશ. એ દૈવ નથી જ એવો તમારા મનમાં દૃઢ નિશ્ચય થશે, સાંભળો. પ્રથમ મનની ઘણા ઘણા પ્રકારની જે વાસના હોય છે તે જ માણસોના કર્મરૂપે પરિણામ પામે છે. હે રામ! માણસના મનમાં વાસના ઊઠે છે તે પ્રમાણે જ તરત તે કર્મ કરે છે. વાસના એક પ્રકારની હોય અને કર્મ બીજા પ્રકારનું કરે, તેમ કદી બનતું જ નથી. જેને ગામ જવાની વાસના ઊઠે છે તે ગામ જાય છે; અને જેને નગરમાં જવાની વાસના ઊઠે છે તે નગરમાં જાય છે. જે જે માણસને જેવી જેવી વાસના હોય છે તે તે માણસ સર્વદા તેવા તેવા પ્રકારનો જ પ્રયત્ન કરે છે. પૂર્વે ફળની અત્યંત ઈચ્છાના વેગને લીધે જે કર્મ ભારે યત્નથી કરવામાં આવ્યું હોય, તે બીજા નામથી દૈવ કહેવાય છે. કર્મ કરનારાઓનાં સઘળાં કર્મો આ જ રીતે થાય છે. જે કર્મ છે તે વૃદ્ધિ પામેલી વાસના જ છે. જે વાસના છે તે પોતાના કારણરૂપ મનથી જુદી નથી. જે મન છે, તે પરમાત્માનું જ રૂપાંતર હોવાથી પરમાત્મા જ છે.* આમ હે સાધુ! જે દૈવ છે તે કર્મને જ છે. જે કર્મ છે તે મન જ છે અને જે મન છે તે પરમાત્મા જ છે; માટે દૈવ નથી જ એવો નિશ્ચય છે. મન આદિરૂપ થયેલો એ જ આત્મા જે જે કર્મને હિતરૂપ જાણીને કરે છે, તે પોતારૂપ દૈવથી જ તે તે કર્મના ફળને પામે છે. હે રામ! મન અનિર્વચનીય છે. સત્પુરુષોએ તેનાં મન, ચિત્ત, વાસના, કર્મ, દૈવ અને નિશ્ચય એવાં નામો કહ્યાં છે. આમ હે રામ! અનેક નામોવાળો આત્મા જ નિત્ય દૃઢ ભાવનાથી જે યત્ન કરે છે તે પ્રમાણે તે સંપૂર્ણ ફળ પામે છે. હે રઘુશ્રેષ્ઠ! આ પ્રમાણે સઘળું પુરુષાર્થથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ બીજા કશાથી પ્રાપ્ત થતું નથી. માટે તમે કલ્યાણકારી પુરુષાર્થ કરો.

રામ બોલ્યા : હે મુનિ! મને પૂર્વની વાસનાઓની જાળ જેવી રીતે રાખે છે, તેવી રીતે હું રહું છું. હું તે વાસનાઓને વશ છું. તો હું પરવશ માણસ શું કરી શકું?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! તમારી વાસનાઓ અનુકૂળ છે, તેથી જ તમે પોતાના પ્રયત્નપૂર્વક પુરુષાર્થ વડે અવિનાશી સુખને પામશો, પુરુષાર્થ વિના એ સુખ સાંપડશે જ નહિ. હે રામ! તમારી પહેલાંની વાસનાઓ શુભ અને

* વાસનાને મનમાં શમાવવાથી અને મનને આત્મામાં શમાવવાથી જીવ કૃતાર્થ થાય છે: માટે મુમુક્ષુએ સર્વ વાસનાઓને મનમાં શમાવી મનને આત્મામાં શમાવવું જોઈએ.

અશુભ એમ બે પ્રકારની હોવી જોઈએ; અથવા તે બેમાંથી એક પ્રકારની હોવી જોઈએ. જો તમને હમણાં શુદ્ધ વાસનાઓનો સમૂહ પ્રવર્તાવતો હશે. તો તમે શુભ અનુક્રમથી જ અવિનાશી પદને પામશો. પણ કદાચ અશુભ વાસનાઓનો ઓઘ તમને સંકટમાં નાખતો હોય, તો તેને તમારે યત્ન કરીને બળાત્કારથી જીતવો જોઈએ. તમે કેવળ ચૈતન્યરૂપ આત્મા જ છો, જડરૂપ દેહ નથી જ જો તમારાથી ચૈતન્યરૂપ આત્મા જુદો હોય તો તે તમને જાણતો નથી, એટલે તેને સર્વજ્ઞ કહેવાય નહિ. આથી તમારો પ્રકાશ કરનાર બીજું કોઈ ચૈતન્ય છે જ નહિ; તમે જ મૂળ ચૈતન્યરૂપ છો. જો તમને કોઈ બીજો ચેતના આપતો હોય તો તેને ચેતના આપવા સારુ ત્રીજો જોઈએ. પછી તે ત્રીજાને ચેતના આપવા કોઈ ચોથો જોઈએ. એમ કરતાં જો અનવસ્થાદોષ (જેનો છેડો ન આવે એવી સ્થિતિ) આવી જાય અને તે દોષ મૂળને હાનિ કરનાર છે. વાસનારૂપી નદી શુભ અને અશુભ એમ બે માર્ગથી વહે છે. પુરુષપ્રયત્નથી તેને શુભ માર્ગમાં જ વાળવી જોઈએ. હે બળવાનોમાં શ્રેષ્ઠ! જો તમારું મન અશુભમાં લાગ્યું હોય, તો તમે બળપૂર્વક પુરુષાર્થ કરીને તેને શુભમાં જ ઉતારો. માણસનું ચિત્ત બાળક જેવું છે. તેને અશુભમાંથી અટકાવીએ તો તે શુભમાં જાય છે અને શુભમાંથી અટકાવીએ તો તે અશુભમાં જાય છે. આથી બળપૂર્વક તેને અશુભમાંથી અટકાવવું જોઈએ. એ ચિત્તરૂપી બાળકને તુરત સમતારૂપી સાંત્વન આપીને નિર્દોષ કરવું. પછી ઉતાવળ કર્યા વિના ધીરે ધીરે પુરુષપ્રયત્નથી તેને સારા માર્ગમાં ચલાવવું. તમે પૂર્વે અભ્યાસથી વાસનાઓના શુભ અથવા અશુભ ગમે તેવા સમૂહને દૃઢ કર્યો હોય, તોપણ હવે તો વાસનાઓના શુભ સમૂહને જ દૃઢ કરો. હે શત્રુમર્દન! જો પૂર્વના અભ્યાસને લીધે તમારી આ વાસના ઉદય પામી હોય, તો તેથી જ અભ્યાસનું સફળપણું સિદ્ધ થાય છે એમ સમજો. હે નિષ્પાપ! હમણાં પણ અભ્યાસ કરશો તો તમારી શુભ વાસના જ ગાઢ થશે; માટે તમે શુભ અભ્યાસને જ સંપાદન કરો. હે તાત! કદાચ પૂર્વના અભ્યાસથી તમારી વાસના ગાઢી નહિ થઈ હોય, તો હવે તે વધી શકવાની નથી. તમે સુખી થાઓ. વાસનાઓના ફળ સંબંધમાં તમને સંદેહ હોય, તોપણ શુભ વાસનાઓ જ એકઠી કરો. શુભ આચરણથી શુભ વાસનાઓ વધશે તો કોઈ જાતની હાનિ થશે નહિ. જગતમાં જે જે વિષયનો આગ્રહપૂર્વક અભ્યાસ કરવામાં આવે છે, તે તે વિષય સિદ્ધ થયા વિના રહેતો નથી, એ વાત બાળકથી માંડીને વિદ્વાનો પર્યંત નિઃસંદેહ જોવામાં આવે છે. આથી દૃઢ પુરુષાર્થ કરીને પાંચે ઈન્દ્રિયોને જીતીને તમે કલ્યાણને અર્થે શુભ વાસનાથી યુક્ત થાઓ. જ્યાં સુધી તમે સ્વરૂપ જાણ્યું નથી. અને તમારું મન તે વિષયમાં જાણીતું થયું નથી, ત્યાં સુધી તમે ગુરુના વચન પ્રમાણે અને શાસ્ત્રનાં વચનો પ્રમાણે નિર્ણય કરીને શુભ વાસનાનો અભ્યાસ કરો. જ્યારે તમારા રાગદ્વેષાદિક મળો શિથિલ થઈ જાય અને આત્મવસ્તુ જાણવામાં આવે, ત્યારે તમે કશી ચિંતા રાખ્યા વિના શુભ વાસનાઓના ઓઘને પણ છોડી દેજો. હે સાધુ! તમે જે શ્રેષ્ઠ છે, અતિ સુંદર છે અને મહાત્માઓએ સેવેલી છે, તે શુભ વાસનાઓનો અભ્યાસ કરો. એ શુભ વાસનાથી ભરપૂર થયેલી બુદ્ધિ વડે તમે સર્વદા શોકરહિત એવા પદનો સાક્ષાત્કાર કરો. પછી તે શુભ વાસનાઓને પણ છોડી દઈને તમે અખંડિત રીતે સ્વરૂપમાં જ રહો. ૧—૪૩

યદતિસુભગમાર્યસેવિતં તચ્છુભમનુસૃત્य मनोज्ञभावबुद्ध्या । अधिगमय पदं सदा विशोकं तदनु तदप्यवमुच्य साधु तिष्ठ ॥४३॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં મુમુક્ષુ પ્રકરણનો 'કર્મવિચાર' નામનો સર્ગ ૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦ મો*

પૃથ્વીમાં જ્ઞાન ઉતારવાનો ક્રમ

वसिष्ठ उवाच

यथास्थितं ब्रह्मतत्त्वं सत्ता नियतिरुच्यते ।
सा विनेतुर्विनेतृत्वं सा विनेयविनेयता ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જે બ્રહ્મતત્ત્વ છે તે સર્વના અનુકૂળપણાથી જ સર્વદા રહેલું છે. તેની જે સત્તા છે તેને જ આપણે ભવિષ્યકાળનો સંબંધ આપીને ભવિતવ્યતા કહીએ છીએ. આમ કારણ-પદાર્થોમાં જે નિયામકપણું છે, તથા કાર્યપદાર્થો-માં જે નિયમ્યપણું છે, તે જ ભવિતવ્યતા છે. આથી કલ્યાણને અર્થે અવિચળ બાંધવરૂપ એવા પુરુષાર્થનો આશ્રય કરીને તમે તમારા ચિત્તને એકાગ્ર કરો અને આ મારી વાત સાંભળો. વિષયોના મનોરથો ઉપર બહુ જ ચડી ગયેલી અને વિષય સંબંધી સુખો ઉપર તરાપો માર્યા કરતી ઇન્દ્રિયોને તમે પુરુષાર્થથી નિયમમાં લઈને મનની સમતા મેળવો. આ હું તમને સંહિતા કહું છું તે તમે સાંભળો. એ સંહિતા મનુષ્યલોકમાં તથા સ્વર્ગ આદિ લોકમાં પણ અધિકારીઓને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા સારુ પુરુષાર્થ-રૂપી ફળ આપનારી છે; સર્વ વેદોના સારથી બનાવેલી છે અને મોક્ષના ઉપાયોથી ભરેલી છે. હે રામ! હું તમને આ મોક્ષનો ઉપાય કહું છું. સંસાર સંબંધી વાસનાઓને, તે ફરી ઊઠે જ નહિ તેવી રીતે ત્યજી દઈને ઉદાર બુદ્ધિથી શમ તથા સંતોષનું સંપૂર્ણ રીતે ગ્રહણ કરીને અને મનને આગલાંપાછલાં વાક્યોના અર્થમાં પહોંચી શકે એવું, વિષયોમાં આઘાત—પ્રત્યાઘાત નહિ પામતું, આત્માના અનુસંધાનવાળું તેમ જ અનુભવમાં એકરસ કરીને તમે તે સાંભળો. એ ઉપાય સુખનો તથા દુઃખનો ક્ષય કરનારો છે અને અખંડિત મહાઆનંદના મુખ્ય કારણરૂપ છે. તમે સઘળા વિવેકીઓની સાથે આ મોક્ષકથા સાંભળીને દુઃખરહિત એવા પરમ-પદને પામશો અને ત્યાં મૃત્યુનો ભય જ હશે નહિ. સઘળાં દુઃખનો ક્ષય કરનારું અને બુદ્ધિને પરમ વિશ્રાંતિ આપનારું આ શાસ્ત્ર સર્વના બનાવનારા બ્રહ્માએ કલ્પના આરંભમાં કહ્યું હતું.

રામ બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્! આ શાસ્ત્ર બ્રહ્માએ શા કારણથી કહ્યું હતું? અને તમને તે શી રીતે પ્રાપ્ત થયું હતું? હે પ્રભુ! તે મને કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: માયા સંબંધી અનંત વિલાસોના અધિષ્ઠાનરૂપ, સર્વનો અંતર્યામી, સર્વ-ના આધારરૂપ, અવિનાશી અને સર્વ પ્રાણીઓમાં અપરોક્ષ રીતે દીવાની પેઠે પ્રકાશતો એક ચૈતન્ય-રૂપી આત્મા છે. જેમ હાલતા અને થંભેલા છતાં અખંડિત જળરૂપ સ્વભાવવાળા સમુદ્ર-માંથી તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ માયાના તથા તેનાં કાર્યોના ક્ષોભકાળમાં અને અક્ષોભ-કાળમાં એક જ સ્વભાવવાળા તે નિર્વિકાર પર-માત્મામાંથી બ્રહ્માંડરૂપ વિરાટ પુરુષ ઉત્પન્ન થયો. એ વિરાટ પુરુષના મેરુપર્વતરૂપી ડોડીવાળા, દિશાઓરૂપી પાંખડીઓવાળા અને તારાઓરૂપી કેસરાવાળા હૃદયકમળમાંથી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા. જેમ મન અનેક વિકલ્પોના સમૂહને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ વેદને તથા વેદના અર્થને જાણનારા અને દેવતાઓનાં તથા મુનિઓનાં મંડળોથી શોભતા એ બ્રહ્માએ સર્વ પ્રાણીઓના સમૂહને ઉત્પન્ન કર્યો. જંબુદ્વીપના= એક ખૂણારૂપ આ ભરતખંડમાં તેમણે આધિઓથી તથા વ્યાધિ-ઓથી ઘેરાયેલાં, લાભથી તથા અલાભથી અસ્થિર મનવાળાં અને થોડા જીવનવાળાં સર્વે પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન કર્યાં પછી જેમ પુત્રનાં દુઃખ જોઈને પિતાને કરુણા આવે, તેમ આ સૃષ્ટિમાં માણસોને અનેક પ્રકારની પીડાઓથી ભરપૂર દુઃખો પડતાં જોઈને સર્વ લોકોને ઉત્પન્ન કરનારા મહાસમર્થ બ્રહ્માને પણ કરુણા આવી. એ કરુણા-

* આ દસમા સર્ગમાં બ્રહ્માનો તથા પોતાનો જન્મ, પોતાને થયેલો ઉપદેશ અને પૃથ્વીમાં જ્ઞાનનો સંપ્રદાય ઉતારવાનો ક્રમ કહેવામાં આવશે.

= એશિયા ખંડના.

ને લીધે બ્રહ્માએ લોકોના કલ્યાણ માટે જરા વાર એકાગ્ર ચિત્તાથી વિચાર કર્યો કે, 'આ અભાગિયા લોકોનાં દુઃખનો નાશ કરું એવો કયો ઉપાય હશે?' એ પ્રમાણે વિચાર કરીને, ભગવાન બ્રહ્માએ પોતે જ તપને, ધર્મને, દાનને, સત્યને અને તીર્થોને ઉત્પન્ન કર્યાં. એમને સરજ્યા પછી વળી બ્રહ્માએ વિચાર કર્યો કે, 'આ તપ આદિ સાધનોથી લોકોનાં દુઃખનો છેવટનો અંત આવવાનો **નથી**. ખરું સુખ તો મોક્ષ જ છે. તે મળવાથી માણસને ફરી વાર જન્મવું કે મરવું રહેતું નથી. એ મોક્ષ જ્ઞાનથી જ મળે છે. જીવને સંસારમાંથી તરવાનો ઉપાય જ્ઞાન જ* છે. તપ દાન અને તીર્થ એ મોક્ષના અંતરંગ+ ઉપાયો કહ્યા નથી. માટે આ અભાગિયા લોકોને દુઃખથી છોડાવવા માટે મારે તુરત જ એક નવો દૃઢ ઉપાય પ્રગટ કરવો.' એ પ્રમાણે વિચાર કરીને કમળ પર બિરાજેલા બ્રહ્માએ મનથી સંકલ્પ કર્યો અને આ મને ઉત્પન્ન કર્યો. ત્યાં હે નિષ્પાપ! જેમ એક મોજામાંથી ઓચિંતું બીજું મોજું ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ હું ઓચિંતો જ તે પિતા બ્રહ્મામાંથી ઉત્પન્ન થયો અને તરત જ તેમની પાસે ગયો. કમંડળને ધારણ કરનારા અને હાથથી માળા ફેરવતા તે સર્વના અધ્યક્ષ બ્રહ્માની પાસે જઈને, મેં તેમને નમ્રતાપૂર્વક પ્રણામ કર્યા, ત્યારે મારા હાથમાં પણ કમંડળ હતું અને ફેરવવાની માળા હતી. બ્રહ્માએ મને કહ્યું કે, 'હે પુત્ર! આવ.' એ પછી જેમ ચંદ્રને ધોળા વાદળા પર બેસાડે, તેમ તેમણે મને હાથથી પોતાના કમળના ઉત્તરભાગ ઉપર બેસાડયો, જેમ ઉત્તમ હંસ સારસને કહે તેમ મૃગચર્મરૂપી વસ્ત્રવાળા પિતાજી બ્રહ્માએ મને તેવાં જ વસ્ત્રવાળાને કહ્યું કે,'હે પુત્ર! જેમ ચંદ્રમાં કલંકે પ્રવેશ કર્યો છે, તેમ જરા વાર તારા ચિત્તમાં વાંદરાના જેવી ચપળતા કરાવનારું અજ્ઞાન પ્રવેશ કરો. આમ બ્રહ્માએ તુરત શાપ દીધો એટલે તે સમયે જ હું મારા અત્યંત પરિપૂર્ણ નિર્મળ સ્વરૂપને ભૂલી ગયો. આ પ્રમાણે સ્વરૂપ ભુલાયાથી હું દીનતા પામ્યો અને મૂઢ બુદ્ધિથી ઊભો રહ્યો. નિર્ધન થયેલા માણસની પેઠે હું દુઃખથી અને શોકથી તપવા લાગ્યો. હું ચુપચાપ ઊભો રહી મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો : 'અરેરે! ભૂંડું થયું, આ સંસારરૂપી દોષ અહીં કેમ આવ્યો?' પછી પિતાજીએ મને કહ્યું કે, 'હે પુત્ર! તને શું દુઃખ થયું છે? મને દુઃખ ટાળવાનો ઉપાય પૂછ; એટલે તે કરવાથી તું સુખી થઈશ.'હવે સોનેરી રંગના કમળની પાંખડી પર બેઠેલા મેં સર્વ લોકોના કર્તા ભગવાન બ્રહ્માને સંસારરૂપી વ્યાધિના ઔષધ વિષે પૂછયું: 'હે નાથ! જીવને શી રીતે મહાદુઃખમય સંસાર આવ્યો છે? કેમ કરવાથી તે ક્ષય પામે છે?' મેં એ પ્રમાણે પૂછયું, એટલે બ્રહ્માએ મને ઘણું જ્ઞાન કહ્યું. તે પવિત્ર જ્ઞાન જાણીને હું બ્રહ્માના અંતઃકરણમાંના ઉત્તમ તત્ત્વબોધની પેઠે નિર્મળ અને પરિપૂર્ણ સ્વભાવવાળો થયો. આમ જે જાણવાનું હતું તે સઘળું જાણીને હું બ્રહ્માત્મક સ્થિતિને પામ્યો, એટલે જગતના કર્તા બ્રહ્માએ મને સઘળું કારણ કહ્યું કે, 'હે પુત્ર! જ્ઞાનરૂપી સાર સઘળા અધિકારી લોકોને મળે તેટલા માટે મેં તને શાપથી જ્ઞાનરહિત કરીને પૂછનારો કર્યો હતો. હવે મારો શાપ શાંત થઈ ગયો છે અને મેલું થયેલું સુવર્ણ જેમ શોધન કર્યાથી પાછું શુદ્ધ સુવર્ણરૂપે થઈ રહે છે, તેમ તું પણ મારી પેઠે પરમબોધ પામીને અખંડિત એકરસરૂપે રહ્યો છે. હે સાધુ! હવે તું લોકો પર અનુગ્રહ કરવા સારુ પૃથ્વી ઉપર જંબૂદ્વીપની અંદરના ભરતખંડમાં જા. હે પુત્ર! તું મોટી બુદ્ધિવાળો અને ક્રમને જાણનારો છે. ત્યાં ભરતખંડમાં જઈ જેઓ કર્મકાંડમાં આસક્તિવાળા હોય તેમને તારે કર્મકાંડના ક્રમથી બોધ કરવો અને વૈરાગ્યવાળા ઝીણી વાતને સમજી શકે એવા અને વિચાર-

* નિષ્કામકર્મ ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા અને ઉપાસના ચિત્તની એકાગ્રતા દ્વારા જ્ઞાનના સાધનરૂપ છે.

+ સમીપના.

વાળા હોય, એમને તારે આનંદ આપનારા જ્ઞાનના ક્રમથી બોધ કરવો.' હે રામ! મારા પિતા કમળયોનિ બ્રહ્માએ આ પ્રમાણે આજ્ઞા કરી છે, તેથી જ્યાં સુધી ભરતખંડમાં અધિકારી લોકો રહેશે, ત્યાં સુધી હું પણ રહીશ. આ સંસારમાં મારે કાંઈ પણ કર્તવ્ય નથી. હું મનથી રહિત છું, છતાં પણ સંસારમાં રહેવું જ જોઈએ એમ સમજીને હું શાંતવૃત્તિથી સંસારમાં રહ્યો છું. અજ્ઞાની લોકોની દૃષ્ટિથી હું કાર્ય કરું છું. પણ મારી પોતાની દૃષ્ટિથી હું કાંઈ જ કરતો નથી. ૧-૪૪

कर्तव्यमस्ति न ममेह हि किञ्चिदेव स्यात-व्यमित्यतिमना भुवि संस्थितोऽस्मि । संशान्तया सततसुसधियेह वृत्त्या कार्यं करोमि न च किञ्चिदहं करोमि ॥४४॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં મુમુક્ષુ પ્રકરણનો 'જ્ઞાનાવતરણ' નામનો સર્ગ ૧૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧ મો*

પૃથ્વીમાં જ્ઞાનનો વિસ્તાર તથા પૂછનાર અને કહેનારનાં લક્ષણો

वसिष्ठ उवाच

एतत्ते कथितं सर्वं ज्ञानावतरणं भुवि ।
मया स्वमीहितं चैव कमलोद्भवचेष्टितम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પૃથ્વીમાં જ્ઞાનનું ઊતરવું, મારી પોતાની ચેષ્ટા અને બ્રહ્માની ચેષ્ટા, એ સઘળું મેં તમને કહી સંભળાવ્યું. હે રામ! આજે મોટા પુણ્યના ઉદયને લીધે તમારા ચિત્તને એ ઉત્તમ જ્ઞાન સાંભળવા માટે ઘણી ઉત્કંઠા થઈ છે.

રામ બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્! મહાત્મા બ્રહ્માની બુદ્ધિ સૃષ્ટિ કર્યા પછી જગતમાં જ્ઞાન ઉતારવાને અર્થે કયા પ્રકારથી પ્રવર્તી?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જેમ સમુદ્રમાં ચલનાત્મક મોજું ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ પરબ્રહ્મમાં વાસનાને લીધે નિરંતર ક્રિયાશક્તિવાળા પોતે બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા. એ બ્રહ્માએ સૃષ્ટિને દુઃખી થતી જોઈ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણે કાળની સૃષ્ટિની સઘળી સ્થિતિ એવી જ દુઃખી હોવાનો વિચાર કર્યો. જે શુભ સાધનો કરવાને યોગ્ય એવા સત્યુગ+ આદિ સમયનો અંત આવતાં લોકોને ભવિષ્યકાળમાં મોહ થશે, એ જોઈને બ્રહ્માને દયા ઉત્પન્ન થઈ. એ ઉપરથી બ્રહ્માએ મને સર્જ્યો અને મને વારંવાર જ્ઞાન આપીને લોકનું અજ્ઞાન મટાડવા માટે પૃથ્વીની પીઠ ઉપર મોકલ્યો છે. જેમ તેમણે મને મોકલ્યો છે, તેમ સનત્કુમાર અને નારદ આદિ બીજા પણ ઘણા ઘણા મહર્ષિઓને તેમણે પૃથ્વી ઉપર મોકલ્યા છે. આમ તેમણે મન તથા અજ્ઞાન-રૂપી રોગથી પીડાયેલા લોકોનો પવિત્ર કર્મકાંડના ક્રમથી તથા જ્ઞાનના ક્રમથી ઉદ્ધાર કરવા સારુ અમને સર્વને મોકલ્યા છે. આમ પૂર્વે સત્યુગ ઊતર્યા પછી પૃથ્વીમાં કાળક્રમને લીધે શુદ્ધ કર્મકાંડ સંકોચ પામી ગયો. વળી તેમણે મર્યાદા-ઓના સ્થાપન માટે જુદા જુદા દેશોના વિભાગ કર્યા અને તેમાં રાજાઓનું સ્થાપન કર્યું. ત્યારે તે તે મહર્ષિઓએ તે ક્રિયાક્રમના વિધાન માટે તેમ જ પૃથ્વીમાં ધર્મની, કામની તથા અર્થની સિદ્ધિ માટે યોગ્ય ધર્મશાસ્ત્રો તથા યજ્ઞ સંબંધી શાસ્ત્રો રચ્યાં. એ પ્રમાણે કાળક્રમ ચાલતાં ચાલતાં વળી ધર્માદિકનો ક્રમ તૂટી ગયો અને લોકો માત્ર વિષયમાં જ લંપટ થઈને નિત્ય ભોગ્ય પદાર્થોને મેળવવામાં જ મચ્યા રહ્યા. દેશો માટે રાજાઓમાં વેર ઉત્પન્ન થયાં અને પૃથ્વીમાં ઘણા માણસો શિક્ષાને યોગ્ય થઈ ગયા. આમ થતાં જે રાજાઓ પ્રથમ પૃથ્વીનું પાલન કરવાને સમર્થ હતા, તેઓ યુદ્ધ કર્યા વિના પૃથ્વીનું પાલન કરવા અસમર્થ થયા અને પ્રજાઓની સાથે કંગાળ થઈ ગયા. રાજાઓની દીનતા મટાડવા માટે અને લોકોમાં આત્મજ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા માટે મેં તથા બીજા ઋષિઓએ જ્ઞાન સંબંધી મોટા મોટા વિચારો પ્રકટ કરવા માંડ્યા. આમ આત્મવિદ્યાનો પ્રથમ રાજાઓમાં પ્રચાર થયો

* આ અગિયારમા સર્ગમાં જ્ઞાનના ઊતરવાનો વિસ્તાર, રામના વૈરાગ્યની સ્તુતિ અને વક્તાનાં તથા પૂછનારનાં લક્ષણો ઇત્યાદિ કહેવામાં આવશે.

+ ૧૭૨૮૦૦૦ વર્ષનો પહેલો યુગ.

અને પછી તે વિદ્યા લોકોમાં વિસ્તાર પામી, એટલે એ ઉત્તમ આત્મજ્ઞાન રાજવિદ્યા અને રાજગુહ્ય કહેવાવા લાગ્યું. હે રાઘવ! એ રાજવિદ્યાને જાણીને રાજાઓ અત્યંત દુઃખરહિત થયા. આ પ્રમાણે હે રામ! કાળક્રમ ચાલતાં નિર્મળ કીર્તિવાળા ઘણા રાજાઓ થઈ ગયા. પછી તમે આ દશરથ રાજાથી હમણાં અહીં પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયા છો. હે રિપુમર્દન! તમારા આ અત્યંત સ્વચ્છ મનમાં દુઃખાદિક કારણો વિના પણ આ પવિત્ર વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો છે. હે રામ! સઘળા સાધુઓને અને વિવેકીઓને પણ કોઈ દુઃખાદિક કારણોને લીધે રજોગુણ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. પણ તમને તો કોઈ કારણો વિના કેવ઼ળ પોતાને વિવેકથી જ આ સાત્ત્વિક વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો છે અને તે અપૂર્વ છે તથા સત્પુરુષોને આશ્ચર્યકારી છે. અપ્રિય વિષયોને જોઈને કોને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતો નથી? પણ સત્પુરુષોને તો વિવેકથી જ ઉત્તમ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. જેમના નિર્મળ મનમાં કોઈ કારણ વિના જ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓ જ ધન્ય છે અને મહાવિચક્ષણ છે. જેમ યુવાન પુરુષ વરમાળાથી શોભે છે, તેમ મનુષ્ય પોતાના વિવેકથી જ તત્ત્વવિચારની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતાં, બીજા વિષયોમાંથી વૈરાગ્ય પામેલી બુદ્ધિ વડે શોભે છે. જેઓ વિવેકથી આ સંસારની રચનાનો વિચાર કરી વૈરાગ્ય પામે છે, તેઓ જ પુરુષોમાં ઉત્તમ ગણાય છે. પોતાના વિવેકપૂર્વક વારંવાર વિચાર કરીને આ ઇન્દ્રજાળ સમાન જગતનો બહારથી તથા મનથી સહસા ત્યાગ કરવો જોઈએ. સ્મશાનને, વિપત્તિને અને દીનતાને જોઈને કોને વૈરાગ્ય થતો નથી? પણ જે વૈરાગ્ય પોતામાંથી જ ઊગ્યો હોય તે જ અત્યંત વખાણવા યોગ્ય છે. તમે સાચેસાચ વૈરાગ્યરૂપ અત્યંત મોટાઈને પામ્યા છો; માટે જેમ કોમળ સ્થળ બીજને યોગ્ય છે, તેમ તમે જ્ઞાનના સારને યોગ્ય છો. પરમેશ્વર અને સર્વના નાથ પરમાત્માના પ્રસાદથી જ તમારા જેવાની શુભ બુદ્ધિ વિવેક ઉપર દોડે છે. ધર્મશાસ્ત્રોમાં કહેલા સઘળા સંસ્કારો થવાથી, તપથી, દાનથી, નિયમથી, તીર્થયાત્રાથી અને લાંબા કાળના વિવેકથી પાપોનો ક્ષય થતાં પ્રાણીની બુદ્ધિ કાકતાલીય ન્યાયની રીતે પરમાર્થના વિચારમાં પ્રવર્તે છે. કર્મકાંડમાં તત્પર રહેનારા લોકો પણ જ્યાં સુધી પરમપદનો અનુભવ કરતા નથી ત્યાં સુધી તેઓ ચક્રની પેઠે ફેરવનારા રાગદ્વેષાદિકથી વીંટાઈને આ સંસારમાં અત્યંત ભમ્યા કરે છે. જેમ હાથીઓ બંધનના થાંભલાથી છૂટીને પોતાના ઇષ્ટ સ્થળમાં જાય છે, તેમ વિચક્ષણ પુરુષો આત્મતત્ત્વને યથાર્થ રીતે જાણીને સંસારમાંથી છૂટીને પરમ પદમાં જાય છે. હે રામ! દેહના અધ્યાસવાળો અને તેથી મનુષ્ય છતાં પણ કીડા જેવો પ્રાણી અજ્ઞાનને લીધે વિષમ છે અને અનંત એવા આ સંસારરૂપી વનને દેખાતો નથી. હે રઘુકુલશ્રેષ્ઠ! મોટી બુદ્ધિવાળા પુરુષો આ સંસારરૂપી અતિ દુસ્તર સમુદ્રને જ્ઞાનની યુક્તિરૂપ વહાણથી નિમેષમાત્રમાં તરી ગયા છે. સંસારરૂપી સમુદ્રમાંથી તારનારી જ્ઞાનની એ યુક્તિનું તમે સાવધાન થઈને અને નિરંતર વિવેકાદિકની સંપત્તિવાળી તે બુદ્ધિથી શ્રવણ કરો. એ અનિંદિત યુક્તિ મળી ન હોય તો જગત સંબંધી અનંત વિક્ષેપોવાળા દુઃખના ભયો લાંબા કાળ સુધી અંતઃકરણને બાળ્યા કરે છે. હે રાઘવ! જ્ઞાનની યુક્તિ ન હોય તો સાધુ પુરુષો ટાઢ, વાયુ અને તડકા આદિ દ્વંદ્વ દુઃખોને કેમ સહન કરી શકે? સંસાર સંબંધી દુઃખની ચિંતાઓ મૂઢ માણસને પગલે પગલે આવી પડે છે અને જેમ અગ્નિની જ્વાળાઓ ઘાસને બાળી દે છે, તેમ તે તેને બાળી દે છે. વર્ષાઋતુથી અત્યંત ભિંજાયેલા વનને જેમ અગ્નિની જ્વાળાઓ બાળી શકતી નથી, તેમ વેદાંતશાસ્ત્રના જાણનાર અને આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર પામનાર વિદ્વાનને તે ચિંતાઓ બાળી શકતી નથી. આધિઓ તથા વ્યાધિઓ રૂપી ચકરીઓવાળો સંસારરૂપી મરુભૂમિનો પવન ગડબડ કરતો હોય,

તોપણ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ અત્યંત દૃઢ વૃક્ષની પેઠે તેથી ભાગતો નથી. તેથી બુદ્ધિમાન પુરુષે તત્ત્વ જાણવા માટે શ્રુતિ આદિ પ્રમાણોમાં પ્રવીણતાવાળા આત્મજ્ઞાનીને સેવાથી પ્રસન્ન કરીને સ્નેહપૂર્વક પૂછવું જોઈએ. આમ ઉત્તમ ચિત્તવાળા પ્રામાણિક વક્તાને પૂછવું અને રંગવા નાખેલું વસ્ત્ર જેમ કેસરના રંગને પકડે છે તેમ તોણે ઉપદેશકના વચનને યત્નપૂર્વક પકડવું. હે વચનનો સાર જાણનારાઓમાં ઉત્તમ! જે માણસ તત્ત્વને નહિ જાણનારા અને જેનું વચન સ્વીકારવા યોગ્ય ન હોય એવા માણસને પૂછે છે તેના જેવો બીજો કોઈ પણ મહામૂઢ નથી. પ્રામાણિક અને આત્મવેત્તા વક્તા પુરુષને પૂછ્યા પછી જે માણસ તેના વચન પ્રમાણે યત્નપૂર્વક ચાલતો નથી. તેના જેવો અધમ બીજો કોઈ નથી. જે માણસ પ્રથમ વક્તાના વ્યવહાર ઉપરથી 'તે વક્તા તત્ત્વને જાણે છે કે નહિ' એવો નિશ્ચય કર્યા પછી તેને પૂછે છે. તે પૂછનાર માણસ મોટી બુદ્ધિવાળો જાણવો. જે મૂર્ખ માણસ વક્તાની પરીક્ષા કર્યા વિના જ તેને પૂછે છે, તે માણસ અધમ કહેવાય છે અને તેને તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ મોટો પદાર્થ પણ મળતો નથી. જે માણસ કહેલી વાતનો અને ન કહેલી વાતનો પણ વિવેચનપૂર્વક નિશ્ચય કરવા સમર્થ બુદ્ધિવાળો હોય અને જે અનિંદિત હોય, તેને જ તત્ત્વવેત્તાએ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો જોઈએ. પણ જે અધમ અને પશુ જેવો હોય તેને તોણે ઉત્તર આપવો જ નહિ. પૂછનાર માણસ પ્રમાણસિદ્ધ વિષયને સમજવા 'માટે યોગ્ય છે કે નહિ' એવો વિચાર કર્યા વિના જ જે વક્તા પુરુષ તેને ઉત્તર આપે છે, તેને વિદ્વાન પુરુષો અત્યંત મૂઢ કહે છે. હે રઘુનંદન! તમે પૂછનારા સદ્‌ગુણોથી અત્યંત વખાણવા યોગ્ય છો અને હું પણ યથાર્થ કહી જાણું છું, તો આપણે માટે આ યોગ જોઈએ તેવો યોગ્ય છે. હે શબ્દોને તથા તેમના અર્થોને જાણનારા! હું તે વાત કહું તે વાત યથાર્થ જ છે એવો નિશ્ચય રાખીને તમારે તે વાતને હૃદયમાં અખંડ ધારણ કરી રાખવી. તમે મહાત્મા છો, વૈરાગ્યવાળા છો અને લોકોની સ્થિતિના તત્ત્વને જાણનારા છો. માટે જેમ વસ્ત્રમાં કેસરી રંગ લાગી જાય છે, તેમ મારું તે કહેવું તમારા મનમાં લાગી જશે. જેમ સૂર્યની પ્રભા જળમાં પેસી જાય છે, તેમ કહેલી વાતને ધારી લેવામાં સમર્થ અને પરમાર્થનું વિવેચન કરનારી તમારી બુદ્ધિ ગંભીર વિષયમાં પેસી જશે. હું જે જે કહું તે તમારે સ્વીકારવું અને પ્રયત્નપૂર્વક તેને હૃદયમાં ધરી લેવું. જો એમ ન કરવું હોય, તો તમારે મને મફતનું પૂછવું જ નહિ. હે રામ! મન ચપળ છે અને સંસારરૂપી વનના વાંદરારૂપ છે. તેને પ્રયત્નથી હૃદયમાં રોકી રાખીને પરમાર્થનું વ્યાખ્યાન સાંભળવું. જે માણસો અવિવેકી, જ્ઞાનરહિત તથા દુઃસંગમાં રુચિવાળા હોય, તેમને ચિરકાળ સુધી અત્યંત દૂર રાખવા અને મહાત્માઓને જ માન આપવું. સજ્જનના નિત્ય સમાગમથી જ વિવેક ઉત્પન્ન થાય છે અને ભોગ તથા મોક્ષ એ બંને વિવેકરૂપી ઝાડનાં જ ફળ છે. શમ, વિચાર, સંતોષ અને ચોથો સાધુઓનો સમાગમ—એ ચાર મોક્ષના દ્વારમાં દ્વારપાળ કહેવાય છે. એ ચારેનું અથવા એઓમાંથી ત્રણનું કે બેનું પણ યત્નપૂર્વક સેવન કરવું જોઈએ; કારણ કે તેઓ મોક્ષરૂપી રાજમહેલનું બારણું ઉઘાડી દે છે. અથવા પ્રાણ સુદ્ધાં જવા દઈને તેઓમાંના એકનો તો સઘળા યત્નથી આશ્રય લેવો, કારણ કે એક વશ થાય તો પછી ચારે પોતાની મેળે વશ થાય છે. જેમ સૂર્ય તેજના પાત્રરૂપ છે, તેમ જગતના શિરોમણિ જેવો વિવેકી પુરુષ જ્ઞાનના, તપના તથા શ્રવણના પાત્રરૂપ છે. જેમ પાણી સખત ઠંડીને લીધે પથરા જેવું થઈ જાય છે, તેમ મૂર્ખ પુરુષોની બુદ્ધિ પણ મૂર્ખપણાથી ઘટ્ટ થઈને કઠિન થઈ જાય છે. હે રામ! જેમ સૂર્યોદયમાં કમળ પ્રફુલ્લિત થઈને રહે છે, તેમ સૌજન્યરૂપ ગુણથી અને શાસ્ત્રોના અર્થ સંબંધી વિચારોથી તમારું અંતઃકરણ

તો પ્રફુલ્લિત થઈ રહ્યું છે. હે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા! જેમ મૃગ આદિ પ્રાણી વીણાના શબ્દને કાન ઊંચા કરીને એકાગ્રતાથી સાંભળે છે, તેમ તમારે પણ આ જ્ઞાનની કથા એકાગ્રતાથી સાંભળવી અને સમજવી જોઈએ. હે રામ! વૈરાગ્યના અને અભ્યાસના યોગથી તમે સમતા અને સૌજન્ય આદિ સંપત્તિઓને મેળવી લો, એટલે પછી નાશ થતો જ નથી. સંસારમાંથી મુક્ત થવા માટે પ્રથમ શાસ્ત્રોના અને સજ્જનોના સમાગમપૂર્વક તપનો અને જિતેન્દ્રિયપણાનો આશ્રય કરવો જોઈએ તથા બુદ્ધિ જ વધારવી જોઈએ. જરાક સંસ્કારવાળી બુદ્ધિથી પણ આ શાસ્ત્રોનો વિચાર કરવામાં આવે, તો તેથી માણસની મૂર્ખતાનો અત્યંત નાશ થાય છે, એમ સમજો. આ સંસારરૂપી ઝેરી ઝાડ આપત્તિઓનું મુખ્ય સ્થાન છે. તે અજ્ઞાનીને નિરંતર મોહ ઉપજાવે છે; એટલા માટે યત્ન કરીને અજ્ઞાનનો નાશ કરવો જોઈએ જેમ ચામડું અગ્નિના યોગથી સંકોચ પામી જાય છે, તેમ દુષ્ટ આશાઓને લીધે કુટિલ ગતિ કરનારા અને હૃદયમાં ફેલાયા કરતા અજ્ઞાનથી ચિત્ત સંકોચ પામી જાય છે. જેમ વાદળાંઓ ન હોવાને લીધે સંપૂર્ણ નિર્મળ મંડળવાળા ચંદ્રને જોઈને માણસની દૃષ્ટિ પ્રફુલ્લિત થાય છે, તેમ સમજુ પૂછનારને જોઈને વક્તાનો યથાર્થ વસ્તુવિચાર પ્રફુલ્લિત થાય છે. જે પુરુષની બુદ્ધિ પૂર્વાપરનો વિચાર કરીને અર્થનું રહસ્ય સમજવામાં સુંદર ચતુરાઈવાળી છે અને પ્રફુલ્લિત છે, તે જ અહીં પુરુષ કહેવાય છે. જેમ પ્રફુલ્લિત થયેલા સ્વચ્છ, અંધકારને મટાડનારા, શીતળ કાંતિવાળા અને આહ્લાદકપણા આદિ ગુણોવાળા નિર્મળ ચંદ્રથી આકાશ શોભે છે, તેમ તમે પ્રફુલ્લિત થયેલા, સ્વચ્છ અજ્ઞાનને છોડનારા, ઉત્તમ વિચારરૂપ શીતળતાવાળા અને સૌજન્ય આદિ ગુણોવાળા હૃદયથી શોભો છો. ૧-૭૩

विकसितेन सितेन तमोमुचा वरविचारणशीतलरोचिषा । गुणवता हृदयेन विराजसे त्वममलेन नभः शशिना यथा ॥ ७३ ॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં મુમુક્ષુ પ્રકરણનો 'વક્તૃપૃચ્છકલક્ષણ' નામનો સર્ગ ૧૧મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨ મો*

જ્ઞાનનું ઉત્તમ માહાત્મ્ય ને રામની યોગ્યતા

वसिष्ठ उवाच

परिपूर्णमना मान्यः प्रष्टुं जानासि राघव ।
वेत्सि चोक्तं च तेनाहं प्रवृत्तो वक्तुमादरात् ॥ १

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! તમે પરિપૂર્ણ મનવાળા છો અને માન આપવા યોગ્ય છો. તમે પૂછી જાણો છો અને કહેલું સમજી શકો છો. આથી હું પ્રેમપૂર્વક કહેવાને સજ્જ થયો છું. તમે રજોગુણથી તથા તમોગુણથી રહિત અને કેવળ સત્ત્વગુણની પ્રવૃત્તિવાળી બુદ્ધિને હૃદયમાં સ્થિર કરીને જ્ઞાન સાંભળવાને સજ્જ થાઓ. જેમ સમુદ્રમાં રત્નોની શોભા છે, તેમ તમારામાં પૂછનારના સઘળા ગુણોની સંપત્તિ છે અને મારામાં વક્તાના ગુણોની સંપત્તિ છે. હે પુત્ર! ચંદ્રકાંતમણિ જેમ પોતામાં ચંદ્રનાં કિરણોનો સમૂહ લાગવાથી આર્દ્રપણું પામે છે, તેમ તમે પોતાનામાં વિવેક અને અસંગ પ્રકટ થવાથી વૈરાગ્ય પામ્યા છો. જેમ શુદ્ધ કમળને અત્યંત લાંબા અને વણતૂટ્યા શુદ્ધ તંતુઓનો જન્મથી જ પરિચય હોય છે, તેમ તમને શુદ્ધ ને વિસ્તરેલા અને વચમાં વિચ્છેદ નહિ પામેલા નિર્મળ સદ્‌ગુણોનો બાળપણથી જ અભ્યાસ છે. આથી હું જે કથા કહું છું, તે તમે સાંભળો. તમે જ એ સાંભળવાને પાત્ર છો. શુદ્ધ કુમુદિની ચંદ્રના સંબંધ વિના પ્રફુલ્લિત થાય જ નહિ. જે કોઈ આરંભો છે અને જે કોઈ વિચારો છે, તે સઘળા પોતાનું સ્વરૂપ જોવામાં આવે છે, ત્યારે શાંત થઈ જાય છે. જો ઉત્તમ ચિત્તવાળાને જ્ઞાનથી વિશ્રાંતિ ન મળતી હોય, તો આ સંસારમાં કયો સાધુ પુરુષ સાધનોની ચિંતાના અપાર પરિશ્રમને સહન કરે? જેમ પ્રલયકાળના અનેક સૂર્યોના સંબંધથી સઘળા મોટા પર્વતોની શિલાઓ પીગળી જાય છે, તેમ પરમ જ્ઞાનનો સંબંધ

* આ બારમા સર્ગમાં સંસારનું અનર્થપણું, જ્ઞાનનું ઉત્તમ માહાત્મ્ય અને રામમાં પૂછનારને યોગ્ય સદ્‌ગુણોની સમૃદ્ધિ કહેવામાં આવશે.

થતાં ચિત્તની સઘળી વૃત્તિઓ પીગળી જાય છે. હે રામ! દુઃસહ અને સંસારના ઝેરના આવેશથી થયેલો વિષૂચિકાનો રોગ પવિત્ર આત્મબોધરૂપી ગારુડીમંત્રથી જ શાંત થાય છે. એ આત્મબોધ અને તે બોધ મળવાનું ગુપ્ત રહસ્ય સજ્જનોની સાથે શાસ્ત્રવિચાર કરવાથી અવશ્ય મળે છે. વિચાર કરવાથી સઘળાં દુઃખોનો અવશ્ય ક્ષય થાય છે એમ સમજવું. આથી વિચારવાન પુરુષો વિષે કદી પણ અનાદરની દૃષ્ટિ કરવી નહિ. સર્પ જેમ જૂની કાંચળીને છોડી દઈને સંતાપરહિત થાય છે, તેમ વિચારવંત પુરુષે આ સઘળા ચિંતાઓના પિંજરને છોડી દઈને સંતાપરહિત થવું. તેણે શીતળ અંતઃકરણવાળા થવું અને સદ્વિચારથી યથાર્થ બ્રહ્મવિદ્યાને પામવું. તે પુરુષ આ સર્વ જગતને વિનોદથી ઈન્દ્રજાળની પેઠે જોયા કરે છે. બાકી જેને બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત થઈ નથી, તેને જ આ જગત દુઃખરૂપ ભાસે છે. આ અત્યંત વિષમ સંસાર સંબંધી રાગ સર્પની પેઠે કરડે છે, તલવારની પેઠે કાપી નાખે છે, ભાલાની પેઠે વીંધી નાખે છે, રસ્સીની પેઠે બાંધી લે છે, અગ્નિની પેઠે બાળે છે, રાત્રિની પેઠે અંધ કરી નાખે છે અને પથરાની પેઠે ઓચિંતો પડીને પુરુષને પરવશ કરી નાખે છે. તે બુદ્ધિને હરી લે છે, સ્થિતિનો નાશ કરે છે, મોહરૂપી ઊંડી ખાડમાં પાડી દે છે અને તૃષ્ણાથી જર્જરિત કરી નાખે છે. એવું કાંઈ પણ દુઃખ નથી કે જે સંસારી માણસને પ્રાપ્ત થતું નથી. આ વિષયોના સંગરૂપી વિષૂચિકા બહુ જ માઠાં પરિણામ આણે છે. જો એનો યથાર્થ ઉપાય કરવામાં ન આવે તો નરકસ્થાનોના સમૂહોરૂપી ફળ આપનારો એ રોગ તે તે અનેક પીડાઓ ઉત્પન્ન કરે છે. એ રોગથી નરકમાં પડવાનું આવે છે અને ત્યાં પથરા ખાવા પડે છે, તલવારથી કપાવું પડે છે, પર્વતોનાં શિખરો ઉપરથી નીચે ગબડવું પડે છે, પથરાના પ્રહાર ખમવા પડે છે, અગ્નિથી બળવું પડે છે અને હિમના જળથી નાહવું પડે છે. ત્યાં અંગો કપાઈ જાય છે, છીપરોમાં ચંદનની પેઠે ઘસાવું પડે છે અને તલવારની ધાર જેવાં પાંદડાંવાળાં વનમાં ભટકવું પડે છે. જેમ 'ઘણ' નામના જીવડાથી લાકડું કોતરાઈ જાય છે, તેમ ત્યાં કોતરાવું પડે છે; તપાવેલી લોઢાની સાંકળોથી વીંટાવું પડે છે; પરાયા હાથથી ચામડી ઉખડાવવી પડે છે અને નિરંતર અગ્નિથી ધગધગતાં લડાઈનાં બાણો સહન કરવાં પડે છે. ત્યાં ભયંકર ગરમીમાં ઉઘાડા શેકાવું પડે છે અને શિયાળામાં ફુવારાના ઘરમાંથી પાણીનો વરસાદ સહન કરવો પડે છે. ત્યાં માથું કપાઈ જાય છે, મરણ થઈ જાય જે, મોમાં ડૂચો ખોસાવાથી મૂંગા થવું પડે છે, શરીર વ્યવહારને અયોગ્ય થઈ જાય છે અને શરીરનો એકાદ ભાગ બહુ જ વધી જાય છે. હે રાઘવ! આવી રીતની હજારો કષ્ટદાયી ચેષ્ટાઓથી દારુણ એવા આ સંસારરૂપી હાલતા યંત્રવિશે ઉપેક્ષા ન જ કરવી. તેને વિશે અવશ્ય એવો વિચાર કરવો અને એવું સમજવું કે, શાસ્ત્રવિચારથી જ કલ્યાણ થાય છે. હે રઘુકુળચંદ્ર! બીજું આ પણ કહું છું: જ્ઞાનરૂપી કવચથી જેમણે શરીરને વીંટી લીધું છે એવા આ મોટા મુનિઓ, મહર્ષિઓ,* બ્રાહ્મણો અને રાજાઓ સંસારરૂપી દુઃખ ભોગવવાને યોગ્ય નથી, છતાં તેઓ પણ અજ્ઞાની જનની પેઠે શા માટે દુઃખ દેનારી અનેક પ્રકારની સંસાર સંબંધી પીડાઓ જાણી જોઈને ભોગવે છે? તમે આવી શંકા રાખશો નહિ; કારણ કે જો તેમને સંસારની કાંઈ પણ પીડા હોત તો તેઓ આવી રીતે મનમાં આનંદથી ભરપૂર જ કેમ રહે? નવા નવા વિષયોને જોવામાં અને ભોગવવામાં ઉત્સાહ વગરના, કલ્પનાઓથી ઊડતા, વિક્ષેપોથી રહિત થયેલા, પરમાત્મારૂપી દીપકને પામેલા અને અત્યંત શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા આ મહાત્મા લોકો જગતમાં જેમ વિષ્ણુ, શિવ અને બ્રહ્મા આદિ રહ્યા છે તેમ જ જીવન્મુક્ત થઈને રહેલા છે. મહાત્માઓની સાથે વિચાર કરીને તથા શરીર

* સૂક્ષ્મ વસ્તુઓ જાણવામાં સમર્થ.

આદિ અનાત્મ પદાર્થોનો વિનાશ કરીને બુદ્ધિથી પરમતત્ત્વ જાણ્યામાં આવે, એટલે મોહ ક્ષીણ થાય, અજ્ઞાનરૂપી ગાઢ વાદળમાં દૂર થઈ જાય અને વાક્યો ઉપરથી જાણેલા વિશાળ પરમતત્ત્વનો પોતામાં જ અનુભવ થાય. આમ થાય ત્યારે પુરુષને જગતમાં આ જે ભ્રમણ છે, તે એક જાતના રમણ સમાન જ થાય છે. બીજું પણ હે રાઘવ! પોતાનું ચિન્મય× સ્વરૂપ અનાત્મ પદાર્થો દૂર કરવાથી સ્વચ્છ થાય, હૃદયમાં ઉત્તમ શાંતિનો આવિર્ભાવ થાય અને આગળની સઘળી બુદ્ધિની વૃત્તિઓ શાંતિરૂપ રસના સ્વાદમય થઈ જાય, ત્યારે અંતઃકરણની ઘટના બ્રહ્મરસનો સ્વાદ લઈને બ્રહ્માકાર થઈ જાય છે. એવી રીતે બુદ્ધિથી પરમતત્ત્વનો અનુભવ થાય, ત્યારે પુરુષનું જગતમાં આ જે ભ્રમણ છે, તે એક જાતના રમણ સમાન જ થાય છે. બીજું પણ નિર્મળ બુદ્ધિથી પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થયા પછી એ જ્ઞાનીને લાગે છે કે 'એ ચેતના વગરનો જે દેહ છે, તે રથ છે, ઇન્દ્રિયોની જે ગતિ છે તે ઘોડાઓની ચાલ છે. જે મન છે તે રેન છે અને સમાધિના કાળમાં પરમાત્મારૂપ તથા વ્યવહારના કાળમાં ઉપાધિથી જીવરૂપ એવો હું એ રથમાં બેસીને આનંદરૂપ વિષયોમાં ફરવાની મોજ કરું છું.' આ પ્રમાણે એ વિચાર કરે છે. ત્યારે પુરુષનું જગતમાં આ જે ભ્રમણ છે તે એક જાતના રમણ સમાન જ થાય છે.

रथः स्थाणुर्देहस्तुरगरचना चेन्द्रियगतिः
परिस्पन्दो वातो वहनकलितानन्दविषयः ।
परोऽणुर्वा देही जगति विहरामीत्यनघया
धिया दृष्टे तत्त्वे रमणमटनं जागतमिदम् ॥२२॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં મુમુક્ષુપ્રકરણનો
'તત્ત્વમાહાત્મ્ય વર્ણન' નામનો સર્ગ ૧૨ મો
સમાપ્ત

× ચૈતન્યમય.

સર્ગ ૧૩ મો*

વૈરાગ્યાદિ ગુણો તથા શમનું વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

एतां दृष्टिमवष्टभ्य दृष्टात्मानः सुमुक्षवः ।
विचरन्तीह संसारे महान्तोऽभ्युदिता इव ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા આત્મજ્ઞાની પુરુષો આવો નિશ્ચય રાખીને આ સંસારમાં મોટા ચક્રવર્તી રાજાની પેઠે વિચરે છે. તેઓ શોક કરતા નથી, કશું ઇચ્છતા નથી; શુભને કે અશુભને માગતા નથી અને સઘળું કરે છે, છતાં પણ કશું જ કરતા નથી ત્યાજ્ય પક્ષથી તથા ગ્રાહ્ય પક્ષથી રહિત થયેલા અને પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં જ સ્થિર રહેલા એ લોકો નિર્લેપ રીતે રહે છે, નિર્લેપ રીતે કર્મ કરે છે અને લૌકિક માર્ગમાં નિર્લેપ રીતે ચાલે છે.× તેઓ આવે છે પણ આવતા નથી; જાય છે પણ જતા નથી; કરે છે પણ કરતા નથી અને બોલે છે પણ બોલતા નથી. જે કોઈ આરંભો અને જે કોઈ વિચારો ત્યાજ્ય અથવા ગ્રાહ્ય પક્ષમાં છે, તેઓ પરમપદની પ્રાપ્તિ થયા પછી ક્ષીણ થઈ જાય છે. જેણે સઘળી ઇચ્છાઓ છોડી દીધી હોય છે તેવું મધુર વૃત્તિઓવાળું મન જાણે ચંદ્રના બિંબમાં જ રહ્યું હોય તેમ સઘળી રીતે શાંતિ પામે છે. સઘળી વિચાર સંબંધી ક્રિયાઓથી રહિત થયેલું અને સઘળા પ્રકારનાં કૌતુકોથી મુક્ત થયેલું એ મન જેમ ચંદ્રમાં અમૃત માતું નથી તેમ પોતાનામાં પણ માતું નથી. (પ્રફુલ્લિત જ રહે છે.) એ મન કોઈ જાતની ઇન્દ્રજાળો ઊભું કરતું નથી. અને વાસના તરફ દોડતું નથી. તે તો બાળકના જેવી સઘળી ચપળતાને છોડી દઈને બ્રહ્માકારપણાથી જ બિરાજે છે. આવી વૃત્તિઓ

* આ તેરમા સર્ગમાં જીવન્મુક્તિના ફળરૂપ વૈરાગ્ય આદિ ગુણોનું અને વિશેષે કરીને શમનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

× આત્મસ્વરૂપના સાક્ષાત્કારથી તેમને પોતાનો અકર્તાભાવ તથા અભોક્તાભાવ અનુભવાયો છે. તેથી તેઓ સર્વ કર્મમાં નિર્લેપ રીતે વિચરે છે.

આત્મતત્ત્વના અવલોકનથી જ મળે છે, પણ બીજા કોઈ પ્રકારથી મળતી નથી. તેથી પુરુષે આત્માને જ જાણવો જોઈએ અને જીવતાં સુધી તેનું જ શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસન કરવું જોઈએ. બીજાં વ્યર્થ કર્મ તેણે કરવાં જ ન જોઈએ. જેને અવિચ્છિન્ન અભ્યાસથી પોતાના અનુભવની, શાસ્ત્રની અને ગુરુની એકવાક્યતા થઈ હોય તે પુરુષ સ્વરૂપાનંદ ભોગવે છે. જેઓ શાસ્ત્રના અર્થનો અનાદર કરે છે અને તત્ત્વવેત્તાઓનો તિરસ્કાર કરે છે. તે મૂઢ લોકો સાથે જ્ઞાની પુરુષ મહાવિપત્તિના સમયમાં પણ સમાનતા પામે નહિ. પોતાના શરીરમાં રહેલી એક મૂર્ખતા માણસોને જેવો ખેદ આપે છે તેવો ખેદ તેને પૃથ્વીમાં રોગ, ઝેર આપત્તિ કે આધિ તેમનામાંનું કોઈ પણ આપતું નથી. આ શાસ્ત્રનું શ્રવણ કંઈક સંસ્કારી બુદ્ધિવાળા પુરુષની મૂર્ખતાને જેવી દૂર કરે છે તેવી બીજા કોઈ શાસ્ત્રનું શ્રવણ દૂર કરતું નથી. સુખદાયી યથોચિત દૃષ્ટાંતોથી રમણીય અને વિરોધ વગરનું આ શાસ્ત્ર વાક્યાર્થ ઉપર ધ્યાન રાખીને સઘળું સાંભળવું જોઈએ. જેમ ખેરના ઝાડમાંથી કાંટા ઉત્પન્ન થાય છે તેમ અટળ આપદાઓ અને સઘળી નીચ યોનિઓ મૂર્ખપણાથી ઉત્પન્ન થાય છે. હે રામ! હાથમાં કોડિયું લઈને ચાંડાળોનાં ઘરોની ગલીઓમાં ભીખ માગવા માટે ફરવું એ સારું છે, પણ મૂર્ખતાથી મર્યા જેવું થયેલું જીવતર સારું નથી. ભયંકર ઊંડી ખાડોમાં અથવા વૃક્ષોની બખોલોમાં સર્વદા આંધળા કીડાના અવતારે રહેવું સારું છે, પણ મહાદુઃખદાયી મૂર્ખતા સારી નથી.÷ કોઈ પણ માણસ આ મોક્ષના ઉપાયરૂપ પ્રકાશને પામીને પાછો મૃત્યુ જેવા અંધારામાં પણ આંધળો થતો નથી, તો તે બીજામાં તો કેમ જ થાય? જ્યાં સુધી વિવેકરૂપી સૂર્યની નિર્મળ પ્રભાનો ઉદય ન થાય, ત્યાં સુધી જ તૃષ્ણારૂપી રાત્રિ માણસરૂપી કમળને સંકોચ પમાડે છે. હે રામ! જેમ વિષ્ણુ તથા શિવ આદિ જીવન્મુક્તો અને બીજા પણ જીવન્મુક્ત બ્રહ્મર્ષિઓ વિહાર કરે છે તેમ તમે પણ સંસારનાં દુઃખથી છૂટવા માટે ગુરુના તથા શાસ્ત્રના પ્રમાણથી આત્માનું સ્વરૂપ જાણી મારા જેવા બંધુઓની સાથે વિહાર કરો. આ સંસારમાં દુઃખ અનંત છે અને સુખો તો ઘાસના તણખલા બરાબર છે; માટે અંતે દુઃખ આપનારાં સુખોમાં કદી પણ દૃષ્ટિ બાંધવી નહિ. સમજુ પુરુષે તો પરમ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ માટે અનંત અને પરિશ્રમ વિનાના બ્રહ્મપદને પ્રયત્નપૂર્વક સાધવું જોઈએ. જેમનું મન સંતાપથી મુક્ત થયું છે અને બ્રહ્મપદનું જ અવલંબન કરીને રહ્યું હોય છે તે જ ઉત્તમ પુરુષો પુરુષાર્થના પાત્રરૂપ છે. જે દુષ્ટ મનવાળા પુરુષો ભોગ ભોગવવાની લાલચથી રાજ્યાદિક સુખોમાં જ સંતુષ્ટ રહે છે, તેમને આંધળા દેડકા જ સમજો. જેઓ ભોગને ભોગવનારા, શઠ, પ્રબળ અને પાપકર્મો જ કરનારા મિત્રરૂપી શત્રુઓમાં પ્રેમ રાખે છે, તે મૂઢ પુરુષો મોહથી મંદબુદ્ધિવાળા હોય છે. પરિણામે તેઓ એક સંકટમાંથી બીજા સંકટમાં, એક દુઃખમાંથી બીજા દુઃખમાં, એક ભયમાંથી બીજા ભયમાં અને એક નરકમાંથી બીજા નરકમાં જાય છે. હે રામ! દુઃખથી સુખ નાશ પામે છે અને સુખથી દુઃખ નાશ પામે છે; આમ મનુષ્યને સુખદુઃખની દશામાં કદી પણ વિશ્રાંતિ મળતી નથી. એ સુખદુઃખની દશાઓ તો વીજળીના વિસ્તાર જેવી ક્ષણભંગુર છે. માટે તમારા જેવા જે મહાત્મા પુરુષો વૈરાગ્યવાળા અને ઉત્તમ વિવેકવાળા હોય છે, તેમને જ પ્રણામ કરવા યોગ્ય અને ભોગના તથા મોક્ષના મુખ્ય પાત્રરૂપ સમજવા. ઉત્તમ વિવેકનો આશ્રય કરીને અને વૈરાગ્યના તથા અભ્યાસના યોગથી આ ઘોર આપત્તિરૂપ સંસારરૂપી નદીને પાર કરવી જોઈએ. સારી રીતે સમજનાર વિવેકી પુરુષે ઝેરની વ્યાપ્તિ પેઠે મોહ આપનારી આ સંસાર સંબંધી રચનાઓમાં આસક્તિ રાખવી નહિ.

÷ **અજ્ઞાન જ સર્વ દુઃખોનું મૂળ છે માટે સારું નથી.**

જે માણસ આ સંસારને પામીને બેભાનની જેમ ઉપેક્ષાથી બેસી રહે છે, તે માણસ સળગેલા ઘરની ઉપર ઘાસની પથારીમાં જ સૂતો છે. જેને પામીને વિદ્વાનો પાછા ફરતા નથી અને જેને પામીને મનુષ્યને કદી પણ શોક કરવો પડતો નથી, તે પદ નિઃસંશય જ્ઞાનભાવથી જ મળે છે. કદાચ એ પદ ન હોય તો પણ તમને શી હરકત છે? અને તે હશે તો તેનો વિચાર કરવાથી તમે સંસારરૂપી સમુદ્ર પાર ઊતરી જશો. આ સંસારમાં પુરુષ જ્યારે મોક્ષનો ઉપાય વિચારવામાં પ્રવૃત્તિ કરે છે ત્યારે તે પુરુષ તુરત જ મોક્ષનો ભાગીદાર કહેવાય છે. ત્રણે લોકમાં એક કૈવલ્ય-સ્વરૂપના સ્વાસ્થ્ય વિના બીજું એકે સ્વાસ્થ્ય નાશરહિત, શંકારહિત અને વિભ્રમરહિત નથી. જો આત્મવિચાર કરવામાં આવે તો કૈવલ્યની પ્રાપ્તિમાં કશો પરિશ્રમ પડતો નથી. એ પદની પ્રાપ્તિમાં ધન, મિત્રો, બાંધવો, હાથપગનું ચલાવવું, પરદેશમાં જવું, કાયાને ઉપવાસ આદિ કલેશો આપીને દુઃખી થવું કે તીર્થક્ષેત્રમાં નિવાસ-એમાંનું કંઈ પણ સહાયતા આપે એમ નથી. પણ માત્ર મનથી કલ્પેલા દ્વૈતનો મૂળથી ઉચ્છેદ કરવામાં આવે, તો તે પદની પ્રાપ્તિ થાય છે. મૂલોચ્છેદ શ્રવણમનન આદિ પુરુષાર્થથી જ સાધ્ય છે અને તે બ્રહ્માકાર દૃઢ વાસનાને ઉત્પન્ન કરે છે. વિષયોને છોડી દેનારો પુરુષ માત્ર વિવેકથી સાધ્ય થનારા અને વિચારથી તથા એકાગ્રતાથી નિશ્ચય કરી શકાય એવા એ પદને પામે છે, સુખદાયી આસન ઉપર બેઠાં બેઠાં તે પદનો પોતાની મેળે વિચાર કરવામાં આવે, તોપણ તે પદની પ્રાપ્તિ થાય છે અને તે પદ મળવાથી શોક કરવો પડતો નથી. તેમ પાછો જન્મ ધરવો પડતો નથી. સાધુપુરુષો એ પદને સર્વ સુખોના વરસાદની સીમારૂપ જાણે છે અને તેને જ તેઓ સર્વોત્તમ આનંદના ઝરાવાળું રસાયન કહે છે. જેમ ઝાંઝવાનાં પાણીમાં જળ હોતું નથી, તેમ સર્વ પદાર્થો નાશવંત હોવાને લીધે મનુષ્યલોકમાં કે સ્વર્ગલોકમાં ક્યાંય પણ ખરું સુખ નથી. એથી શમ અને સંતોષરૂપ સાધનથી મનને જીતવાનો જ યત્ન કરવો; એટલે અનંત પદમાં એકરસરૂપ થવારૂપ આનંદની પ્રાપ્તિ થાય. રાક્ષસ, દાનવ, દેવ કે માણસ ગમે તે હોય—તેણે ઊભા રહેતાં, ચાલતાં, પડતાં અને ફરતાં પણ મનની શાંતિથી ઉત્પન્ન થનારું તે પરમ સુખ અવશ્ય મેળવવું જ જોઈએ. તે સુખ મનની શાંતિરૂપ પ્રફુલ્લિત પુષ્પવાળા વિવેકરૂપી કલ્પવૃક્ષનું÷ ફળ છે. વ્યવહારમાં તત્પર રહેવા છતાં પણ આકાશમાં રહેલા સૂર્યની પેઠે નિર્લેપ રહેનારો જ્ઞાની પુરુષ વ્યવહારને છોડી દેતો નથી, તેમ વ્યવહારને ઈચ્છતો પણ નથી.* શાંતિ પામેલું, અત્યંત સ્વચ્છ, વિશ્રામવાળું, ભ્રાંતિ વગરનું, ચેષ્ટારહિત અને બીજા કોઈને પણ ઈષ્ટ નહિ ગણનારું જ્ઞાનીનું મન વ્યવહારને ઈચ્છતું નથી, તેમ વ્યવહારને છોડી દેવા પણ ધારતું નથી. હવે હું મોક્ષના દ્વારમાં જે દ્વારપાળો છે, તેમને વિષે અનુક્રમે કહું છું, તે તમે સાંભળો. તેમનામાં એકને વિષે પણ આસકિત રાખવામાં આવે, તો મોક્ષના દ્વારમાં પ્રવેશ કરી શકાય છે. સુખની આશારૂપી તીવ્ર તરસથી બહુ જ લાંબી થઈ પડેલી અને ઘણા તાપવાળી આ સંસારરૂપી મરુભૂમિ વિવેકી પુરુષને શમને લીધે ચંદ્રમાની કાંતિના જેવી શીતળ થઈ જાય છે. શમથી જ કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય છે, શમ જ ઉત્તમ પદવીરૂપ છે, શમ જ સુખદાયી છે, શમ જ શાંતિના કારણરૂપ છે અને શમ જ ભ્રાંતિનું નિવારણ કરનાર છે. શમથી તૃપ્તિ પામેલા, શમથી શણગારેલા ચિત્તવાળા અને શીતળ તથા અત્યંત સ્વચ્છ મનવાળા પુરુષને શત્રુ પણ મિત્ર થઈ જાય છે. જેમનું હૃદય શમરૂપી ચંદ્રથી શોભી રહ્યું છે, તેમની પરમ નિર્મળતા ક્ષીરસાગરની નિર્મળતાની જેમ વિશેષ

÷ ઈચ્છિત વસ્તુ આપનાર દેવોનું વૃક્ષ તે કલ્પ કહેવાય છે.

* સર્વત્ર બ્રહ્મનો અનુભવ કરનારને કાંઈ ત્યજવાનું કે ઇચ્છવાનું રહેતું નથી એમ જણાવવા એ પ્રમાણે કહ્યું છે.